

ВЕСЦІ

НАЦЫЯНАЛЬнай

АКАДЭМІі НАВУК БЕЛАРУСІ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАВУК. 2019. Том 64. № 1

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ

АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК. 2019. Том 64. № 1

Журнал основан в январе 1956 г.

Выходит четыре раза в год

Учредитель – Национальная академия наук Беларуси

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации Республики Беларусь,
свидетельство о регистрации № 394 от 18 мая 2009 г.

*Входит в Перечень научных изданий Республики Беларусь
для опубликования результатов диссертационных исследований,
включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)*

Главный редактор

Александр Александрович Коваленя – академик-секретарь Отделения гуманитарных наук и искусств Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь

Редакционная коллегия

- В. В. Гниломедов** – Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь (*заместитель главного редактора*)
- П. Г. Никитенко** – Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь (*заместитель главного редактора*)
- М. С. Макрицкая** – Издательский дом «Беларуская навука», Минск, Беларусь (*ведущий редактор журнала*)
- Е. М. Бабосов** – Институт социологии Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- Г. А. Василевич** – Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
- В. В. Данилович** – Институт истории Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- М. П. Костюк** – Институт истории Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- И. В. Котляров** – Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь
- А. А. Лазаревич** – Институт философии Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- А. И. Локотко** – Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- А. А. Лукашанец** – Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- М. В. Мясникович** – Совет Республики Национального собрания Республики Беларусь, Минск, Беларусь
- Д. И. Широканов** – Институт философии Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь

Редакционный совет

- А. Н. Булыко** – Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- В. И. Васильев** – Академиздатцентр “Наука” Российской академии наук, Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Научный и издательский центр “Наука” Российской академии наук, Центр исследований книжной культуры, Совет по книгоизданию Международной ассоциации академий наук, Москва, Россия
- П. А. Водопьянов** – Белорусский государственный технологический университет Министерства образования Республики Беларусь, Минск, Беларусь
- Герд Генцель** – Ольденбургский университет имени Карла фон Осецкого, Ольденбург, Германия
- А. Е. Дайнеко** – Институт мясо-молочной промышленности Научно-практического центра Национальной академии наук Беларуси по продовольствию, Минск, Беларусь
- А. И. Жук** – Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка Министерства образования Республики Беларусь, Минск, Беларусь
- В. И. Жук** – Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- В. П. Изотко** – Минск, Беларусь
- В. А. Ильин** – Институт социально-экономического развития территорий Российской академии наук, Вологда, Россия
- С. П. Карпов** – Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва, Россия
- И. Л. Копылов** – Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- Е. Миронович** – Белостокский государственный университет, Белосток, Польша
- И. В. Саверченко** – Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь
- А. А. Сатыбалдин** – Институт экономики Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, Алматы, Казахстан
- А. В. Смирнов** – Институт философии Российской академии наук, Москва, Россия
- Янг Хионг** – Институт социологии Шанхайской академии социальных наук, Шанхай, Китай

Адрес редакции:

*ул. Академическая, 1, к. 119, 220072, г. Минск, Республика Беларусь.
Тел.: + 375 17 284-19-19; e-mail: humanvesti@mail.ru
vestihum.belnauka.by*

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ.

Серия гуманитарных наук. 2019. Том 64, № 1.

Выходит на русском, белорусском и английском языках

Редактор *М. С. Макрицкая*

Компьютерная вёрстка *Ю. В. Денищик*

Подписано в печать 18.01.2019. Выход в свет 28.01.2019. Формат 60×84¹/₈. Бумага офсетная.

Печать цифровая. Усл. печ. л. 14,88. Уч.-изд. л. 16,4. Тираж 90 экз. Заказ 10.

Цена номера: индивидуальная подписка – 11,74 руб., ведомственная подписка – 28,19 руб.

Издатель и полиграфическое исполнение:

Республиканское унитарное предприятие «Издательский дом «Беларуская навука».

Свидетельство о государственной регистрации издателя, изготовителя, распространителя печатных изданий № 1/18 от 02.08.2013. ЛП № 02330/455 от 30.12.2013. Ул. Ф. Скорины, 40, 220141, г. Минск, Республика Беларусь

© РУП «Издательский дом «Беларуская навука».

Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук, 2019

PROCEEDINGS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

HUMANITARIAN SERIES. 2019. Vol. 64. No. 1

This journal was founded in 1956

Frequency 4 issues per annum

Founded by the National Academy of Sciences of Belarus

This journal is registered by the Ministry of Information of the Republic of Belarus,
Certificate of Registration No. 394 dd. 18 May 2009

*This journal is included in the List of Journals for Publication of the Results of Dissertation Research
in the Republic of Belarus and in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI)*

Editor-in-Chief

Aleksandr Aleksandrovich Kovalenya – Academic Secretary of the Department of Humanities and Arts,
National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

Editorial Board

Vladimir V. Gnilomedov – Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences
of Belarus, Minsk, Belarus (*Associate Editor-in-Chief*)

Petr G. Nikitenko – National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus (*Associate Editor-in-Chief*)

Marina S. Makritskaya – Belaruskaya Navuka Publishing House (*Lead editor*)

Yevgeni M. Babosov – Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

Grigori A. Vasilevich – Belarusian State University, Minsk, Belarus

Vyacheslav V. Danilovich – Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

Mikhail P. Kostyuk – Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

Igor V. Kotlyarov – National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

Anatoly A. Lazarevich – Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

Aleksandr I. Lokotko – Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences
of Belarus, Minsk, Belarus

Aleksandr A. Lukashanets – Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences of
Belarus, Minsk, Belarus

Mikhail V. Myasnikovich – Council of the Republic, National Assembly of the Republic of Belarus, Minsk, Belarus

Dmitri I. Shirokanov – Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

Editorial Council

Aleksandr N. Bulyko – Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences
of Belarus, Minsk, Belarus

Vladimir I. Vasilyev – Nauka Academic Publishing Centre under the Russian Academy of Sciences, Nauka Scientific
and Publishing Centre under the Russian Academy of Sciences, Book Culture Research Centre, Book Publishing Council
of the International Association of Academies of Sciences, Moscow, Russia

Pavel A. Vodopyanov – Belarusian State Technological University, Minsk, Belarus
Gerd Hentschel – Institute of Slavic Studies, Carl von Ossietzky University of Oldenburg, Oldenburg, Germany
Aleksei Ye. Daineko – Institute for Meat and Dairy Industry of the Scientific and Practical Center for Foodstuffs of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus
Aleksandr I. Zhuk – Belarusian State Maxim Tank Pedagogical University, Minsk, Belarus
Valeri I. Zhuk – Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus
Vladimir P. Izotko – Minsk, Belarus
Vladimir A. Ilyin – Institute for Social and Economic Development of Territories, Russian Academy of Sciences, Vologda, Russia
Sergey P. Karpov – Moscow State M. V. Lomonosov University, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Igor L. Kopylov – Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus
Yevgeni Mironovitch – University of Bialystok, Bialystok, Poland
Ivan V. Saverchenko – Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus
Azimchan A. Satybalidin – Institute of Economics, Science Committee, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
Andrey V. Smirnov – Institute of Philosophy, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Yang Xiong – Institute of Sociology, Shanghai Academy of Social Sciences, Shanghai, China

Address of the Editorial Office:

*1 Akademicheskaya Str., Room 119, 220072, Minsk, Republic of Belarus.
Tel.: +375 17 284-19-19; e-mail: humanvesti@mail.ru
vestihum.belnauka.by*

PROCEEDINGS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

Humanitarian Series, 2019. Vol. 64, No. 1.

Printed in Russian, Belarusian and English

Editor *M. S. Makritskaya*
Computer imposition *Yu. V. Dzianishchyk*

Signed to print on 18.01.2019. Published on 28.01.2019. Format 60×84¹/₈. Offset paper.
Digital printing. Printed sheets 14,88. Publisher's sheets 16,4. Circulation 90 copies. Order 10.
Number price: individual subscription – BYN 11.74, departmental subscription – BYN 28.19.

Publisher and printing execution:

Republican unitary enterprise “Publishing House “Belaruskaya Navuka””.
Certificate on the state registration of the publisher, manufacturer,
distributor of printing editions No. 1/18 dated August 2, 2013. License for the press No.02330/455 dated December 30, 2013.
Address: F. Scorina Str., 40, 220141, Minsk, Republic of Belarus.

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ЗМЕСТ

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

Ратнікова И. М. Философские основания современной критической теории	7
Сакоўскі Я. П. Філасофскі аналіз ідэалогіі народнікаў	15
Бабосов Е. М. Развитие сетевого общества и перспективы построения IT-страны в Беларуси	24
Ростовская О. М. Феномен городской памяти: социально-философский анализ	33

ГІСТОРЫЯ

Мязга М. М. Беларусь у польска-савецкіх адносінах 1921–1922 гг.	41
Дмитриева О. П. Культурная жизнь населения Беларуси в периодике времен Первой мировой войны	50
Мацук А. У. Фінансава-арганізацыйнае забеспячэнне дзейнасці павятовых соймакаў ВКЛІ 1756–1757 гг.: новыя крыніцы	56

МОВАЗНАЎСТВА

Русак В. П., Мандзік В. А., Гецэвіч Ю. С., Лысы С. І. Першы даведнік па культуры беларускага вымаўлення	69
--	----

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

Попко О. Н. Портреты фельдмаршала кн. П. Х. Витгенштейна в коллекциях его потомков	81
---	----

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Калядка С. У. Эмоцыя і пачуццё як паняцці літаратурнага аналізу паэтычнага твора	93
---	----

ПРАВА

Березюк Л. А. Правовое регулирование продолжительности рабочего времени в советских республиках (1917–1991 гг.)	103
--	-----

ЭКАНОМІКА

Хмель Е. В. Организационные модели эксплуатации систем водоснабжения организаций сельского хозяйства	114
---	-----

ВУЧОНЫЯ БЕЛАРУСІ

Владимир Андреевич Бобков (К 80-летию со дня рождения)	126
---	-----

CONTENTS

PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Ratnikova I. M. Philosophical foundations of the modern critical theory	7
Sakouski Ya. P. Philosophical analysis of narodnik ideology and its origins	15
Babosov Ye. M. Infinite scale of networked society development and prospects of the IT-country in Belarus	24
Rastouskaya O. M. Phenomenon of urban memory: social-philosophical analysis.....	33

HISTORY

Miazga M. M. Belarus in the Polish-Soviet relations, 1921–1922	41
Dmitrieva O. P. Cultural life of the population of Belarus in the First World War Periodicals	50
Matsuk A. V. Financial and organizational support for the activities of povet sejmiks of GDL 1756–1757: new sources	56

LINGUISTICS

Rusak V. P., Mandik V. A., Hetsevich Yu. S., Lysy S. I. About comprehensive edition on the culture of Belarusian speech	69
---	----

ART HISTORY, ETHNOGRAPHY, FOLKLORE

Popko O. N. The cult of the field marshal prince Piotr Wittgenstein in families of his descendants: portraits of glorious ancestor and family relics	81
--	----

LITERARY SCIENCE

Kolyadko S. V. Emotion and feeling as the concept of literary analysis of poetry	93
---	----

LAW

Berezyuk L. A. Legal regulation of working hours in Soviet Republics in the context of socio-economic trans- formations (1917–1991)	103
---	-----

ECONOMICS

Khmel K. V. Organizational operation model of water supply agricultural organizations	114
--	-----

SCIENTISTS OF BELARUS

Bobkov Vladimir Andreevich (To the 80 th anniversary of birth)	126
--	-----

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ
PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

УДК 1(091)+101.1:316
Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-7-14

Поступила в редакцию 25.09.2018
Received 25.09.2018

И. М. Ратникова

Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники, Минск, Беларусь

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ КРИТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Аннотация. Статья посвящена философской реконструкции парадигмальных установок современной модели критической теории. Осуществлена понятийная экспликация критической теории как концептуально целостной исследовательской программы современного социально-гуманитарного знания, характеризующейся единством ее философско-методологических оснований. Раскрыты основные положения хоннетовской концепции «борьбы за признание» как нормативного основания социокультурных трансформаций. Выявлены ключевые аспекты новейших версий критической теории на примере концепции справедливости как реализации «права на оправдание» Р. Форста.

Ключевые слова: критическая теория, проект модерн, борьба за признание, социальный конфликт, нормативная реконструкция, справедливость, право на оправдание

Для цитирования. Ратникова, И. М. Философские основания современной критической теории / И. М. Ратникова // Вест. Нац. акад. наук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 7–14. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-7-14

I. M. Ratnikova

Belarusian State University of Informatics and Radioelectronics, Minsk, Belarus

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE MODERN CRITICAL THEORY

Abstract. The paradigmatic basis of the modern model of Critical Theory is reconstructed in this article. Critical Theory as a conceptually holistic research program of modern Humanities, characterized by the integrality of its philosophical and methodological foundations, is explicated. The main ideas of A. Honnet’s conception of “struggle for recognition” as the normative basis for sociocultural transformations are analyzed. The key elements of the newest versions of the Critical Theory on the example of R. Forst’s concept of justice as the realization of the “right to justification” are researched.

Keywords: Critical Theory, project of modernity, struggle for recognition, social conflict, normative reconstruction, justice, right to justification

For citation. Ratnikova I. M. Philosophical foundations of the modern Critical Theory. *Vesti Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, Vol. 64, no. 1, pp. 7–14 (in Russian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-7-14

Введение. Критическая теория является одной из наиболее плодотворных и активно развивающихся исследовательских программ современной гуманитаристики. Обращение к эвристическому потенциалу критической теории в контексте цивилизационных процессов современности, характеризующихся социальной нестабильностью и катаклизмами, представляется чрезвычайно своевременным и продуктивным. Критическая теория разрабатывает практико-ориентированную методологию исследования и преодоления патологий социального, полити-

ческого и культурного развития техногенной цивилизации в условиях трансформационных процессов глобализирующегося мира.

Будучи концептуальным трендом современности, критическая теория вызывает серьезный интерес со стороны научного сообщества. Ведущими университетами и научными центрами мира организована работа институтов, школ, групп и семинаров, нацеленных на изучение различных аспектов критической теории. Ежегодно проводятся научные конференции международного уровня, посвященные раскрытию возможностей практического применения ее теоретических ресурсов. Регулярно издаются рецензируемые журналы, отличающиеся высокими академическими стандартами, на страницах которых обсуждаются методологические и концептуальные вопросы критической теории.

Несмотря на наличие серьезных и глубоких исследований критической теории (С. Броннер, Б. Ван ден Бринк, Ж. Ф. Деранти, И. А. Михайлов, Ф. Раш, В. Н. Фурс, Д. Хой, С. В. Шачин и др.), комплексное изучение ключевых аспектов ее развития, новейших разновидностей и модификаций пока еще не нашло должного освещения. Данная статья ставит своей целью хотя бы частично устранить этот пробел, осуществление которой во многом затруднено отсутствием переводов оригинальных текстов наиболее репрезентативных ее представителей. Русскоязычному читателю в настоящий момент приходится довольствоваться лишь отдельными упоминаниями, статьями и рецензиями, посвященными вопросам современной критической теории.

Неоднозначным остается и дефинитивный статус критической теории. Современный научный дискурс характеризуется вариативностью понятийных экспликаций критической теории, начиная с редукционистских отождествлений с хоркхаймеровско-адорновской моделью и заканчивая предельным расширением ее содержания до всякой версии социального критицизма в целом. Реконструкция внутренней логики эволюции критической теории позволяет установить ее парадигмальные границы, генетически и концептуально восходящие к философской программе Франкфуртской школы, получившей свое развитие в учениях, направленных на ее реактуализацию в соответствии с принципами постметафизического мышления и динамикой социокультурного контекста.

Критическая теория – оригинальная исследовательская программа современной гуманитаристики, широко представленная сегодня рядом направлений (критическая социальная теория, критическая литературная теория, критическая правовая теория и др.), характеризующихся единством концептуально-методологических оснований. Программно критическая теория была сформулирована М. Хоркхаймером [1–2] в первой трети XX столетия, концептуально фундаментирована затем в работах Т. Адорно [2–4] и Г. Маркузе [5–6], получила коммуникативное развитие в философии Ю. Хабермаса [7–10], а в настоящее время нашла продолжение в концепциях А. Хоннета [11–14] и Р. Форста [15–16]. Указанная преемственность в развитии критической теории проявляется не в виде содержательных рецептов, но в форме релевантности ее парадигмальным установкам. Методологически она находит выражение в междисциплинарном, системном подходе к исследованию предельных оснований социокультурной реальности, концептуально – в рефлексии над фундаментальными принципами проекта модерн, имплицировавшего тот комплекс глобальных проблем, с которыми столкнулась техногенная цивилизация.

К числу наиболее репрезентативных представителей современной критической теории относят Акселя Хоннета и Райнера Форста, философские концепции которых выступают предметом исследования в данной статье.

Основная часть. А. Хоннета по праву можно назвать наиболее заметной и плодотворной персоналией современного социально-гуманитарного знания. Разрабатываемые им темы позволяют поставить его в один ряд с выдающимися мыслителями нашего времени. В западной академической среде его идеи являются предметом серьезных дискуссий, а труды подлежат незамедлительному переводу и активно публикуются. Вместе с тем хоннетовские идеи пока не стали объектом серьезного анализа в отечественной науке.

Будучи убежденным сторонником критической теории как наиболее эффективной исследовательской программы современной гуманитаристики, А. Хоннет ставит перед собой зада-

чу обоснования ее специфики, выявления сущностного содержания и эвристического потенциала. По его мнению, рефлексия над универсальными основаниями социокультурной реальности должна иметь форму научной теории, цель которой он усматривает в выявлении несоответствий между исследуемой действительностью и пониманием обществом собственных практик.

В хоннетовском прочтении специфика критической теории состоит не в быстром достижении результата посредством демократического дискурса, но долгосрочном эффекте, заключающемся в проблематизации существующих моделей и схем социальных, культурных и политических практик, выяснении их релевантности подлинным потребностям человека. По этой причине в отличие от своего учителя Ю. Хабермаса, связывающего развитие общества с правильно организованными дискурсивными практиками общественности, обеспечивающими условия взаимопонимания, А. Хоннет разрабатывает такую модель, в которой определяющим фактором социодинамики выступает нормативно окрашенная борьба индивидов за признание их притязаний на автономию, значимость их прав и свобод.

Понятие «признания» в качестве философской категории встречается уже в гегелевской системе раннего Йенского периода через теории Н. Макиавелли и Т. Гоббса. Дальнейшее концептуальное осмысление оно получило в кожевских лекциях, посвященных «Феноменологии духа». В настоящее же время, в связи с обострением межкультурных конфликтов, проблема признания становится центральной темой социально-философского и политического дискурса. Современные цивилизационные процессы актуализировали необходимость обеспечения приемлемого фундамента для межкультурных интеракций, формирования предпосылок для бесконфликтного сосуществования разновекторных религиозных, политических и других позиций. В этом контексте обращение к эвристическому потенциалу хоннетовской концепции «борьбы за признание» как философского основания современной критической теории представляется чрезвычайно продуктивным.

В своих работах А. Хоннет разрабатывает оригинальную модель критической теории на основе ранних гегелевских сочинений, в которых социальная жизнь конституируется как интерес-субъективный конфликт, где нравственность выступает сферой взаимопонимания, признания своих свобод и абсолютной автономии. Однако в более поздних работах социальные взаимодействия рассматриваются автором «Феноменологии духа» как ступени развития Абсолютной идеи, нормативное же пространство выступает как монологичное саморазвитие Духа, а не как интерес-субъективный процесс. Эта метафизичность гегелевской концепции не удовлетворяет А. Хоннета и обуславливает обращение к бихевиористским идеям мидовской теории I и ME, где идея формирования человеческой самости трактуется посредством интерес-субъективного признания.

В основании хоннетовской версии критической теории – интерес-субъективистская парадигма признания. Социальные интеракции определяются моральными императивами взаимного признания субъектами своей автономии. Поэтому задачу современной критической теории он усматривает в том, что «процессы социальных изменений должны быть объяснены со ссылкой на нормативные требования, которые имманентно присущи отношениям взаимного признания» [14, с. 2].

Первой моделью признания выступает любовь. Отправным пунктом хоннетовской концепции становится гегелевская трактовка любви как бытия самим собой в Другом в совокупности с психоаналитической интерпретацией любви как процесса взаимного признания. Данная форма признания фундирована сильным эмоциональным чувством и трактуется им как постоянное установление и ликвидация границ между любящими друг друга людьми, в результате чего формируется уверенность в себе. К примеру, благополучные любовные взаимоотношения матери и ребенка в детстве являются необходимым условием успешной коммуникации ребенка с другими членами сообщества во взрослой жизни. В то же время в данной модели вступают в противоборство две тенденции – биологически заданное чувство нужды в самопожертвовании другому и эгоцентристское отстаивание собственных прав. Поэтому любовь становится базой для следующей модели признания – права.

А. Хоннет отмечает, что правовые и любовные отношения существенно различаются. Единственная причина, по которой обе сферы взаимодействия следует понимать как формы одной и той же модели социализации, заключается в том, что их внутреннюю логику нельзя объяснить вне обращения к механизму взаимного признания. Человек может получить удовлетворение своих притязаний на значимость в правовой сфере лишь в ситуации признания того, что имеет устойчивый набор нормативных обязательств по отношению к другому члену сообщества. Основа правовой модели признания – признание свободы, прав и автономии другого. Правовая форма признания создает условия формирования самоуважения.

А. Хоннет настаивает на необходимости такой формы социальной оценки, которая позволила бы человеку позитивно относиться к своим индивидуальным характеристикам и способностям. Такой моделью признания у него выступает солидарность как причастность к intersubjectively разделяемому горизонту значений и ценностей. Принципиально важным является тот факт, что солидарность имеет место тогда и только тогда, когда человек осознает свою принадлежность к социальной группе, признаваемой всеми членами общества. Солидарность есть такой тип признания, который обеспечивает предпосылки формирования самооценки человека, в ее основании – intersubjective взаимодействия, члены которых обоюдно симпатизируют различным способам жизни друг друга и утверждают их равноценность. Солидарность обеспечивает толерантность, признание особенностей человека, самобытность и автономность различных культур.

В отличие от гегелевской и мидовской концепций А. Хоннет разрабатывает не только типологию моделей признания, но и соответствующие им формы пренебрежения, которые связаны с ситуацией осознания индивидом того обстоятельства, что его притязания на признание отвергнуты. Мыслитель показывает, что каждая форма неуважения содержит мотивы, влекущие за собой возникновение социальных конфликтов.

Первая форма пренебрежения связана с телесными переживаниями. Она возникает в том случае, когда индивид попадает в ситуацию жестокого обращения или полного владения его телом другим человеком. Этот вид пренебрежения нарушает базовую способность индивида, возникшую в опыте любви, самому распоряжаться своим телом. Второй тип пренебрежения заключается в отсутствии условий реализации человеком определенного набора прав. В этой ситуации предполагается, что он обладает меньшей степенью значимости по сравнению с другими членами общества. Опыт пренебрежения правами обуславливает утрату чувства самоуважения. Третий вид пренебрежения – социальное унижение: индивид отказывается в возможности осуществлять тот способ социального существования, который он избрал. Социальная девальвация приводит к утрате личной самооценки, возможности рассматривать себя и свой образ жизни как что-то положительное, почитаемое и одобряемое обществом. Данный вид пренебрежения имеет место в тех культурах, устройство которых предполагает неравноценность интересов и стилей жизни различных социальных групп. Сопровождается утратой человеком сознания собственной ценности.

Опыт пренебрежения вызывает такие негативные эмоции, как стыд, боль и гнев, сопровождающиеся утратой чувства собственного достоинства и ощущением более низкой социальной значимости, чем ранее предполагалось человеком. Эти негативные эмоциональные реакции, существенно связанные с практикой социальной несправедливости и неуважения, могут представлять собой аффективную мотивационную основу политических конфликтов и борьбы за признание на основе динамики моральных переживаний.

Таким образом, хоннетовская версия критической теории базируется на парадигме признания, направленной на объяснение моральной грамматики социокультурной динамики. Он показывает, что условия личностной, правовой и социальной автономии задаются успешным опытом любви, уважения и оценки. Когда же социальные практики не создают предпосылок для отношений признания, то появляются негативные эмоциональные реакции, аффективно мотивирующие возникновение социальных и политических конфликтов, основной целью которых становится достижение свободы как фундаментальной ценности современной культуры. Именно свобода выступает конститутивным основанием хоннетовской концепции справедливости,

ключевые положения которой изложены в работе «Право свободы: очерк демократической нравственности» (2010 г.).

Цель данной работы состоит в нормативной реконструкции практик и институтов современного общества, которые обеспечивают условия, необходимые для реализации индивидуальной свободы. Под нормативной реконструкцией понимается метод, посредством которого существующие институты и практики анализируются в соответствии с их нормативными достижениями, причем в той последовательности, в какой они значимы для реализации легитимированных социальных ценностей [17, с. 93]. В этом смысле теория справедливости А. Хоннета может быть представлена как критика современных институтов и практик в контексте ценностей, реализованных в конгруэнтной им социальной среде.

Он утверждает, что современная культура как реализация принципов проекта модерн задает нормативный фундамент справедливости – личную автономию индивида. При всей ценностной плюральности современного общества именно свобода и институты, гарантирующие ее защиту и осуществление, выступают основным мерилем социальной и политической справедливости, а также прогрессивного развития. Осуществляя нормативную реконструкцию исторических предпосылок свободы, он дифференцирует следующие модели свободы: негативную, рефлексивную и социальную.

Социальная и политическая справедливость, по мнению А. Хоннета, не может быть редуцирована к объему негативной или рефлексивной свободы, предоставляемой индивидам. В справедливом обществе должна быть реализована социальная свобода как обеспечение предпосылок и возможностей для равного участия всех членов общества в институтах взаимного признания. Нормативные институты должны быть защищены правовыми, которые в свою очередь легитимизованы дискурсивными практиками демократического волеизъявления.

Дальнейшая эволюция критической теории связана с творчеством Р. Форста. Несмотря на то что в западном интеллектуальном пространстве его идеи пользуются серьезным авторитетом и подлежат всестороннему исследованию, в отечественной науке они все еще остаются не изученными. Будучи учеником Ю. Хабермаса и А. Хоннета, он продолжает и развивает традицию критической теории, в основании которой лежит требование подвергать рефлексии ее ключевые положения, понятия, принципы и границы применения, обеспечивая тем самым систематическую критику своих собственных оснований.

Центральным предметом исследования Р. Форста выступает понятие «справедливости». Тема справедливости являлась ключевой для социальной и политической философии еще со времен «Государства» Платона и выступала предметом специального рассмотрения в теориях Аристотеля, Цицерона, Т. Гоббса, Дж. Локка, И. Канта и др. Вместе с тем дискуссии о содержании данного понятия не прекращаются до сих пор и чрезвычайно актуальны в современной гуманитаристике. Многочисленные трактовки справедливости представлены в концепциях Р. Дворкина, А. Макинтайра, Р. Нозика, Дж. Роулса, Р. Рорти, Н. Фрезер, Ю. Хабермаса и других исследователей. Актуальность обращения к теме справедливости во многом связана с интеграционными и миграционными процессами в современном мире, обуславливающими в свою очередь поиск максимально оптимальных моделей социального устройства и норм совместного общежития в условиях мультикультурализма.

Р. Форст видит своей целью разработку целостной концепции справедливости, фундированной моральными принципами. В своих работах он пытается вывить нормативные и философско-методологические основания критической теории справедливости, осуществляя систематическую реконструкцию ключевых положений современной дискуссии либерализма и коммунитаризма. Критический анализ аргументации обеих позиций приводит его к выводу о существовании отдельных нормативных контекстов справедливости, соответствующих каждому из аспектов этой дискуссии: этического, правового, политического и морального.

Р. Форст подчеркивает равноценность этих контекстов. В справедливом обществе право на этическое самоопределение человека легитимизовано и защищено, а закон в свою очередь автономен и морально центрирован. В этом смысле правовая «отрицательная» свобода действий и этическая «позитивная» свобода самореализации не исключают, а подразумевают друг друга: закон

является защитным механизмом этической идентичности как способности осознавать смысловое содержание целей и ценностей, заданных социумом, а также определять их место и роль в собственной жизни.

Этический и правовой контексты неразрывно связаны с контекстом гражданственности и демократической легитимации права в политическом сообществе. Так, закон должен быть легитимизован в политических дискурсах посредством консенсуса граждан, которые являются не только исполнителями закона, но и его творцами. Правовые нормы должны быть не только легитимизованы и институционально закреплены, но также реализованы в практике политического сообщества, в которой граждане осознают свою принадлежность этому сообществу и предоставляют друг другу необходимые условия для личной и политической автономии. Таким образом, граждане создают и реализуют закон, они понимают себя как часть политического целого, за которое они несут совместную ответственность. Солидарность между гражданами не предполагает общности их этических ценностей, но заключается в правовом и моральном признании друг друга в качестве сограждан, равных во всех сферах жизни общества. Этическая, правовая, политическая и моральная автономия оказываются, таким образом, внутренне взаимосвязанными.

Р. Форст полагает, что концепция справедливости фундирована принципами практического разума и интересубъективистским видением контекстов бытия человека и общества, в которых индивидуальные права обоснованы общностью универсального права. Человек определяет себя и свою независимость в ситуации включенности в конкретное сообщество. Критическая теория справедливости определяет эти контексты как контексты признания.

Важно отметить, что идея признания используется Р. Форстом только в целях дополнения и уточнения разрабатываемой им теории справедливости, методологический приоритет в которой принадлежит концепции оправдания. В результате анализа различных философских концепций сущности человека он приходит к выводу о том, что основополагающим модусом бытия человека в мире является способность к оправданию своих действий и поступков. Он заключает: если мы хотим иметь гуманное и справедливое общество, то в его основе должна быть дискурсивная практика обоснования своего образа жизни.

Основная цель критической теории справедливости состоит в исключении всяких форм угнетения. Осуществление поставленной цели предусматривает реализацию основного права – права на оправдание. Это право выражает требование отказа от политических или социальных отношений господства и управления, которые не могут быть адекватно обоснованы теми, к кому они имеют непосредственное отношение. Протест против несправедливости в своей основе всегда возвращается к праву не подчиняться законам или институтам, которые не легитимизованы в достаточной степени, а значит, не могут считаться выражением власти. Требование справедливости – это по сути эмансипационное требование, которое описывается такими терминами, как честность, взаимность, симметричность, равенство. Политическая и социальная справедливость должна, таким образом, быть фундирована правом на оправдание. Это, по мнению Р. Форста, лучший способ реализовать кантовский категорический императив.

Дискурс оправдания трактует высшее благо как социально эффективное требование подвергать сомнению существующий тип социально-политического устройства или давать обоснования всяким действиям вообще, превращая их в основы политических действий и институциональных механизмов: «Это благо, однако, не может быть “доставлено” или “получено”; но должно быть дискурсивно и коллективно создано. Только критическая теория оправдания может показать, насколько это возможно или что этому мешает» [16, с. 5].

Установление социальной структуры предполагает ее дискурсивное обоснование, что приведет к демократическому правовому государству, в котором граждане являются субъектами политического и правового оправдания. Дискурсивные практики следует всегда рассматривать как интересубъективные по своей природе. Люди должны самостоятельно формулировать свои моральные и политические суждения, осуществлять их критическую оценку в соответствии с практикой, оправдывать принятые решения, коллективно обсуждать их возможные последствия. Основная задача критической теории состоит в определении принципов и процедур проекта соз-

дания справедливого (или более справедливого) общества, а также в выявлении ложных или отсутствующих оправданий для существующих социальных отношений. Критическая теория справедливости выступает, таким образом, как концепция дискурсивно обоснованной политической и социальной власти.

Заключение. Современная критическая теория предстает как эмансипационный проект создания правового общества на принципах свободы, справедливости и толерантности, в основе которого опыт легитимации институциональной системы. Критическая теория эксплицирует себя как дискурсивная практика преобразования социальной и политической системы. Эта эмансипационная направленность критической теории делает ее чрезвычайно продуктивной в политических, социальных, культурных и литературных исследованиях.

Список использованных источников

1. Horkheimer, M. *Traditional and critical theory* / M. Horkheimer // *Critical Theory. Selected Essays* / M. Horkheimer. – New York: Continuum, 2002. – P. 188–244.
2. Хоркхаймер, М. Диалектика Просвещения / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. – М.: Медиум; СПб.: Ювента, 1997. – 312 с.
3. Адорно, Т. Негативная диалектика / Т. Адорно. – М.: Научный мир, 2003. – 374 с.
4. Адорно, Т. Эстетическая теория / Т. Адорно. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
5. Маркузе, Г. Критическая теория общества: избранные работы по философии и социальной критике / Г. Маркузе. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 382 с.
6. Маркузе, Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. – М.: АСТ, 2003. – 516 с.
7. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2006. – 378 с.
8. Хабермас, Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас. – М.: Весь мир, 2008. – 411 с.
9. Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung* / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001. – 533 s.
10. Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2: *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft* / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001. – 632 s.
11. Honneth, A. *Disrespect. The Normative Foundations of Critical Theory* / A. Honneth. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 275 p.
12. Honneth, A. *Freedom's Right: The Social Foundations of Democratic Life* / A. Honneth. – New York: Columbia Univ. Press, 2015. – 448 p. <https://doi.org/10.7312/honn16246>
13. Honneth, A. *Pathologies of reason: on the legacy of critical theory* / A. Honneth. – New York: Columbia Univ. Press, 2007. – 222 p. <https://doi.org/10.7312/honn14624>
14. Honneth, A. *The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts* / A. Honneth. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1995. – 215 p.
15. Forst, R. *Contexts of Justice: Political Philosophy beyond Liberalism and Communitarianism* / R. Forst. – Bearnly, Los Angeles, London: Univ. California Press, 2002. – 346 p.
16. Forst, R. *The Right to Justification* / R. Forst. – New York: Columbia Univ. Press, 2007. – 351 p.
17. Шачина, А. Ю. [Рецензия] / А. Ю. Шачина, С. В. Шачин // Кантовский сборник. – 2012. – № 1. – С. 91–100. – Рец. на кн.: Honneth, A. *Das Recht der Freiheit: Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit* / A. Honneth. – B.: Suhrkamp, 2011. – 625 s.

References

1. Horkheimer M. *Traditional and critical theory. Critical Theory. Selected Essays*. New York: Continuum, 2002, pp. 188–244.
2. Horkheimer M., Adorno T. *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002. 151 p.
3. Adorno T. *Negative Dialectics*. London, Routledge, 2003. 440 p. <https://doi.org/10.4324/9780203479605>
4. Adorno T. *Aesthetic theory*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1995 (in German).
5. Marcuse H. *Collected papers. Vol. 2. Towards a Critical Theory of Society*. London, Routledge, 2001. 239 p.
6. Marcuse H. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. London, Routledge, 2002. 336 p. <https://doi.org/10.4324/9780203995211>
7. Habermas J. *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge, Polity Press, 2003. 217 p.
8. Habermas J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. Cambridge, Polity Press, 1987. 430 pp.
9. Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001. 533 s. (in German).
10. Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2: *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001. 632 s. (in German).

11. Honneth A. Disrespect. *The Normative Foundations of Critical Theory*. Cambridge, Polity Press, 2007. 275 p.
12. Honneth A. *Freedom's Right: The Social Foundations of Democratic Life*. New York: Columbia Univ. Press, 2015. 448 p. <https://doi.org/10.7312/honn16246>
13. Honneth A. Pathologies of reason: on the legacy of critical theory. York: Columbia Univ. Press, 2009. 222 p. <https://doi.org/10.7312/honn14624>
14. Honneth A. *The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1995. 215 p.
15. Forst R. *Contexts of Justice: Political Philosophy beyond Liberalism and Communitarianism*. Bearnly, Los Angeles, London, Univ. California Press, 2002. 346 p.
16. Forst R. *The Right to Justification*. New York, Columbia Univ. Press, 2007. 351 p.
17. Shachina A. U., Shachin S. V. Recenziya. *Kantovski sbornik = Kantian journal*, 2012, no. 1, pp. 91–100 (in Russian).

Информация об авторе

Ратникова Ирина Михайловна – преподаватель кафедры философии. Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники (П. Бровки, 6, 220013, Минск, Республика Беларусь). E-mail: volira_@mail.ru

Informations about the author

Irina M. Ratnikova – Department of Philosophy of Belarusian State University of Informatics and Radioelectronics (6 P. Brovki Str., Minsk 220013, Belarus). E-mail: volira_@mail.ru

ISSN 2524-2369 (Print)

ISSN 2524-2377 (Online)

УДК 329.14/ 1:140.8

Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-15-23

Паступіў у рэдакцыю 31.01.2018

Received 31.01.2018

Я. П. Сакоўскі

Інстытут філасофіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь

ФІЛАСОФСКІ АНАЛІЗ ІДЭАЛОГІІ НАРОДНІКАЎ

Анотацыя. Несомненны інтерес вызывае працэс абразавання адной беларускай нацыі, які быstry-ми тэмпамі продвигается в середине–конце XIX века и совпадает с деятельностью народников. Идеология народничества является не только политико-просветительским учением, направленным на деятельное преобразование социальной действительности, но и имеет под собой фундаментальную философскую базу. Важно проанализировать философские основания, заложенные в эту идеологию, чтобы понять, какую роль она сыграла в становлении белорусской нации.

Рассматриваются восемь спорных философских проблем, на которые даёт ответы доктрина народничества. Цель статьи – провести анализ позиции народников касательно этих вопросов и показать главное отличие белорусского варианта народничества от российского. Для этого необходимо решить несколько задач: раскрыть причины появления народничества, взаимоотношения народничества и церкви, показать спорные тезисы в рассматриваемой идеологии. Проведя подобный философский анализ, можно прийти к выводу, что идеология народничества значительно отличалась от общепринятого в то время религиозного мироощущения. Она была инструментом влияния оппозиционно настроенных интеллектуальных элит на крестьянство с целью ликвидации политической пассивности широких людских масс в Российской империи. Однако преодоление политической пассивности населения в такой многонациональной и многоконфессиональной стране, как Российская империя, ставило на повестку дня вопрос национальностей и ряд других острых проблем. В итоге белорусское течение народничества, хоть и являлось «левым» по иным убеждениям, но делало большой акцент на «правой» идее самостоятельности и политической независимости белорусской нации.

Ключевые слова: народничество, религиозное мировоззрение, секуляризм, «разумный эгоизм», утопический социализм, протонародническая интеллигенция, идеологическая инверсия

Для цитирования. Сакоўскі, Я. П. Філасофскі аналіз ідэалогіі народнікаў / Я. П. Сакоўскі // Вест. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 15–23. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-15-23

Ya. P. Sakouski

Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF NARODNIK IDEOLOGY AND ITS ORIGINS

Abstract. The process of forming a united Belarusian nation is very interesting for retrospective reflection. At a certain point, this process coincides with the activity of the Populists in the mid to late XIX century. The ideology of Narodniks is not an ordinary politico-educational teaching for Belarusian realities. It is important to analyze the philosophical grounds implicit in this ideology in order to understand what role it played in the formation of the Belarusian nation.

In the article, 8 controversial philosophical problems are considered, to which the doctrine of Narodniks gives some answers. Purpose is to analyze the position of the Narodniks regarding these issues and to show the main difference between the Belarusian case of Narodniks and the Russian one. Objectives: to reveal the reasons for the appearance of Narodniks, the relationship between Narodniks and the Church, to show controversial theses in the ideology under consideration. Having carried out a this philosophical analysis, one can come to the conclusion that the ideology of Narodniks was significantly different from the generally accepted religious world view. It was an instrument for the influence of oppositional intellectual elite on the peasantry with the aim of eliminating the political passivity of the broad masses of people in the Russian Empire. However, overcoming the political passivity of the population in such a multinational and multi-confessional country as the Russian Empire put the issue of nationalities and a number of other acute problems on the agenda. As a result, the Belorussian narodniks movement, although it was “leftist” by other beliefs, placed great emphasis on the “right” idea of political independence of the Belarusian nation.

Keywords: narodnichestvo, religious worldview, secularism, “reasonable egoism”, utopian socialism, the proto-narodniks intelligence, ideological inversion

For citation. Sakouski Ye. P. Philosophical analysis of narodnik ideology and its origins. *Vesti Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 15–23 (in Belarusian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-15-23

Традыцыя філасофскага даследавання феномена народніцтва займае ў беларускім інтэлектуальным дыскурсе даволі парадаксальнае месца. З аднаго боку, народніцтва заўсёды было прывілеяваным аб'ектам для навукова-філасофскага даследавання і рэфлексіі, з другога – сталі відавочнымі розныя стэрэатыпы і ўстойлівыя формы асэнсавання гэтай з'явы, якія адпавядалі карціне свету і кантэксту толькі XX стагоддзя. У XXI стагоддзі ўжо можна дакладна прааналізаваць добрыя якасці і недахопы такіх устойлівых формаў асэнсавання народніцтва, а таксама прапанаваць новыя, актуальныя і поўныя формы асэнсавання дадзенага феномена. Галоўная мэта артыкула – выканаць аналіз філасофскай карціны свету народнікаў, адлюстравіць фактары, якія ўплывалі на станаўленне філасофскіх ідэй разглядаемага напрамку.

Народніцтва ў большай ступені адзначаюць як феномен прыватна-расійскай інтэлектуальнай культуры, што не з'яўляецца правільным. На Беларусі феномен развіваўся, пачынаючы з другой паловы XIX стагоддзя і канчаючы самым пачаткам XX стагоддзя. Гэта быў першы перыяд у беларускай гісторыі, калі інтэлектуальная думка на беларускіх і расійскіх тэрыторыях была вельмі падобнай. Аднак ідэі ў беларускай інтэлектуальнай прасторы таго часу па некаторых пытаннях не ўпісваліся ў агульнарасійскі кантэкст. Па гэтых прычынах паўстае неабходнасць аналізу дактрыны народніцтва перш-наперш у яе расійскім варыянце, каб магчыма было ў далейшым заўважыць адрозненні беларускага варыянта народніцтва.

У сярэдзіне – канцы XIX стагоддзя відавочнай была тэндэнцыя секулярызму. Яна абумовіла з'яўленне мноства ўплывовых у сярэдзіне XIX стагоддзя філасофскіх плыняў. Цэлыя пакаленні людзей, пачынаючы са школы, увасаблялі гэтыя ідэі і лічылі іх часткай сябе. Не з'явілася выключэннем і руская інтэлігенцыя. Хутка засвоіўшы дэмакратычныя і секулярысцкія погляды, яна сутыкнулася з вялікай колькасцю супярэчнасцей. Супярэчнасці з'явіліся вынікам адказаў на шырокі спектр пытанняў, пачынаючы з фундаментальных анталогічных праблем і канчаючы пытаннямі пра жыццё рускага народа і аб месцы Расіі ў свеце. Гэтыя пытанні сталі асабліва актуальнымі ў сярэдзіне – канцы XIX стагоддзя ў выніку абвастрэння крызісу паміж рэлігійнай і навукова-прагрэсіўнай карцінамі свету. Асноўныя пытанні тагачаснага парадку дня, якія будуць разгледжаны ў артыкуле, наступныя.

1. Які светапогляд з'яўляецца сапраўдным: рэлігійны або навуковы?
2. Які лад жыцця для чалавека правільны?
3. Што такое свабода для чалавека?
4. Што такое шчасце для чалавека?
5. Як задаволіць у роўнай ступені намаганні людзей да свабоды і шчасця?
6. Якім павінен быць дзяржаўны і эканамічны парадак для забеспячэння найлепшага жыцця людзей?
7. Чым адрозніваецца Расія ад дзяржаў Захаду?
8. Якая будучыня ў Расіі і да чаго ёй неабходна імкнуцца?

Ідэйныя натхняльнікі народніцкага руху мелі на гэтыя пытанні вельмі канкрэтныя адказы. Разгледзем першую праблему аб сапраўдным светапоглядзе.

Для людзей, выхаваных на секулярных каштоўнасцях, *навуковы светапогляд* замяніў сабою рэлігію. Асноўных прычын гэтай з'явы можна вылучыць дзве. Па-першае, навука на падставе неабвержных фактаў даказвала безгрунтоўнасць некаторых рэлігійных уяўленняў. Па-другое, навуковыя вынаходніцтвы і тэорыі рэальна паляпшалі альбо імкнуліся палепшыць жыццё людзей у адрозненне ад рэлігіі. Па гэтых прычынах шматлікія інтэлектуалы сталі шукаць ісціну не ў рэлігійным жыцці, а ў навуцы. Да рэлігіі¹ сталі ставіцца толькі як да сродку маральнага выхавання. З аднаго боку, няздольнасць рэлігіі прыстасавацца да зменлівых умоў існавання людзей выклікала да яе недавер і ў некаторых выпадках пагарду з боку многіх прадстаўнікоў інтэлігенцыі ў Расіі. З другога боку, асноўная маса рускага народа – сялянства – была прыхільна да сваіх рэлігійных традыцый і не спяшалася ад іх адмаўляцца. Відавочнай прычынай гэтага быў недахоп інфармаванасці сялянства аб дасягненнях навукі і супярэчнасцях рэлігіі. Гіпатэтычна гэта было адной з прычын «хаджэнняў у народ» нароўні з рэвалюцыйнай прапагандай. Супярэчнасць ва

¹ Народнікі лічылі любую рэлігію злачыннай, таму ў тэксце не ўдакладняецца, якая з канфесій маецца на ўвазе.

ўзроўні і якасці інфармаванасці паміж рускай пратанародніцкай інтэлігенцыяй і сялянствам стала адной з асноўных філасофскіх прычын узнікнення феномена народніцтва. Пад пратанародніцкай інтэлігенцыяй разумеецца тая яе частка, якая выяўляла ліберальныя і сацыялістычныя ідэалагічныя погляды. Менавіта творчасць пратанародніцкай інтэлігенцыі з’явілася асновай для станаўлення народніцтва як паўнацэннай ідэалогіі. У першую чаргу тут маюцца на ўвазе класікі сацыялістычнай думкі – Герцэн, Агароў, Чарнышэўскі.

Глыбокая рэлігійнасць простага народа здзіўляла прадстаўнікоў вышэйназванай пратанародніцкай інтэлігенцыі. У дачыненні да рэлігіі іх пазіцыя была рознабаковай. З аднаго боку, стаўленне да рэлігіі можна назваць крайнім скептыцызмам. З другога боку, яны прызнавалі свабоду веравызнанняў для ўсіх людзей, што адпавядала грунтоўным ліберальна-дэмакратычным перакананням. Гэта паспрыяла з’яўленню ранніх народніцкіх ідэй, якія былі ў асноўным апазіцыйнымі ў адносінах да праваслаўя і распаўсюджанымі сярод інтэлігенцыі, атрымаўшай адукацыю на заходні манер. Такім чынам, сапраўдным светапоглядам для народнікаў быў, безумоўна, дынамічны і, відавочна, карысны для людзей навуковы светапогляд.

На пытанне “*Які лад жыцця для чалавека правільны?*” адназначны адказ рускія мысліцелі сярэды XIX стагоддзя даць не маглі. Некаторыя абгрунтоўваюць у сваіх працах тэорыю ўтылітарызму і «разумнага эгаізму», напрыклад Чарнышэўскі: «Если есть какая-нибудь разница между добром и пользою, она заключается разве лишь в том, что понятие добра очень сильным образом выставляет черту постоянства, прочности, плодотворности, изобилия хорошими, долговременными и многочисленными результатами, которая, впрочем, находится в понятии пользы, именно этой чертою отличающемся от понятий удовольствия, наслаждения. Цель всех человеческих стремлений состоит в получении наслаждений» [1, с. 222]. Некаторыя аўтары, напрыклад Герцэн, былі больш прыхільныя да ліберальнага разумення ладу жыцця. Аднак для ўсіх мэта жыцця была ў дасягненні, кожным чалавекам паасобку і супольнасцю людзей у цэлым, *свабоды і шчасця*. Шлях дасягнення гэтага яны бачылі ў задавальненні чалавечых патрэб. Для таго каб задавальненне патрэб было арганізавана эфектыўна, прапаноўвалася карэнным чынам перабудаваць умовы жыцця людзей. Базісам такой перабудовы магчыма было зрабіць сялянства і яго лад жыцця. Грунтуючыся ў большай ступені на гэтым тэзісе, ужо непасрэднымі прадстаўнікі народніцкага руху схіляліся да рэвалюцыйнай барацьбы, паколькі мірнымі сродкамі ажыццявіць задуманае не ўяўлялася рэальным.

Падобная палітычная праграма супярэчыла ўсталяванаму грамадскаму кансэнсусу. З пануючай дзяржаўнай кансерватыўнай дактрыны «Праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць» народнікі прапаноўвалі пакінуць толькі «народнасць» і на гэтым падмурку пабудаваць новую дзяржаўную і ідэалагічную рэальнасць. Можна адзначыць, што з пачаткам распаўсюджвання народніцкіх ідэй пачаўся канфлікт паміж двума ідэаламі грамадскага жыцця – народніцкім (які спалучаў ліберальныя і сацыялістычныя погляды з народным ладам жыцця) і праваслаўным. Паводле праваслаўнай веры, чалавек павінен быў абраць адзін з двух правільных ладаў жыцця. Па-першае, гэта адмова ад мірскіх выгод і служэнне Госпаду Богу ў якасці манаха. Па-другое – спакойнае выкананне сваіх мірскіх абавязкаў, пакора і спадзяванне на наступнае вечнае жыццё ў раі ў выпадку свецкіх паслядоўнікаў. Такі падыход да чалавечага жыцця здаваўся народнікам бессэнсоўным. Праблема, на іх погляд, не толькі ў дактрыне рэлігійных вучэнняў, але яна была звязана з практычным выкананнем рэлігійных заветаў і правілаў, з чым былі вялікія праблемы ў рэлігійных дзеячаў тагачаснай эпохі. Паўсюднае парушэнне заветаў не дазваляла многім манахам развіць сваю духоўнасць і ганьбіла царкву ў вачах як інтэлігенцыі, так і часткі простага народа. Адсутнасць духоўнага прагрэсу манахаў ставіла пад пытанне каштоўнасць рэлігійнай практыкі як метаду дасягнення сапраўднай свабоды і шчасця і як магчымасці наблізіцца да Бога. Доказам гэтаму з’яўляецца рост колькасці сектанцкіх арганізацый, што было вынікам крызісу артадаксальнай царквы. А. С. Пругавін у сувязі з гэтым адзначае наступнае: «Итак, сектантство не только растет, но и прогрессирует. Учения раскола, вылившись непосредственно из народного духа, не представляют собою чего-нибудь неподвижного, постоянного, раз отлившегося в известные, вполне определенные формы и застывшего в этих формах. Нет! Дробясь и видоизменяясь, различные учения раскола, с течением времени, постоянно принимают в себя новые влияния, поглощают новые идеи и направления, которые не дают им застыть, окоченеть и заглохнуть, которые

обновляют их, внося с собою новые силы, новую энергию и живучесть» [2, с. 93]. Такая эволюция сектанства немагчыма пры моцных пазіцыях афіцыйнай царквы ў народзе і сведчыць пра крызіс праваслаўнай канфесіі. Карэнная прычына гэтага крызісу – няздольнасць многіх тагачасных манахаў выконваць заповеды. Сам рэлігійны лад жыцця быў падвергнуты дыскрэдытацыі, што яшчэ больш умацавала пэўную частку рускай інтэлігенцыі ў сваёй праваце і з’явілася другой прычынай узнікнення народніцкай ідэалогіі. Такім чынам, народнікі выступалі супраць праваслаўнага ладу жыцця, аднак на яго змену прапанаваць нічога не маглі. Прычына гэтага заключаецца ў разнастайнасці поглядаў народнікаў розных плыняў, што не дазваляла выпрацаваць адзіную ідэалагічную аснову новага ладу жыцця і спалучыць яго з народнасцю. Пазней дамінуючай сярод народнікаў стала сацыялістычная ідэалагічная аснова.

У пытаннях сутнасці *свабоды і шчасця* пункты гледжання і тых і іншых вельмі значна адрозніваюцца. Абедзве тэорыі канчатковай мэтай ставяць дасягненне свабоды. Аднак свабода для рэлігійнага чалавека выяўлялася ў свабодзе пасля смерці і здабыцці жыцця на нябёсах. Свабода ж для народнікаў прадугледжвае дасягненне максімальна магчымай ступені свабоды для асобы ў гэтым жыцці. Дадзенае разуменне свабоды вельмі шырокае: пачынаецца з асабістай свабоды ад «памешчыка» і канчаецца анархісцкім разуменнем свабоды паводле М. А. Бакуніна (якое з’явілася пазней). У сваёй кнізе «Бог и государство» Бакунін разважаў: «Свобода человека состоит единственно в том, что он повинуется естественным законам, потому что он сам признает их такими, а не потому, что они были ему внешне навязаны какой-либо посторонней волей – божественной или человеческой, коллективной или индивидуальной» [3, с. 131]. Фундаментальнае адрозненне ад рэлігійнага разумення заключаецца ў тым, што найбольшай свабоды неабходна дасягаць, жывучы ў гэтым свеце, не спадзеючыся на будучае жыццё. Менавіта дзякуючы аб’яцанню максімальна магчымай і задавальняючай усіх свабоды разнастайныя сацыялістычныя тэорыі прыцягвалі мысліцелей Расіі.

У якасці адказу на праблему шчасця прадстаўнікі ліберальнай рускай інтэлігенцыі схіляліся да больш матэрыялістычнага яго разумення. Яны лічылі, што без матэрыяльнага дастатку чалавек не можа адчуваць сябе шчаслівым. Трэба адзначыць, што ў пэўным сэнсе такая пазіцыя супадае з царкоўнай дактрынай. Праваслаўная рэлігійная традыцыя, з аднаго боку, адмаўляла значнасць матэрыяльнага дастатку, паколькі ён замянае ў практыцы служэння Богу і прыводзіць да складанасці дасягнення нябёсаў. Але з другога боку, мірскім паслядоўнікам гаварылася, што дастаткова верыць у Бога, Ісуса Хрыста, выконваць простыя рытуалы і, прытрымліваючыся гэтага, можна дасягнуць нябёсаў. Улічваючы такое тлумачэнне, матэрыяльнае пытанне апускалася і становілася не важным з рэлігійнага пункта гледжання. Гэта значыць, што атрыманне шчасця за кошт назапашвання матэрыяльных багаццяў не было забаронена. Зыходзячы з гэтай логікі, вынікае, што назапашванне матэрыяльных багаццяў у якасці прадмета для задавальнення патрэб людзей і атрымання за кошт гэтага шчасця, прызнавалася як царквой, так і пратанародніцкай інтэлігенцыяй. Адхіляючыся ад тэмы, неабходна дадаць, што для сістэмы праваслаўнага манаства існавалі строгія правілы і заповеды, для свецкіх жа такой строгасці не было. Пры гэтым адзначалася, што і манах, і свецкі чалавек патрапяць на адны і тыя ж нябёсы (рай) да Бога. Гэта стала прычынай паступовага зніжэння колькасці манахаў, а таксама разнастайных парушэнняў рэлігійных заветаў святарамі. Заняпад афіцыйнай царквы з’явіўся лагічным вынікам гэтых падзей.

Трэба адзначыць, што выпадак, калі прадстаўнікі аднаго саслоўя імкнуцца да паляпшэння жыцця прадстаўнікоў іншага саслоўя, унікальны ў гістарычнай і філасофскай практыцы. Народнікі ў сваёй большасці былі разначынцамі, выхадцамі з сярэдняга саслоўя, мяшчанами. Тым не менш гэта не перашкодзіла ім пад уплывам пэўных сацыяльна-палітычных прычын або шчырага спачування бядоце праявіць цікавасць да становішча сялян. Бачачы бядотнае становішча сялянства, класікі пратанародніцтва Герцэн і Чарнышэўскі заклікалі вывучаць спосабы паляпшэння матэрыяльнага становішча людзей. Базісам для матэрыяльнага дабрабыту сялянства было вырашэнне зямельнага пытання. На думку народнікаў, канкрэтна ад гэтага залежала іх шчасце. Першая народніцкая арганізацыя – «Зямля і воля» – мела на мэце дасягненне вышэйпісаных ідэалаў шчасця (зямлі) і волі (свабоды) для сялян. Аднак за гэтым стаяла вялікая праблема: як можна пераадолець чалавечы эгаізм і пастаянна растучыя жаданні для таго, каб такая свабода

і шчасце сталі даступныя для ўсіх і былі б выразна адчувальныя? Разважаючы над гэтым пытаннем, спачатку ліберальныя погляды пратанародніцкай інтэлігенцыі яшчэ больш «лявеюць» і накіроўваюцца да сацыялізму і вивучэння нядаўна пабачыўшых свет вучэнняў Маркса. У канчатковым выніку ў разуменні свабоды афіцыйная царква і народніцтва займаюць супрацьлеглыя пазіцыі. У разуменні шчасця супярэчнасцей між імі менш, але ў спробах спалучыць свабоду і шчасце для ажыццяўлення народніцкага грамадскага ідэалу паўстае наступная праблема.

Як задаволіць у роўнай ступені намаганні людзей да свабоды і шчасця? Адназначна вырашыць гэтую праблему немагчыма. У розных філасофскіх традыцыях можна знайсці пэўныя тлумачэнні па дадзеным пытанні. Большасць тлумачэнняў, заснаваных на фармальнай логіцы, даюць адказ, найперш разгледзеўшы праблему якаснай сутнасці чалавека. З пазіцыі ўплывовай у пачатку XIX стагоддзя кансерватыўнай ідэалогіі, а таксама з пазіцыі хрысціянскай царквы сутнасць чалавека або добрая, або грэшная. Дадзеная гіпотэза ілюструецца праз разумовы эксперымент, у рамках якога ўсіх людзей надзяляюць абсалютнай свабодай і скасоўваюць усялякія абмежаванні рэлігіі, дзяржавы, маралі і права. Адказ кансерватараў і рэлігійных дзеячаў на гэты конт быў такім, нібыта людзі, атрымаўшы неабмежаваную свабоду, пачнуць памнажаць свае недахопы, у прыватнасці, прагнасць, нянавісць і невуцтва, перастануць развівацца і праз нейкі час знішчаць адзін аднаго. Адною з прычын такога адказу з'яўляецца прызнанне факта аб няроўнасці людзей ад прыроды. Прычым няроўнасці не толькі сацыяльнай, але і ў здольнасцях саміх людзей. Вынікам гэтага з'яўляецца пастаянная барацьба за матэрыяльныя альбо духоўныя даброты паміж здольнымі людзьмі і тымі, хто не мае вялікіх здольнасцей ад нараджэння ці мае здольнасці іншага роду. Па гэтай прычыне людзям трэба кіраванне і кантроль з боку тых, хто мае пэўныя здольнасці, ці тых, каго называюць элітай або святарствам, каб пазбегнуць гэтага хаосу. Такая філасофія была блізкая кіруючаму саслоўю і кіраўнікам апарату царквы.

Лібералы і сацыялісты адказвалі на гэтае пытанне зусім па-іншаму. Іх тэзіс грунтуецца на тым, што прырода чалавека добрая. У сваю чаргу гэты тэзіс засноўваецца на глыбокім хрысціянскім вучэнні аб усеагульнай любові да блізкіх. Паколькі чалавек – стварэнне Бога, то яму натуральным чынам належаць якасці любові да тварца і да такіх жа стварэнняў, як яны самі. У адпаведнасці з гэтым атрымлівалася, што ўсе людзі з'яўляюцца роўнымі незалежна ад здольнасцей, таму што яны – стварэнні Бога. У той жа час усе дрэнныя якасці чалавека – гэта тое, што ён набывае, жывучы ў гэтым грэшным свеце.

Дактрына ўсеагульнай любові была распаўсюджана сярод сялянства з даўніх часоў. Але яе сутнасць паступова скажалася і звужалася да памераў сям'і або абшчыны. У некаторым сэнсе дадзеная ідэя стала ўспрымацца як сінонім прынцыпу абшчыннасці. Некаторыя народнікі вельмі захапіліся дадзеным альтруістычным намерам вучэння і, вызначаючы сялянства як саслоўе, якое нясе ў сабе якасць любові да блізкіх, пачалі ідэалізаваць як само сялянства, так і яго лад жыцця. Гэта адбылося негледзячы на тое, што большасць народнікаў прытрымлівалася атэізму або скептыцызму ў дачыненні да рэлігійных пытанняў.

Такім чынам, народныя ідэалы даволі блізкія да ідэй сацыялізму і часткова да ідэй лібералізму. Папярэднік народніцтва бачылі ў гэтым падабенстве, магчымасці для змены ўсяго грамадства да лепшага. Па гэтай жа прычыне лічылася, што прапаганда сацыялістычных ідэй сярод сялянства будзе паспяховай, бо гэтыя ідэі ў сваёй аснове былі падобныя на тое, што ўжо прысутнічае ў народным розуме. У выніку была абраная сацыялістычная тэарэтычная мадэль для пабудовы грамадства будучыні, дзе ўсе ў роўнай ступені вольныя і шчаслівыя.

Адказ на пытанне *“Якім павінен быць дзяржаўны і эканамічны лад для забеспячэння найлепшага жыцця людзей?”* ставіў перад рускай інтэлігенцыяй больш канкрэтныя мэты, якія павінны былі суадносіцца з рэальным становішчам у краіне. Мінулыя пытанні, якія закраналі сутнасныя аспекты ў вучэнні пратанароднікаў, склалі ідэальнае ядро, вакол якога неабходна выбудаваць механізм для рэалізацыі дадзенай мадэлі грамадства. Гэтым механізмам была нададзена асноўная ўвага ўсіх без выключэння прадстаўнікоў пратанародніцкай інтэлігенцыі і пазней саміх народнікаў. Творчасць і філасофію рускай інтэлігенцыі ў той час нельга разглядаць у адрыве ад агульнага ўяўлення аб рускай палітыка-эканамічнай думцы ўсяго XIX стагоддзя. У прыватнасці, М. А. Траецкі прапануе да разгляду перыядызацыю рускага вызваленчага руху (а зна-

чыць, і палітычнай думкі) У. І. Леніна: «В советской историографии была принята периодизация русского освободительного движения, предложенная В. И. Лениным: три этапа – дворянский (1825–1861), разночинский (1861–1895) и пролетарский (1895–1917). При всей условности хронологических рубежей между этапами данная периодизация, по существу, правомерна. Со времени первой революционной ситуации доминирующую роль в освободительном движении начали играть разночинцы, оттесняя дворян на второй план. Господствующей идеологией движения с начала и до конца разночинского этапа было народничество, т. е. русский крестьянский социализм» [4, с. 242].

М. А. Траецкі, закранаючы асноўныя палітычныя і эканамічныя ідэі народніцтва, адзначае: «Основополагающие идеи народничества, которые первым сформулировал А. И. Герцен и развил далее Н. Г. Чернышевский, с начала 60-х годов приняли на вооружение почти все русские революционеры. Главные из этих идей следующие: Россия может и должна во благо своего народа перейти к социализму, минуя капитализм (как бы перепрыгнув через него, пока он не утвердился на русской земле) и опираясь при этом на крестьянскую общину как на зародыш социализма; для этого нужно не только отменить крепостное право, но и передать всю землю крестьянам при безусловном уничтожении помещичьего землевладения, свергнуть самодержавие и поставить в власти избранных самого народа» [4, с. 242]. Характэрна, што Герцэн у пачатку сваёй творчай кар’еры сімпатызаваў Еўропе і еўрапейскаму ладу жыцця і не падвяргаў капіталістычны ўклад жыцця строгай крытыцы. Аднак перасяліўшыся ў Еўропу, ён стаў строгім і паслядоўным крытыкам капіталістычнай сістэмы, а яго погляды змянілі свой вектар. Рэвалюцыянер пачаў глядзець на будучыню Расіі і рускага простага народа як на крыніцу сацыялізму, больш узвышанага, чым капіталізм. Аднак такія эканамічныя меры, як перадача зямлі сялянам і знішчэнне памешчыцкага землеўладання, вельмі негатыўна ўспрымалася кіруючымі коламі па цалкам зразумелых прычынах. А палітычныя меры – звяржэнне самадзяржаўя і выбарнасць вярхоўнай улады – былі чужымі для рускай кіруючай эліты і святарства, нават нягледзячы на вопыт паспяховага дэмакратычнага кіравання ў некаторых заходніх краінах. Зрэшты, яны не лічылі гэты вопыт паспяховым, а хутчэй эксперыментальным.

Фарміраванне народніцкага палітычнага і эканамічнага курсу прыйшлося на канец 50 – пачатак 60-х гадоў XIX стагоддзя. З цягам часу больш мысліцелей прыходзіла да высновы пра неабходнасць рэалізацыі апісаных вышэй сацыялістычных ідэй і рэвалюцыйнага метаду барацьбы для дасягнення свайго ідэалу. Аднак прадстаўнікі рускай інтэлігенцыі ўжо 70–80-х гг. сталі менш канцэптуальна і дэтальна прапрацоўваць грамадскую мадэль, якая павінна стварыцца пасля поспеху рэвалюцыі. У гэтым пытанні ідэі сталі запазычвацца ў замежных аўтараў, у прыватнасці, погляды К. Маркса аб ролі працоўных у рэвалюцыйнай барацьбе [5]. Такім чынам, інтэрпрэтацыі сацыялістычнай будучыні Герцэна, Агарова і іншых мысліцелей пачатку і сярэдзіны XIX стагоддзя зрабілі вырашальны ўплыў толькі на развіццё палітыка-эканамічных поглядаў ідэолагаў народніцтва. Далей пераважала запазычванне ідэй. Непасрэдна эканамічная праграма народніцтва спачатку была вельмі агульная, аднак потым, дзякуючы такім эканамістам, як В. В. Берві-Фляроўскі, В. П. Варанцоў, П. Л. Лаўроў, набыла канкрэтныя абрысы.

Чым адрозніваецца Расія ад дзяржаў Захаду? У асяроддзі пратанародніцкай інтэлігенцыі пануючым было сцвярджэнне аб тым, што грамадска-эканамічны ўклад Расіі таго часу дазваляў рэвалюцыйным шляхам перайсці да будаўніцтва сацыялізму. Гэта, на іх думку, з’яўлялася галоўным адрозненнем Расіі ад заходніх краін. Такая пазіцыя, з аднаго боку, уключала ў сябе прызнанне асаблівага культурна-гістарычнага статусу простага рускага народа, а з другога боку, яго здольнасць «рушыць гісторыю наперад», што характэрна адначасова для цывілізацыйнага і фармацыйнага разумення гістарычнага працэсу. Падрабязна ідэя асаблівага культурна-гістарычнага статусу атрымала сваё развіццё ў працы М. Я. Данілеўскага «Расія і Еўропа» як асобны культурна-гістарычны тып [6]. У процівагу гэтаму ў сярэдзіне XIX стагоддзя Марксам і Энгельсам стваралася фармацыйная тэорыя да разумення гістарычнага працэсу, у якой сцвярджалася незваротнасць пераходу ад капіталістычнага да сацыялістычнага, а далей да камуністычнага ўкладу як да вышэйшай формы развіцця чалавечага суіснавання [7]. Сцвярджалася, што гэты шлях праходзяць усе цывілізацыі ў сваім развіцці.

Парадаксальна, што гэтыя дзве супрацьлеглыя пазіцыі былі выкарыстаны расійскай радыкальнай інтэлігенцыяй для абгрунтавання асаблівай ролі Расіі ў ажыццяўленні будучай сацыялістычнай рэвалюцыі. Пры такім пункце гледжання паўставала новая праблема. Калі карэнны рускі народ адрозніваецца ад заходніх народаў па пэўных прычынах, то як тады ставіцца да народаў, якіх нельга назваць карэннымі рускімі і якія атрымалі вялікі еўрапейскі ўплыў? Расія была шматэтнічным, шматканфесіянальным, шматкультурным, шматмоўным дзяржаўным утварэннем. У кожнай нацыі ў складзе імперыі быў свой уласны шлях станаўлення і развіцця. Заходнія народы імперыі геаграфічна знаходзіліся бліжэй да дзяржаў Еўропы. Неўзабаве яны атрымлівалі вялікі культурны і інтэлектуальны ўплыў ад гэтых дзяржаў. Па гэтай прычыне можна справядліва меркаваць, што інтэлігенцыя гэтых рэгіёнаў, у адрозненне ад тыпова рускай, мела іншую накіраванасць думкі. Асабліва гэта тычыцца Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі, дзе адрозніваўся з цэнтрам імперыі не толькі ідэалагічны баланс, але і аб'ектыўныя грамадска-эканамічныя паказчыкі.

Нягледзячы на гэтую праблему, у сваёй большасці, пратанародніцкая інтэлігенцыя разглядала Расійскую імперыю як непадзельную цывілізацыю, якая мае агульную культурна-рэлігійную і сацыяльную спадчыну. З гэтым не пагадзіліся прадстаўнікі непасрэдна народніцкай «Зямлі і волі» ад 1876 года, якія абвясцілі права нацый на самавызначэнне. Аднак яны зрабілі гэта вельмі спецыфічна. У сваёй праграме арганізацыя чацвёртым пунктам акрэслівала наступнае: «В состав теперешней Российской империи входят такие местности и даже национальности, которые при первой возможности готовы отделиться, каковы, например, Малороссия, Польша, Кавказ и пр. Следовательно, наша обязанность – содействовать разделению теперешней Российской империи на части соответственно местным желаниям» [8, с. 395].

Менавіта такія адрозненні пратанароднікаў ад непасрэдна народнікаў паспрыялі далейшаму асабліваму станаўленню народніцтва ў Паўночна-Заходнім краі, што ў выніку прывяло да актывізацыі нацыянальнага руху і развіцця, у прыватнасці, беларускага нацыянальнага праекта. Прынцып, што просты народ «рушыць гісторыю наперад», у канчатковым выніку зрабіўся дамінуючым дзякуючы распаўсюджанню марксізму.

Якая будучыня ў Расіі і да чаго ёй неабходна імкнуцца? Варта адзначыць, што, маючы аднолькавыя першапачатковыя пастулаты аб адмысловым месцы рускага народа ў лёсе Еўропы і асаблівыя якасці гэтага народа, розныя палітычныя сілы карысталіся рознай логікай у іх трактоўцы, каб дагадзіць сваім ідэалагічным поглядам. Так, напрыклад, кансерватыўныя сілы, кажучы аб выключнасці рускага народа ў пытаннях унутранай нацыянальнай палітыкі, указвалі на неабходнасць русіфікацыі прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей і захавання аўтарытэту царквы. У пытаннях знешняй палітыкі яны настойвалі на актыўным удзеле Расійскай імперыі ў еўрапейскіх і азіяцкіх справах. Больш за ўсё імперыя павінна была ўмешвацца ў справы суседніх славянскіх дзяржаў, а таксама дзяржаў, якія вызнаюць праваслаўную веру. Квінтэсенцыя дадзеных манархічных і кансерватыўных уяўленняў была выказана ў якасці некалькіх канцэпцый у кнізе Н.Я. Данілеўскага «Расія і Еўропа» [6], а таксама ў дактрыне славянафільства. У сваю чаргу пратанародніцкая інтэлігенцыя, маючы ў аснове той жа самы тэзіс, выступала супраць усялякай экспансіі і ваенных дзеянняў у знешняй палітыцы. Асноўныя намаганні абавязаны былі быць накіраваны на ўнутраную сацыяльна-эканамічную палітыку, а таксама на змену дзяржаўнага ладу дзеля хутчэйшай рэалізацыі іх грамадскага ідэалу. Такія значныя перабудовы, на думку пратанароднікаў і ў далейшым народнікаў, дазвалялі не надаваць асаблівай увагі пытанням аб статусе нацыянальнасцей, паколькі лагічным было лічыць, што пры дасягненні сацыялізму дадзеная праблема вырашыцца сама сабою.

Большасць уплывовых філосафаў і ідэолагаў у Расійскай імперыі так ці інакш закраналі пытанне аб захаванні Расіяй статусу вялікай дзяржавы, а таксама аб неабходнасці выканання рускім народам пэўнай асаблівай місіі, варыяцый якой існавала велізарная колькасць. Прычым сам «рускі народ» прадстаўнікі розных ідэалогій разумелі па-рознаму. Адсюль вынікае дзвятае пытанне, якое знаходзілася на фоне ўсіх папярэдніх праблем, якія тычацца палітыкі. Яно гучыць наступным чынам: якая з трактовак «рускага народа» з'яўляецца гістарычна правільнай? Варта дадаць, што гэта пытанне да сённяшняга часу актуальна, але падчас развіцця руху народнікаў зна-

ходзілася пераважна ў латэнтнай фазе, толькі зрэдку даючы аб сабе знаць. Падрабязна дадзенае пытанне неабходна вывучаць асобна.

У заключэнні неабходна адзначыць, што кожная з васьмі разгледжаных праблем адрозніваецца і па меркаваннях, і па разуменні, і па вырашэнні. Адказы, якія давалі на іх прадстаўнікі народніцтва, – толькі некаторыя з мностваў меркаванняў, якія існавалі тады, аднак менавіта адказы мысліцелей народніцтва перамаглі ў гістарычнай перспектыве, будучы ў значнай ступені перагледжанымі. Зыходзячы з гэтых адказаў, можна ўявіць карціну таго, што прадстаўляла сабой філасофская дактрына народніцтва, адпаведна падвергнуць гэта аналізу і, калі спатрэбіцца, крытыцы. У абагульненым выглядзе выснову работы можна абзначыць наступнымі тэзісамі, з якіх два – першы і восьмы – унікальныя:

1) супярэчнасць ва ўзроўні і якасці інфармаванасці паміж рускай пратанародніцкай інтэлігенцыяй і сялянствам з’явілася адной з асноўных філасофскіх прычын узнікнення феномена народніцтва;

2) галоўнай наяўнай прычынай узнікнення народніцтва з’яўляецца відавочная некампетэнцыя рускага святарства;

3) свой светапогляд народнікі засноўвалі на навуковай карціне свету, але разам з гэтым былі ўспрымальныя да некаторых рэлігійных сцвярджэнняў;

4) у фундаментальных філасофскіх пытаннях народнікі спалучалі як традыцыі ідэалізму, так і матэрыялізму;

5) сацыяльна-эканамічная парадыгма народніцтва будавалася на ўтапічна-матэрыялістычных палажэннях аб больш хуткім пераходзе да сацыялістычнай эканамічнай мадэлі;

6) палітыка-ідэалагічная парадыгма народніцтва будавалася на ўтапічна-ідэалістычных палажэннях, якія адносяцца да шырокага спектра ідэалогій, ад лібералізму да сацыялізму;

7) народнікі разглядалі ўнікальнасць эканамічнага становішча Расіі ў сінтэзе з традыцыйнымі інстытутамі яе найбольш шматлікага сацыяльнага пласта, на аснове чаго рабілі высновы аб выключнасці не толькі пэўнай сітуацыі, але і ўвогуле рускага простага народа;

8) пераважнае значэнне аддавалі ўнутрыпалітычным пераменам, разам з тым не надаючы дастатковай увагі нацыянальным пытанням (што характэрна для рускіх народнікаў).

Такім чынам, як вельмі рознабаковы феномен філасофскай думкі ў Расійскай імперыі народніцтва пакінула значны след у гісторыі. З’яўленне і развіццё народніцтва адпавядала духу эпохі XIX стагоддзя. Пэўныя плыні ўключалі ў сябе дэмакратычныя тэзісы і лозунгі. Пад уплывам такіх дэмакратычных лозунгаў некаторыя нацыянальныя эліты, убіраючы ў сябе левыя народніцкія перакананні, у той жа час усведамлялі і падкрэслівалі важнасць нацыянальнага пытання. Увогуле, нацыянальнае пытанне стала адным з галоўных на парадку дня ў пачатку XX стагоддзя, і яго дугапланавасць была адной з сур’ёзных памылак уласна рускай народніцкай традыцыі. Забягаючы наперад, можна сказаць, што падобная ідэалагічная інверсія з Пецярбургам, у канчатковым рахунку, прывяла да ўтварэння нацыянальных рэспублік у складзе СССР і стала адной з прычын фарміравання бягучай версіі палітычнай карты Усходняй Еўропы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Чернышевский, Н. Г. Сочинения: в 2 т. / Н. Г. Чернышевский; АН СССР, Ин-т философии; редкол. М. Б. Митин (пред.); ред. изд. И. К. Пантин. – М.: Мысль, 1987. – Т. 2. – 687 с.
2. Пругавин, А. С. Раскол и сектантство в русской народной жизни / А. С. Пругавин. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1905. – С. 93.
3. Бакунин, М. А. Избранные сочинения / М. А. Бакунин. – М.: Директ-Медиа, 2014. – Т. 2. – 272 с.
4. Троицкий, Н. А. Россия в XIX веке: курс лекций / Н. А. Троицкий. – М.: Высш. шк., 1997. – 431 с.
5. Маркс, К. Манифест коммунистической партии [Электронный ресурс] / К. Маркс. – 1848. – Режим доступа: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Manifesto/manifesto.html#n1>. – Дата доступа: 14.07.2017.
6. Данилевский, Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Директ-Медиа, 2011. – 1085 с.
7. Маркс, К. К критике политической экономии: собр. соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 13. – 771 с.
8. Рудницкая, Е. Л. Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация / Е. Л. Рудницкая. – М.: Археографический центр, 1997. – 576 с.

References

1. Chernyshevskii N. G. *Essays. Vol. 2*. Moscow, Mysl', 1987. 687 p. (in Russian).
2. Prugavin A. S. *Split and sectarianism in the Russian people's life*. Moscow, Typography I. D. Sytin, 1905. 93 p. (in Russian).
3. Bakunin M. A. *Selected works. Vol. 2*. Moscow, Direct-Media Publ., 2014. 272 p. (in Russian).
4. Troitskii N. A. *Russia in the XIX century: Course of lectures*. Moscow, Vysshaya shkola Publ., 1997. 431 p. (in Russian).
5. Marx K. *Manifesto of the Communist Party*. Available at: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Manifesto/manifesto.html> (accessed 14 July 2017) (in Russian).
6. Danilevskii N. Ya. *Russia and Europe*. Moscow, Direct-Media Publ., 2011. 1085 p. (in Russian).
7. Marx K., Engels F. *To the criticism of political economy. Collected Works Vol. 13*. Moscow, Politizdat, 1959. 771 p. (in Russian).
8. Rudnitskaya E. L. *Revolutionary radicalism in Russia: the nineteenth century*. Documentary publication. Moscow, Archeographic center, 1997. 576 p. (in Russian).

Інфармацыя аб аўторе

Саковскіі Евгений Петровіч – аспірант. Інстытут філосафіі, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Мінск, Рэспубліка Беларусь). E-mail: mefysto1992@gmail.com

Information about the author

Yauheni P. Sakouski – Postgraduate student. Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Republic of Belarus). E-mail: mefysto1992@gmail.com

ISSN 2524-2369 (Print)

ISSN 2524-2377 (Online)

УДК 316. 422

Doi:10.29235/2524-2369-2019-64-1-24-32

Поступила в редакцию 18.07.2018

Received 18.07.2018

Е. М. Бабосов

Институт социологии Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь

РАЗВИТИЕ СЕТЕВОГО ОБЩЕСТВА И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОСТРОЕНИЯ ИТ-СТРАНЫ В БЕЛАРУСИ

Аннотация. Концептуализированы сущность и особенности сетевых систем и процессов «сетевизации» в Беларуси. Охарактеризованы интенсивность и масштабы развития информационно-коммуникационных технологий (ИНТИ). Показано, что важнейшим трендом влияния в сетевом обществе становится трансформация человека сознания и деятельности в направлении креативности личности и социальных групп. Сформулированы сущность, способы и значимость применения информационных потоков и мгновенного времени. Представлены шесть основных параметров создания в Беларуси ИТ-страны. Обосновано, что успешное развитие ИТ-общества обеспечивает достойный уровень благосостояния и высокое качество жизни белорусского народа.

Ключевые слова: сетевые системы, информационно-коммуникационные технологии, информационные потоки, мгновенное время, ИТ-страна, креативность личности и группы

Для цитирования. Бабосов, Е. М. Развитие сетевого общества и перспективы построения ИТ-страны в Беларуси / Е. М. Бабосов // Вест. Нац. акад. наук Беларуси. Сер. гуманитар. наук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 24–32. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-24-32

Ye. M. Babosov

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

INFINITE SCALE OF NETWORKED SOCIETY DEVELOPMENT AND PROSPECTS OF THE IT- COUNTRY IN BELARUS

Abstract. The essence and features of network systems and processes of “networkization” in Belarus are conceptualized. The intensity and scale of information development and communication technologies (INTI) are characterized. It is shown that the most important trend of influence in a networked society is the transformation of a person’s consciousness and activity towards the creativity of the individual and social groups. The essence, methods and significance of the information use flows and instantaneous time are formulated. Six basic parameters for the creation of the IT-country in Belarus are presented. It is substantiated that the successful development of the IT-society provides a decent level of well-being and a high quality of life for the Belarusian people.

Keywords: network systems, information and communication technologies, information flows, instant time, IT-country, personality creativity and groups

For citation. Babosov Ye. M. Infinite scale of networked society development and prospects of the IT-country in Belarus. *Vesti Natsyyanal' nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 24–32 (in Russian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-24-32

На наших глазах и с участием многих из нас в современном обществе стремительно развивается и разворачивает свое многообразие широкомасштабный процесс, который называется «сетевизацией». Мощным ускорителем этого процесса, ощутимо проявляющего свой каскадный характер и добивающегося все большего доминирования в самых различных сферах современного, в том числе и белорусского, общества, становится четвертая индустриальная научно-техническая революция. Она неразрывно связана с интернетизацией, цифровизацией и нанотехнологизацией различных сфер личной и общественной жизнедеятельности человека. В частности, белорусская nanoиндустрия включает в себя тридцать предприятий, более двух тысяч работающих и ежегодный объем производства, выражающийся цифрой в 20 млн долларов. Масштаб пока не грандиозный, но быстро расширяющийся, знаменующий собой переход экономики страны от четвертого и пятого к шестому технологическому укладу. Ключевыми факторами данного перехода становятся наращивание интенсивности и масштабность развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

По данным Международного союза электросвязи, в рейтинге по развитию информационно-коммуникационных технологий среди 176 стран мира Республика Беларусь в 2017 году заняла 32-е место. К тому же, по результатам исследования независимой консалтинговой компании «BDRC Continental» и британского провайдера «Cable.co.uk», Беларусь занимает 7-е место в мире по доступности широкополосного интернета. Кроме того, как сообщает Белстат, наша страна еще и в рейтинге развития информационно-коммуникационных технологий лидирует среди стран СНГ. Авторитетные эксперты из разных организаций и стран констатируют, что в Беларуси отмечаются достаточно высокие темпы развития информационно-коммуникационной инфраструктуры, что позволяет обеспечить создание благоприятной среды для оказания широкого спектра электронных услуг, формирование государственных информационных ресурсов и доступ к ним на всей территории страны.

На основе обобщения и глубокого осмысления сущности и особенностей этих процессов и тенденций их развития Президент Республики Беларусь А. Г. Лукашенко в своем выступлении с ежегодным обращением к белорусскому народу и Национальному собранию 21 апреля 2017 года выдвинул амбициозную задачу – превратить Беларусь в IT-страну. Конкретизация этого проекта осуществлена в подписанном Главой государства в декабре 2017 года Декрете «О развитии цифровой экономики», который вступил в действие 28 марта 2018 года. В результате создана благоприятная правовая база для коренных социально-сетевых трансформаций в производстве, науке, образовании, медицине, управлении.

В процессе столь существенных социально-коммуникационных трансформаций изменяется сам модус бытия человека как непрерывного многообразия интенсивности и деятельности, соизмеримой с перспективой самоизменения. Результирующим воплощением этого перехода становится свобода, понимаемая как возможность принятия и реализации новой меры всех вещей – человекомерность свободы.

В рамках именно такой парадигматики осуществляется концептуализация исходного и ключевого понятия рассматриваемой проблематики – «социальная сеть». По нашему мнению, «социальная сеть» представляет собой многокачественную и многоуровневую систему наблюдаемых образцов общественных отношений между индивидуальными и групповыми субъектами социальных взаимодействий и процессов, а также социальными организациями разной направленности действий и социальными институтами, обладающими различными типами социальных структур и осуществляемых ими функций.

Системное исследование социальных сетей убеждает, что они, во-первых, воплощают в себе совершенно новую информационно-коммуникационную технологию, обеспечивающую высокую скорость передачи данных для всеобщего применения и способную представлять информационные потоки пользователям почти в любое место и любое время. Во-вторых, необходимо принимать во внимание, что социальная сеть – полимагистральная структура. В-третьих, она – ячеистая структура, которая, подобно рыболовной сети, включает в себя множество повторяющихся и неразрывно связанных информационно-технологических элементов. Кроме того, и это самое важное, социальная сеть представляет собой разветвленную систему межличностных, внутригрупповых и межгрупповых связей множества индивидов и социальных групп (общностей), обеспечивающих разнообразные социальные взаимодействия, информационную насыщенность, чувство принадлежности к конкретной группе и формирующих у людей, включенных в определенную сеть, социальную идентичность. Это означает, что основу каждой социальной сети составляет коммуникация индивидов и их общностей. Следовательно, началом, творцом и творением всех социальных сетей является человек, выступающий генератором информационных сообщений, их получателем, потребителем и оценителем.

Важнейшим же инструментом, своеобразным каналом, «точнее – множеством каналов» функционирования этой медийной, коммуникационной сферы является медиадискурс, воплощающий в себе реальность институционального коммуникационного взаимодействия между отдельными индивидами и социальными группами. По утверждению Т. Ван Дейка, «дискурсы и способы воспроизводства власти отличаются в зависимости от культуры, равно как социальные структуры и социальное познание, вовлеченные в процессы воспроизводства» [2, с. 87].

В условиях информационной эры, отмечает М. Кастельс, «историческая тенденция сводится к тому, что доминирующие функции и процессы все больше оказываются организованными по принципу сетей. Именно сети составляют новую социальную морфологию наших обществ, а распространение сетевой логики в значительной мере сказывается на ходе и результатах процессов, связанных с производством, повседневной жизнью, культурой и властями. Включение в сетевые структуры или исключение из них, наряду с конфигурацией отношений между сетями, воплощается при помощи информационных технологий, определяет конфигурацию доминирующих процессов и функций в наших общества [9, с. 469].

В современных обществах, по утверждению М. Кастельса, в возрастающих количествах и с улучшающимся качеством создаются и изменяются ранее не существовавшие технологические инструменты: новые телекоммуникационные сети, мощные настольные компьютеры, новые адаптивные саморазвивающиеся программные обеспечения, новые мобильные коммуникационные устройства, осуществляющие связь с любым местом в любое время, новые рабочие и менеджеры, связанные друг с другом вокруг трудовых задач и результатов, способные говорить на одном и том же цифровом языке. Ключевое место в этой сетевой морфологии занимает Интернет. Его особый вклад в развитие сетевых структур заключается в том, что он делает возможным масштабируемость, интерактивность, гибкость управления, брендинг и ориентацию на потребителя в рамках сетевого мира бизнеса. Масштабируемость заключается в том, что сеть может включать в свой состав столько компонентов (в локальном и глобальном масштабе), сколько потребуется для проведения каждой операции и каждой оценки сообразно изменяющейся геометрии деловой стратегии. Интерактивность в реальном времени с участием поставщиков, заказчиков, субподрядчиков и работников в рамках системы многолетнего обмена информацией и принятия решений позволяет обойтись без выраженных каналов связи, не теряя при этом взаимосвязи ведения деловых операций. Гибкость управления позволяет сохранить контроль над бизнес-проектом при расширении его рамок и диверсификации его структуры сообразно потребностям каждого определенного проекта. Эта способность сочетать стратегическое управление с децентрализованным взаимодействием с множеством партнеров имеет решающее значение для достижения фирмой поставленных целей. Брендинг существенно важен как признание ценности в мире бизнеса, где клиенты обладают возможностью многовариантного выбора и где инвесторам требуется символ общепризнанной способности придавать товарам ценностные качества. Ориентация на потребителя осуществляется через персонализированное интерактивное взаимодействие в режиме онлайн. Она является эффективным средством сделать рекламу и продажи прибыльными, позволяющими создать динамичную базу данных для того, чтобы производство постоянно адаптировалось к требованиям рынка, что является гарантией конкурентоспособности в условиях новой глобальной экономики [5, с. 96–98].

Социальная морфология сетевого общества, пишет М. Кастельс, состоит из множества сетей. Эти сети разобраны: к ним относятся и рынки ценных бумаг, и бизнес-структуры, и правительственные учреждения, и сети глобальных финансовых потоков, и телевизионные каналы, и социальные институты, и разнообразные компоненты гражданского общества – общественные организации и движения, благотворительные фонды, социокультурные объединения, религиозные сообщества, Интернет, спортивные товарищества, партийные организации и т. п.

Сетевое общество представляет собой, отмечает М. Кастельс, глобальную систему коммуникаций, обеспечивающую высокую скорость передачи данных самого разнообразного применения и способность предоставлять информацию почти в любое место и любое время с одновременной дифференциацией пользователей, их запросов, интересов, потребностей. Речь фактически в этом обществе идет не столько о социальных сетях как сетевой форме социальной организации, сколько «о социальных сетях, которые обрабатывают и управляют информацией, а также используют микроэлектронные устройства» [7, с. 47], вследствие чего они превратились в базовые ячейки современного общества.

Основные свойства данного общества М. Кастельс усматривает в том, что сетевая коммуникация существенно трансформирует его социальную структуру, сам же процесс коммуникации разворачивается по пути все большей открытости, иерархические вертикальные социальные свя-

зи дополняются, а местами и вытесняются связями горизонтальными, а почти все коммуникации приобретают глобальные масштабы. Все аспекты жизнедеятельности индивидов и социальных общностей в результате этого детерминируются с различной интенсивностью повсеместной логикой сетевого общества, чья динамичная экспансия разворачивается в глобализирующемся мире, но сопровождается неуклонной абсорбцией и подчиняет себе предшествовавшие социальные формы.

В результате синергетического взаимодействия и взаимоусиления охарактеризованных процессов, утверждает М. Кастельс, формируется качественная новая среда жизнетворчества, в которой существенно изменяется смысл социального пространства и времени. Стержневое направление развития сетевого общества выстраивается вокруг потока капитала, информации, технологий, организационных взаимодействий, разнообразных символов и кодов, а «пространство потоков есть материальная организация социальных практик в разделенном времени» [7, с. 110]. Но пространство потоков не является нерасчлененным и однообразным: «технологическая инфраструктура, на которой строится сеть, определяет новое пространство, архитектура и содержание которого определяются силами, действующими в нашем мире», а «пространство потоков состоит из персональных микросетей, откуда интересы передаются через глобальное множество взаимодействий в пространстве потоков функционирования макросети» [7, с. 115].

В его истолковании потоки – это не просто один из элементов социальных сетей, но доминирующий фактор в их социальной динамике. Под потоками он понимает целенаправленные, повторяющиеся, прогнозируемые последовательности обменов и взаимодействий между физически разъединенными позициями, которые занимают акторы в экономических, политических и символических (микроэлектроника, телекоммуникации, компьютерная обработка и т. п.) структурах сетевого общества.

Обращая внимание на «важность сетей в структуре и динамике общества», М. Кастельс подчеркивает: «... Сила сетей – в их гибкости, адаптивности и способности к самонастраиванию». Он фокусирует исследовательские устремления на анализе техносциального процесса трансформации, справедливо полагая, что необходимо сконцентрировать теоретические изыскания на центральной технологии нашего времени – коммуникационной технологии, которая относится к сердцевине существования человеческого вида [6, с. 46]. Затем он делает теоретический шаг – концептуализирует основное понятие своей сетцентрической доктрины: «Сетевое общество – это общество, социальная структура которого выстраивается вокруг сетей, активируемых с помощью переведенной в цифровую форму информации и основанных на микроэлектронике коммуникационных технологий. Я понимаю социальные структуры как организационные упорядоченности людей в сферах производства, потребления, воспроизводства, опыта и власти, выраженных в осмысленной, закодированной культурой коммуникации» [6, с. 47–49].

Представив панорамное философское и технологическое видение социальных сетей, М. Кастельс подчеркивает, что самый важный источник влияния в сетевом обществе – это трансформация человеческого сознания в направлении развития его креативности. Именно поэтому в сетевой социальной системе креативные идеи или некий набор идей могут рассматриваться как подлинная, наивысшая ценность, возникающая и функционирующая в виде креативных способностей. По его убеждению, они развиваются в единой автономии. В данном контексте можно говорить о самопрограммируемом умственном труде.

Креативные способности не принесли бы достойного вознаграждения, если бы не могли совмещаться с сетевым характером труда [6, с. 46–49]. Сама же креативная личность в сетевом обществе реализуется в навыках творческой деятельности, что определяется умением создавать социальные сети и «перепрограммировать работу сетей для достижения поставленных перед сетью целей» [7, с. 63]. Из этого постулата следует, что движущей силой успешного сетевого общества является креативно мыслящая и действующая творческая личность.

Она в своих взаимодействиях с окружающей реальностью выступает главным субъектом всех социально-структурных трансформаций, создающих многогранное единство, в котором ни одна из социальных сетей не может существовать и функционировать без отношений с другими социальными сетями. Совместные действия (сотрудничество, конкуренция, конфликтность и т. п.) приводят к формированию и трансформации различных по сущности и способам развития социаль-

ных сетей, которые благодаря активному миропреобразующему действию человека интегрируются в целостное сетевое общество. Такое общество является сложной системой эмерджентного характера, оно не сводимо к особенностям его социальных сетей, но обладает интегративными качествами, синтезирующими и объединяющими в себе важнейшие отличительные характеристики сетевых компонентов.

Такая особенность функционирования и развития сетевого общества и каждого из его сегментированных элементов, включенных в единый и разноречивый поток социальных трансформаций, создает предпосылки для нелинейного, поливероятностного характера структурной динамики сетевого общества и всего социального мира.

Понимание сетевого информационного общества как общества, базирующегося на экономике знаний, реализуемых в технико-технологических процессах, именуемых «высокими технологиями», приводит к необходимости концептуализации термина «информационная технология». Данная дефиниция выражает совокупность процессов получения, обработки, хранения, контроля и переработки информации, ее использования, которые способствуют получению достоверных знаний об изучаемом объекте с целью современного и эффективного воздействия на него. Эти процессы находят применение практически во всех сферах человеческой деятельности – производственной, управленческой, образовательной, медицинской, торговой, банковско-финансовой, военной, спортивной, социокультурной.

Характерную особенность сетевого общества составляет беспрерывное изменение геометрии пространства потоков, которые выступают двигателями развития информационного общества. Пространство потоков, согласно М. Кастельсу, представляет собой вновь возникшую социальную форму пространства, характеризующую сетевое общество. Пространство потоков состоит из узлов и сетей, иначе говоря, из мест, соединенных электронно-управляющими коммуникационными сетями, через которые потоки информации, обеспечивающие распределение времени действий, происходящих в таком пространстве, циркулируют и взаимодействуют. Сами же информационные потоки начинают играть центральную роль в организации современного общества [6, с. 51–52].

В органической взаимосвязи с этой особенностью функционирования сетевого общества М. Кастельс рассматривает такую его социальную субстанцию, которую он называет «мгновенное время», «вневременное время». Он обращает серьезное внимание на тот факт, что «отношение ко времени определяется использованием информации и коммуникационных технологий в неослабевающей попытке упразднить время, отрицая последовательность: с одной стороны, сжимая время (как в мгновенных глобальных финансовых транзакциях или обобщенной деятельности многозадачности, вмещающей больше деятельности в данное время), с другой – смешивая в случайном порядке последовательность социальных практик, включая прошлое, настоящее и будущее» [6, с. 53].

Одну из своеобразных и хорошо аргументированных теоретических концепций сетевого общества выдвинул всемирно известный исследователь неравновесных термодинамических и необратимых процессов, физик и физико-химик, лауреат Нобелевской премии И. Р. Пригожин. Он подчеркивал, что «сетевое общество – структура неравновесная, возникшая в результате недавних процессов в информационной технике» [10, с. 25]. В этом обществе возникает огромное количество бифуркаций, создающих множественность возможных траекторий и их результатов, связанную с вероятностями. В результате этого формируются связи, порождающие многие нелинейности и вызывающие огромное количество новых возможностей. В качестве примера он приводит развитие электронной торговли, виртуальных общностей, виртуальных предприятий и даже кибергородов-государств – Сингапур, Сан-Диего, Крефельд.

В сетевом обществе нелинейность возрастает в связи с появлением в нем новых сегментов. В таком обществе «благодаря его масштабам мы можем ожидать рост роли нелинейности и поэтому укрупнение флуктуаций и большей нестабильности» [10, с. 26]. Возрастающую значимость сетевых взаимодействий в развитии и трансформации бизнес-ландшафтов высоко оценивает председатель совета директоров всемирно известной американской корпорации «Intel» Э. Гроув, преподающий курс по стратегическому управлению при Стэнфордском университете. Он считает, что сущностным воплощением социальных сетей является «Интернет-сеть», состоящая из ком-

пьютеров, подсоединенных друг к другу, «сетевое сотрудничество» которых обязано своим функционированием четырем факторам – «непрерывному развитию объединенных между собой сетей, большому количеству персональных компьютеров в локальных сетях, которые могут быть подключены к более крупной сети по универсальной колее, появлению мультимедиа для персональных компьютеров и поисковому методу Бернерса-Ли» [4, с. 85–87].

Существенный вклад в изучение и теоретическое осмысление сущности, роли функций, особенностей сетевых коммуникационных потоков внесли Ж. Делёз, Ф. Гваттари, М. Фуко, Ж. Бодрийяр, Т. Парсонс, П. Бурдьё, Н. Луман, Ф. Уэбстер и другие философы и социологи.

Республика Беларусь среди постсоветских стран отличается наибольшей насыщенностью социальными сетями. Согласно ежегодному отчету Международного союза электросвязи, являющегося специализированным подразделением ООН, в рейтинге 175 стран мира Беларусь в развитии информационно-коммуникационных технологий занимает 31-е место, опережая Россию (43-е место), а по численности абонентов широкополосной сетевой коммуникации – 23-е место (по соседству с США). О том, как быстро нарастает объем использования информационно-коммуникационных технологий в нашей стране, свидетельствует тот факт, что еще в 2008 году Беларусь по итогам того же самого рейтинга находилась на 84-й позиции, а к февралю 2017 года поднялась на 31-е место.

Широкополосным интернетом в Беларуси на начало 2017 года было обеспечено 3 млн 60 тыс. пользователей, рост по сравнению с прошлым периодом составил 5,5 %. Доступом к интернету по технологии GPON пользуются 1 млн 90 тыс. абонентов в республике [8].

В своем выступлении при обращении к белорусскому народу и Национальному собранию 24 апреля 2018 года Президент Республики Беларусь А. Г. Лукашенко отметил: «Год назад мы взяли курс на построение IT-страны. За это время заметно активизировалась работа Парка высоких технологий. Экспорт вырос на 25 процентов и впервые в истории Парка превысил миллион долларов. Вдумайтесь в эти цифры: в предыдущие годы в Парк в среднем вступала одна компания в месяц, а за первые три месяца нынешнего года после принятых нами решений – более 50. Это новые рабочие места, притом какие места, приток валюты в страну и дополнительные платежи в бюджет» [1].

Подчеркнув, что наша страна продолжает успешно строить цифровую экономику, Глава государства отметил, что «Правительству поручено внести предложения по созданию сильного министерства в этой сфере. Здесь необходим вдумчивый подход, следует основательно изучить и просчитать все аспекты и нюансы работы новой структуры» [1].

Президент также обратил внимание на то, что по некоторым законодательным позициям в сфере развития информационных технологий Беларусь оказалась в одном ряду с самыми передовыми странами. Так, например, согласно отчету ООН «Электронное правительство как поддержка устойчивого развития», в 2016 году Республика Беларусь заняла 49-е место из 193 стран мира в рейтинге по индексу готовности к электронному правительству. За 2 года Беларусь поднялась на 6 позиций. Основные направления развития связи и автоматизации сегодня закреплены в Стратегии развития информатизации в Республике Беларусь на 2016–2022 гг. Ключевым инструментом реализации проектов является Государственная программа развития цифровой экономики и информационного общества на 2016–2020 гг. [3].

Для определения и реализации именно такой траектории развития цифровизации экономики в Беларуси создаются государственно-правовые организации, научно-технические, кадровые предпосылки и возможности, предусмотренные Декретом Президента Республики Беларусь № 8 от 21 декабря 2017 года. Из текста данного государственно-правового документа вытекают следующие основные характеристики процессов создания современной цифровой экономики в нашей стране.

Во-первых, в процессе превращения Беларуси в IT-страну субъекты хозяйствования активно занимаются деятельностью в сферах информационно-коммуникативных технологий, искусственного интеллекта, развитием системы беспилотного управления различными видами транспорта. Во-вторых, в процессе развития цифровой экономики широко применяются блокчейн-технологии, а также иные технологии, основанные на принципах распределения, децентрализации

и безопасности совершаемых с их использованием операций. В-третьих, в цифровой экономике используются цифровые знаки – токены, которые представляют собой набор цифр, приравниваемых в виртуальном пространстве к деньгам, называемым криптовалютами. Криптовалюта – это биткоин или иной цифровой знак (токены), используемый в международном обороте в качестве универсального средства обмена. Токены обладают важным свойством настоящих денег, служат универсальным средством обмена для тех людей, которые согласны признавать их виртуальными деньгами и применять в процессах обмена товарами, услугами и другими ценностями. Они подвержены существенным колебаниям стоимости (волатильностью) в зависимости от социодинамики рынка труда, товаров и услуг, изменений моды, влияния средств массовой информации. В-четвертых, в процессах разработки и применения информационных технологий широко используются различные формы договоров: конвертируемый заем, акционный договор, смарт-контракт, соглашение о возмещении имущественных потерь в связи с возникновением определенных обстоятельств и т. д. По акционному договору одна сторона на условиях, предусмотренных этим договором, вправе потребовать от другой стороны совершения определенных акционным договором действий, например, уплатить денежные средства, представить или принять имущество, исключительные права на результаты интеллектуальной деятельности. В-пятых, в цифровой экономике субъекты хозяйствования могут осуществлять совершение или исполнение акций, сделанных посредством смарт-контракта. Он представляет собой программный код, предназначенный для функционирования в реестре блоков транзакций (блокчейн) либо иной распределительной информационной системы в целях автоматизированного совершения исполнения сделок или других юридически значимых действий. В-шестых, все отличительные особенности становления и развития IT-страны, ориентированные на удовлетворение потребностей, интересов, запросов и предпочтений человека и как личности, и как социальной группы (общности), и как народа страны, в целом реализуются на основе сущностной трансформации всех сфер человеческой деятельности под воздействием информационно-коммуникационных технологий.

В соответствии с целями и задачами, определенными в Декрете Президента Республики Беларусь «О развитии цифровой экономики в нашей стране в процессе осуществления Государственной программы развития цифровой экономики и информационного общества на 2016–2020 годы», в Беларуси происходит ускоренное развитие высокотехнологических производств и услуг, создающих материальную базу трансформации всех сфер человеческой жизнедеятельности. Об этом убедительно свидетельствуют следующие данные: по индексу развития информационно-коммуникационных технологий наша страна занимает 36-е место из 167 и входит в десятку экономик мира с наибольшими изменениями и доступом технологий, отражающих технический уровень развития современной инфраструктуры в стране. К тому же Беларусь занимает 25-ю позицию по количеству абонентов стационарного широкополосного доступа (28,8 на 100 жителей) и 23-ю позицию по количеству домохозяйств, имеющих доступ в Интернет (57,1 на 100 домохозяйств) среди 195 стран, принявших участие в исследовании.

Кроме того, в Беларуси осуществляется развитие облачных технологий, обеспечивающих по требованию пользователя доступ к огромным массивам информации. Развитие цифровой экономики в Беларуси способствует росту конкурентоспособности национальной экономики, производству товаров и услуг с высокочувствительной стоимостью. В едином русле с этими изменениями происходит развитие человеческого капитала, электронного здравоохранения, электронного образования, электронной торговли, электронной занятости и социальной защиты населения.

Следует особенно подчеркнуть, что в целях формирования условий, содействующих развитию информатизации экономики и становлению информационного общества на основе развития человеческого капитала и широкого внедрения элементов электронного обучения, разработан ряд новых образовательных стандартов, программ и планов подготовки специалистов в области информационно-коммуникационных технологий. Созданы информационные сервисы для обеспечения эффективного взаимодействия учреждений образования, органов управления и населения. Внедряется проект «электронная школа», позволяющий улучшить электронное взаимодействие педагогов, обучаемых и руководителей, что позволяет осуществлять совершенствование учебно-воспитательной деятельности в различных типах и уровнях системы образования.

В сфере деятельности по развитию здравоохранения расширяется доля врачей, имеющих возможность выписать рецепт на лекарства в электронном виде.

Осуществляется поэтапная автоматизация инженерной инфраструктуры в существующих вновь строящихся жилых домах и общественных зданиях с использованием современных информационно-коммуникационных технологий («Умный дом»).

Создается белорусская интегрированная сервисно-расчетная система Министерства труда и социальной защиты, что позволяет более эффективно подготавливать, повышать квалификацию, перераспределять работников по различным направлениям производственной и иным сферам деятельности, обучать новым профессиям людей, высвобождающихся на прежних местах трудовой деятельности, оказывать социальную поддержку тем лицам, прежде всего пенсионерам, которые нуждаются в социальной защите.

Успешное осуществление всего комплекса охарактеризованных мероприятий приводит к тому, что становление IT-общества превращается в Беларуси в драйвера цифровизации всех сфер человеческой деятельности – и производства, и науки, и образования, и культуры, и спорта, и торговли, и медицины, и управленческой деятельности. Но для эффективного и благотворного для человека развития информационной экономики существенно, чтобы ее технологические изменения были синхронизированы с улучшением жизненных условий непосредственных участников технoэкономических перемен – отдельных индивидов, их социальных групп и общностей, в конечном счете всего белорусского народа. Главная задача цифровой экономики как материальной основы IT-страны – обеспечить более высокий уровень качества жизни людей. Особенно важно для успешного созидания нашим народом IT-страны крупномасштабное развитие электронной торговли: ведь не все люди являются производителями товаров и услуг, но все без исключения – потребителями товаров, прежде всего продовольственных, приобретаемых в торговых сетях.

Наиболее впечатляющие конструктивно-технологические результаты в развитии цифровизации в Беларуси достигнуты функционирующим в Минске Парком высоких технологий (ПВТ). Здесь создается программное обеспечение для всех видов компьютерных устройств, налажено производство роботов и тест-полосок для молекулярной идентификации болезней, создание 3D-анимации и очков для дополненной реальности, множество других высокотехнологических устройств. В настоящее время 5 из 10 крупнейших мировых IT-компаний являются заказчиками ПВТ, а созданные в парке мобильные приложения использует каждый седьмой житель планеты – более 1 миллиарда человек. Кстати, прибыль ПВТ в прошлом году также превысила миллиард долларов. Почти половина выпускаемой ПВТ продукции уходит в Западную Европу, еще 43 % – в Северную Америку и только на сумму 150 млн долларов потребляет внутренний белорусский рынок [11]. В 2017 году экспорт ПВТ составил 1 млрд 25 млн долларов США, рост по сравнению с 2016 годом составил 25 %. Общий объем производства ПВТ – 2 млрд 1153 млн белорусских рублей, рост по сравнению с 2016 годом составил 20 %. В 2017 году в ПВТ создано 5160 новых рабочих мест, что в 1,6 раза больше, чем в 2016 году [12]. На конец 2017 года в компаниях ПВТ работали 32,6 тыс. человек. Понятно, что, не снижая объемов импорта высокотехнологичной и дорогостоящей продукции на внешние рынки, в ближайшей перспективе в процессе превращения Беларуси в IT-страну предстоит существенно расширить применение продукции ПВТ на внутри-белорусском рынке.

Конечно, в процессе превращения Беларуси в IT-страну, базисное основание которой образует цифровая экономика, цифровизация не ограничивается экономическими отношениями, но охватывает и многие другие области жизнедеятельности общества. Но ключевыми субъектно-объектными акторами всех трендов цифровизации и многообразных процессов становления IT-страны являются: а) люди, владеющие информационными технологиями и умеющие применять их в различных областях повседневной жизнедеятельности; б) эффективное и продуктивное использование информационных технологий высококвалифицированными и компетентными специалистами.

В настоящее время в республике имеются как цифровая социальная база для вовлечения отдельных индивидов и социальных групп в информационную сферу, так и обширный ареал технологических средств и возможностей для успешного развития Беларуси как IT-страны.

Список использованных источников

1. Лукашенко, А. Г. Мы знаем, куда идем, чего хотим. Выступление Президента при обращении с ежегодным Посланием к белорусскому народу и Национальному собранию / А. Г. Лукашенко // СБ. Беларусь сегодня. – 2018. – 25 апр. – № 78(25465).
2. Ван Дейк, Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. Ван Дейк. – М.: ЛИБЕРКОМ, 2013. – 344 с.
3. Государственная программа развития цифровой экономики и информационного общества на 2016–2020 годы [Электронный ресурс]: постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 23 марта 2016 г., № 235 // Консультант Плюс / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2017.
4. Гроув, Э. Выживают только параноики. Как использовать кризисные периоды, с которыми сталкивается любая компания / Э. Гроув. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – 183 с.
5. Кастельс, М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитоновой. – Екатеринбург : У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.
6. Кастельс, М. Власть коммуникаций / М. Кастельс. – М.: ГУ-ВШЭ, 2016. – 565 с.
7. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: Изд-во Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.
8. Минсвязи Беларуси: число интернет-пользователей выросло на 5,5 % до 3 млн в 2016 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://digital.report/minsvyazi-belarusi-chislo-internet-polzovateley-vyiroslo-na-5-5-do-3-mln-v-2016-godu/>. – Дата доступа: 14.08.2017.
9. Новая постиндустриальная волна на Западе / под ред. В. Л. Инноземцева. – М.: Academia, 1999. – 631 с.
10. Пригожин, И. Р. Сетевое общество / И. Р. Пригожин // *Вопр. философии*. – 2008. – № 1. – С. 25–26.
11. Осипов, М. Дополненная реальность / М. Осипов // СБ. Беларусь сегодня. – 2018. – 1 июня. – № 103(25490).
12. Экономика+цифра // СБ. Беларусь сегодня. – 2018. – 28 марта. – № 59(25446).

References

1. Lukashenko A. G. We know where we are going, what we want. Speech of the President when addressing the annual Message to the Belarusian people and the National Assembly. *SB. Belarus' segodnya* [SB. Belarus today], 2018, 25 April, no. 78 (25465) (in Russian).
2. Van Dijke T. *Discourse and power*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 308 p.
3. *State Program for the Development of the Digital Economy and the Information Society for 2016–2020*: Decree of the Council of Ministers of the Republic of Belarus, 23 March, 2016, no. 235. Minsk, 2017 (in Russian).
4. Grove A. *Only paranoid survives. How to use the crisis periods faced by any company*. Crown Business, 1999. 183 p. (in Russian).
5. Castells M. *Galaxy Internet: Reflections on the Internet, business and society*. Oxford University Press, 2002. 292 p. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199255771.001.0001>
6. Castells M. *The power of communications*. Oxford University Press, 2009. 608 p.
7. Castells M. *Information age: economy, society and culture*. Moscow, Publishing House of the Higher School of Economics, 2000. 606 p. (in Russian).
8. *The Ministry of Communications of Belarus: the number of Internet users increased by 5.5% to 3 million in 2016*. Available at: <https://digital.report/minsvyazi-belarusi-chislo-internet-polzovateley-vyiroslo-na-5-5-do-3-mln-v-2016-godu/> (accessed 14 August 2017).
9. Inozemtsev V. L. (ed.) *New post-industrial wave in the West*. Moscow, Academia Publ., 1999. 631 p. (in Russian).
10. Prigozhin I. R. Network Society. *Voprosy filosofii* [Philosophy issues], 2008, no. 1, pp. 25–26 (in Russian).
11. Osipov M. Augmented reality. *SB. Belarus' segodnya* [SB. Belarus today], 2018, 1 June, no. 103 (25490) (in Russian).
12. Economy + figure. *SB. Belarus' segodnya* [SB. Belarus today], 2018, 28 March, no. 59 (25446) (in Russian).

Информация об авторе

Бабосов Евгений Михайлович – академик, доктор философских наук, профессор, заведующий отделом. Институт социологии, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: Isst@socio.bas-net.by

Information about the author

Yevgeni M. Babosov – Academician, D. Sc. (Philos.), Professor, Head of the Department. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Sarganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Belarus). E-mail: Isst@socio.bas-net.by

ISSN 2524-2369 (Print)

ISSN 2524-2377 (Online)

УДК 101.1:316

Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-33-40

Поступила в редакцию 11.09.2018

Received 11.09.2018

О. М. Ростовская*Витебский государственный технологический университет, Витебск, Беларусь***ФЕНОМЕН ГОРОДСКОЙ ПАМЯТИ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ**

Аннотация. Проведено социально-философское исследование феномена городской памяти. Интерпретация понятий «фигуры памяти», «модусы воспоминания», «субъект городской памяти», «объект городской памяти», «место памяти», «культурные формы», разработка типологии культурных форм городского ландшафта и понятия «субституция» позволили создать целостное представление о городской памяти. Она является одной из форм коллективной памяти, осуществляемой городом как социальной общностью и коллективной исторической индивидуальностью по отношению к себе, известным историческим личностям и продуктам своего культурно-исторического развития, которые олицетворяют историческое прошлое и настоящее города, являются общими для членов городского социума, включены в контекст личной памяти и воспроизводятся в индивидуальных воспоминаниях. Городская память характеризуется изменчивостью и субституционностью, что в значительной степени обусловлено трансформацией городского культурного ландшафта и может быть закономерным процессом развития города и памяти. Субституционность (от лат. *substitutio* – замена, замещение) подразумевает тенденцию к замещению одних объектов памяти другими. На примере Витебска представлена зависимость трансформации городской памяти от изменения городского культурного ландшафта, в результате выявлена многослойная субституционность города и памяти о нем.

Ключевые слова: индивидуальная память, коллективная память, городская память, город, городской культурный ландшафт, фигуры памяти, модусы воспоминания, место памяти, культурные формы, субституция

Для цитирования. Ростовская, О. М. Феномен городской памяти: социально-философский анализ / О. М. Ростовская // Вест. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 33–40. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-33-40

О. М. Rastouskaya*Vitebsk State Technological University, Vitebsk, Belarus***PHENOMENON OF URBAN MEMORY: SOCIAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

Abstract. The social-philosophical research of a phenomenon of urban memory is presented in the article. The basic is the memory concept. Defining essence of individual and collective memory in their interrelation and development, the author has created the platform for conceptualization of urban memory. Concepts “memory figures”, “reminiscence modes”, “a subject of urban memory” “an object of urban memory”, “the place of memory”, “cultural forms”, development of typology of cultural forms of the urban landscape and the concept “substitution” have allowed to create complete idea of urban memory.

Urban memory is treated as one of forms of collective memory. It is carried out by the city as social community and collective historical identity in relation to itself, to the famous historical figures and products of the sociocultural development who personify the historical past and the present of the city, are uniform for members of urban society, are included in a context of personal memory and are reproduced in individual memoirs.

Urban memory is changeable and substituted (from Latin – *substitutio*) because in development there is a replacement of one objects of memory with others. It is substantially caused by transformation of an urban cultural landscape and can be interpreted as natural development of the city and memory. On the example of Vitebsk the author has shown dependence of transformation of urban memory on change of an urban cultural landscape. The multilayered substitutability of the city and its memory is as a result revealed.

Keywords: individual memory, collective memory, urban memory, city, urban cultural landscape, memory figures, reminiscence modes, the place of memory, cultural forms, substitution

For citation. Rastouskaya O. M. Phenomenon of urban memory: social-philosophical analysis. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 33–40 (in Russian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-33-40

Современный этап цивилизационного развития характеризуется существенным ускорением социальных процессов. В этих условиях особую актуальность приобретает проблема освоения и использования социального опыта, которая непосредственно связана с исторической памятью во всех ее аспектах.

Изначально феномен памяти являлся предметом философского познания. В настоящее время его определенные аспекты продолжают оставаться в компетенции философских наук (соотношение памяти и истории, политика памяти, социальная память и другие). В этом контексте получила развитие городская проблематика, включившая в дихотомию «память-история» концепт города как места исторической памяти. Данная тема развивается в трудах зарубежных и отечественных исследователей: П. Нора [1–2], А. Буза [3], А. Хьюссена [4], М. Оже [5–6], А. Смоленчука [7–8], А. Ластовского [9], И. Гурьянова [10] и др. В то же время целостный философский анализ феномена городской памяти, в котором отражены ее существенные характеристики, особенности и закономерности развития, еще не представлен в научной литературе.

Городская память выступает частным звеном, составляющим общую категорию памяти. Философские представления о памяти, несмотря на их сложность и многогранность, развиваются в двух основных направлениях: с одной стороны, *память* – это субъективная, индивидуальная способность души, имеющая чувственную, перцептивную природу, с другой – это надындивидуальный, социальный феномен. Из этого следует выделение двух основных форм памяти – индивидуальной и коллективной. Функционирование индивидуальной памяти обеспечивается психическими процессами мышления, воображения, воли, но прежде всего – восприятия (которое есть процесс и результат создания в сознании представления об объекте) и воспоминания (рассматриваемого и в качестве процесса реконструкции образа и знания, и как результат в виде образа и понятия). Восприятие способствует возникновению мнемических образов, а воспоминание – их экстерииоризации. Образы памяти – порожаемое вследствие восприятия и последующего воспоминания эссенциальное отражение в настоящем того, что имело место в прошлом, – олицетворяющего прошлое и представляющего собой его своеобразный отпечаток и, одновременно, повествование о себе самом в динамике перехода от прошлого к настоящему воспоминанию, воспроизводящему его через призму своей преходящей актуальности.

С точки зрения Анри Бергсона, восприятие насыщено воспоминаниями и нет на самом деле иного [11]. Следовательно, наше восприятие прошлого обусловлено нашими воспоминаниями. При этом возникает проблема *перцептивного круга*: восприятие обращает нас к воспоминанию, но чтобы вспомнить – надо знать, а получению знания предшествует восприятие. В процессе восприятия индивид получает информацию, которая, являясь продуктом экзистенциального опыта, вызывает переживания. Так, знания, переживания и формируемые сознанием образы сохраняются в памяти и впоследствии реконструируются и экстерииоризируются в форме понятий, социокультурных по своей природе. Сплав знаний, переживаний и образов с понятиями, их называемыми и характеризующими, составляет содержание индивидуальных представлений о прошлом и может быть определен как «*фигуры памяти*». Близкий по смыслу термин «фигуры воспоминания» использовал современный немецкий исследователь Ян Ассман в работе «Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности». По его мнению, их содержание представляет собой комбинацию понятий и данностей опыта, воссозданных и отнесенных к конкретному времени, пространству и группе [12, с. 39].

Знания и образы памяти – сложные социокультурно обусловленные символические конструкции смыслов, подверженные перманентной трансформации. Понятия также имеют социокультурный характер, являясь конвенционально закрепленными и легитимированными в социальном контексте. Соответственно, *индивидуальная память* есть способность личности сохранять (удерживать) и воспроизводить (воссоздавать) в воспоминании совокупность индивидуальных, социально обусловленных представлений о прошлом, содержащих многочисленные ассоциативно опосредованные фигуры памяти.

Социальная обусловленность личной памяти в значительной степени опосредована перманентным взаимодействием индивида с разными коллективными историческими субъектами – социальными группами и общностями. Социальная среда становится рамкой для фигур индивидуальной памяти и личных переживаний. Подтверждение этому можно найти у Мориса Хальбвакса в работе «Коллективная и историческая память». Анализируя личные воспоминания о детстве, автор сопоставил их со своими знаниями о внешних – социально-исторических, национальных

событиях того времени и, тем самым, вписал мир детства в восстанавливаемые рамки, заключая, что это возможно именно благодаря тому, что его детский мир был сформирован этими рамками. М. Хальбвакс пришел к выводу, что, во-первых, по мере хронологического удаления личное прошлое сжимается, сливается с внешней информацией, образуя единое целое, из которого часто сложно вычленить конкретный фрагмент прошлого (особенно, если он отражает типичное в определенном периоде жизни действие) несмотря на точное знание о том, чем он был; во-вторых, наше прошлое «пропитано» рамками коллективной памяти [13].

Аналитика М. Хальбвакса позволяет выдвинуть тезис об органической двойственности памяти и двух ее видах: автобиографической памяти-переживании – основанной на непосредственном опыте, внутренней, личной, эмпирической, и внешней памяти-знании – социальной, теоретической, хранящей информацию, опосредованную отношением человека с множеством социальных групп и институтов, отражающей общие тенденции и общественное мнение. В то же время эти виды памяти можно интерпретировать как модусы воспоминания: *модус «биографического воспоминания»* воспроизводит непосредственно пережитое и поэтому эмоционально обусловленное прошлое, засвидетельствованное нашим присутствием в нем как субъектов истории; *модус «обосновывающего воспоминания»* представляет опосредованное знание воссозданной, обоснованной реальности прошлого, по отношению к которому индивид – субъект познания. В соотношении с биографическим модусом модус «обосновывающего воспоминания» – значительно более динамичная конструкция, расширяющая границы воспроизводимого прошлого. Хотя следует подчеркнуть, что деление на модусы весьма условно – они обозначаются в контексте теоретического анализа феномена памяти только для акцентуации знания и переживания и их потенциально разной степени соотношения в воспоминании. Связь между ними очень тесная, что обеспечивает целостность воспоминания.

Концептуализация индивидуальной памяти позволяет выявить сущность *коллективной памяти*. Она определяется как коллективный, социально и индивидуально обусловленный феномен и представляет собой совокупность фигур памяти, единых для определенной социальной общности и включенных в контекст индивидуальной памяти ее членов в биографическом и обосновывающем модусах воспоминания. Как и индивидуальная, коллективная память имеет своего субъекта. В этом качестве выступает сообщество людей, объединенных единством кровнородственных отношений, хозяйственной деятельности, места проживания, профессиональной занятости, традиции, языка, исторического прошлого, целей, интересов и потребностей. Важнейшей ее особенностью является идентификация, осознанное чувство принадлежности к социальной общности. Такие сообщества людей могут быть названы коллективными историческими субъектами, поскольку они образуют социальную систему и – как по отдельности, так и в совокупности – играют существенную роль в социальном историческом процессе. К ним относятся семья, род, община, городской и сельский социум, этнос, нация, профессиональные группы. Они являются субъектами коллективной памяти, т. е. создателями, носителями, хранителями и трансляторами фигур памяти, общих для всех членов сообщества. Специфическая особенность данных сообществ заключается в том, что как субъекты коллективной памяти они представляют собой «места» памяти. При этом концепт места в данном контексте понимается как заполненное, освоенное, «усвоенное пространство» [9, с. 18]. Социальную общность можно называть местом памяти, если она, во-первых, выступает в роли символического пространства, заполненного едиными для ее представителей образами, знаниями, переживаниями и понятиями («фигурами памяти»); во-вторых, является объектом памяти, т. е. помнится, осознается, узнается, признается социумом.

Системный анализ произведений классиков социально-философской мысли позволяет осуществить концептуализацию городской памяти. Она является одной из форм коллективной памяти, которая представляет собой совокупность знаний, переживаний, образов и понятий, отражающих историческое прошлое и настоящее города, единых для членов городского социума или его отдельных социальных общностей (национальных, конфессиональных, профессиональных, семейных и др.), включенных в контекст личной памяти и воспроизводимых в биографическом и обосновывающем модусах индивидуальных воспоминаний.

Субъектом городской памяти является город, который интерпретируется в двух ракурсах: в роли социальной общности, выступающей создателем, носителем, хранителем и транслятором знаний, переживаний, образов и понятий, единых для ее представителей; в качестве коллективной реальности и коллективной исторической индивидуальности.

Понятие «коллективная индивидуальность» принадлежит Л. П. Карсавину. Он использовал его в работе «Философия истории», понимая как стяжённое всеединство, познаваемое символически, через свои индивидуализации. Существование коллективной исторической индивидуальности мыслитель обосновывал фактом взаимодействия конкретных индивидов [14, с. 161–170]. Хотя он не писал о городе, данное обозначение к нему вполне применимо, как и понятие «коллективная реальность», которое Н. А. Бердяев употреблял в отношении государства, общества, нации. Осмысливая вопрос о коллективных реальностях, философ признавал их индивидуальностями, но никак не личностями ввиду отсутствия «экзистенциального центра», которым обладает лишь человеческая личность [15, с. 228].

Можно выделить два уровня выявления индивидуальности города. Первый уровень весьма поверхностный, но именно он формирует первоначальное и устойчивое восприятие. Это «взгляд путешественника», фиксирующий исторический облик города, создающий и сохраняющий в памяти его образ. Второй уровень по своей протяженности соотносится с прошлым и настоящим измерениями бытия города и образуется в процессе длительного, постепенного, перманентного наблюдения и исследования, переживания и познания города как культурно-исторического субъекта памяти и места, сформированного множеством личных воспоминаний. Таким образом, исследование исторической индивидуальности города требует проникновения в те глубинные слои, следы которых недоступны взгляду ознакомительному. При этом наличие обоих уровней способствует обнаружению и познанию индивидуального в каждом конкретном городе. Следовательно, для человека, заинтересованного в исследовании городского организма с личной либо профессиональной целью, важно сформировать эти уровни, используя все возможности изучения города и городской памяти.

Город является местом памяти не только как символическое пространство, которое представляет собой социальная общность, но и в качестве реального освоенного пространства, заполненного культурными формами, которые помнятся, т. е. становятся объектами индивидуальных воспоминаний и городской памяти. Культурные формы – это продукты культурно-исторического развития города, существующие в городском пространстве, определенным образом организующие его и выступающие в роли потенциальных фигур памяти (знаний, образов, переживаний и понятий), формируемых и сохраняемых в памяти человека и воспроизводимых посредством воспоминания. Вследствие культурной кодификации места естественного происхождения (возвышенности, гидрологические и другие природные объекты) становятся культурными формами, тогда как артефакты (например, храмы, мемориалы, некрополи, наименования и другие продукты человеческого сознания и жизнедеятельности) есть априори культурные формы. Также и всякая личность, будучи продуктом социализации, и всякий коллективный исторический субъект (нация, семья, город как социальная общность), являющийся социокультурно образованным конструктом, представляют собой культурные формы.

Таким образом, объектами городской памяти выступают *культурные формы*, к числу которых относятся:

город в роли социальной общности, коллективной реальности и коллективной исторической индивидуальности;

известные личности, зафиксированные в городском социокультурном пространстве и сознании городского социума;

предметы жизнедеятельности города (городская символика, легенды и легендарные, символические места города, топонимы, архитектура, памятники, некрополи, городские праздники и традиции и др.).

На примере Витебска, взятого в качестве репрезентативной модели, представлены культурные формы городского ландшафта в исторической ретроспективе, отраженные в индивидуальной памяти о городе и сформировавшие пласт культурного наследия для городской памяти последу-

ющих поколений. Источниками их выявления послужили литературные произведения И. А. Бунина [16, с. 422–423] и Т. Лада-Заблоцкого [17, с. 271]; мемуары философа Н. О. Лосского [18], полоцкого краеведа и педагога И. П. Дейниса [19], витебского историка и краеведа Н. Я. Никифоровского [20], художника М. Шагала [21]; письма художника И. Е. Репина [22, с. 435, 427–429], актрисы и писательницы Л. Д. Менделеевой-Блок [23, с. 10], записки статского советника, вице-губернатора Харьковской губернии М. П. Жданова [24, с. 175–177]. В воспоминаниях, отображающих Витебск конца XVIII–XX веков, с одной стороны, актуализирован биографический модус и фиксируются те культурные формы города, которые выполняют роль рамки личных переживаний, с другой стороны, выделяются визуально воспринимаемые доминантные городские объекты, либо те, которые выполняют функцию ориентиров в пространстве: храмы, кладбища, городские топонимы (названия рек – Двина, Витьба, Лучёса, возвышенностей – Успенская горка, Юрьева горка, улиц, площадей, рынков, магазинов, гостиниц).

Образы Витебска, как и любого другого города, и воспоминания о нем изменяются с течением времени, что обусловлено процессами урбанизации, социально-историческими и политико-идеологическими событиями, т. е. зависят от ряда социальных и политических факторов (разрушения в результате военных действий, смена государственного строя и политико-идеологического курса, расширение городских границ с включением в них прилежащих территорий и др.), которые актуализируют трансформацию культурных форм города. Примером является разрушение культовой архитектуры в советский период отечественной истории и ее восстановление в постсоветское время.

Поскольку городской культурный ландшафт образован взаимосвязью организующих его культурных форм, их трансформация влечет за собой изменение городского ландшафта. Можно обозначить три варианта объяснения такой трансформации: она выступает формой закрепления в обществе конкретной идеологии; следствием социокультурной изменчивости, представляющей собой закономерный процесс социально-исторического развития; присущим индивидуальным и коллективным историческим субъектам проявлением биофилии и некрофилии [25].

Наиболее важное социокультурное значение имеют такие культурные формы города, которые образуют его *мемориальный культурный ландшафт*, целенаправленно осуществляя функцию увековечения людей и событий в коллективной памяти (урбанонимы, мемориалы, музеи, храмы, некрополи). Они характеризуются тем, что являются отражением и воплощением действительности и актуальной исторической политики; оказывают определенное влияние на индивидуальную и коллективную память и идентичность современников своим присутствием в городском пространстве; представляют собой потенциальные места городской памяти.

Таким образом, существует связь городской памяти и городского ландшафта. Изменение культурного ландшафта города обуславливает трансформацию памяти. Культурные формы городского ландшафта отражают политику памяти и в то же время формируют соответствующую городскую память (ярким примером являются памятники, увековечивающие память о событиях Великой Отечественной войны).

Обозначить и раскрыть этапы и варианты изменения культурных форм позволяет *типология культурных форм городского ландшафта*. Стоит отметить, что в ее контексте «эйдетичность» означает наличие определенного образа, а «объективированность» – локализацию культурного объекта в актуальном городском пространстве. Типология включает три основных типа культурных форм и подтипы:

1. *Эйдетически объективированные культурные формы* – заполняют актуальный городской ландшафт и являются местами индивидуальной и коллективной памяти современников. Среди них: *аутентичные культурные формы*, которые удерживают в себе первоначально заложенный социокультурный смысл;

воссозданные культурные формы, которые являются продуктами реконструкции;

субституционные культурные формы (от лат. *substitutio* – замена, замещение), которые возникают вследствие «замещения» прежних, имеют иное социокультурное содержание, облик, функциональное назначение и могут быть определены как объекты измененной идентичности;

частично объективированные культурные формы, которые существуют лишь фрагментарно, представляя собой руины, остатки, фрагменты.

2. *Эйдетически необъективированные культурные формы* – образуются вследствие их исчезновения из контекста реального городского ландшафта и сохраняются только в коллективной и индивидуальной памяти.

3. *Постмемориальные культурные формы* (термин «постмемориальный» буквально понимается как отсутствующий, находящийся за пределами памяти, после увековечения, после памяти) – это забытые объекты культурного наследия, которые не существуют в индивидуальной памяти и коллективной памяти городского сообщества.

Придерживаясь данной типологии, можно сказать, что культурные формы города возникают как аутентичные либо субституционные. Впоследствии возможна их трансформация в частично объективированный и эйдетически необъективированный типы. С течением времени они превращаются в постмемориальные культурные формы или возрождаются в результате реконструкции, а точнее – реставрации, и становятся воссозданными. В том случае, если они воссоздаются, замещающая собой другие, прежние культурные формы, им соответствует субституционный тип.

Если культурная преемственность сохраняется, образ города как ареала присутствия, сосуществования и взаимосвязи множества культурных форм представляет собой коллаж, интегрирующий культурные проявления разных эпох. И хотя современность все более выразительно контрастирует с обликом исторического города, это не уменьшает укрепленную эйдетическими образами городскую память. Однако часто историческая и урбанистическая политика противоречит принципу сохранения историко-культурных форм и, соответственно, развитию самоидентичности городского социума. Пространство города конструируется из актуальных паттернов, нарушающих преемственность. Результат – изменение и замещение культурно-исторического образа города в процессе его перманентной трансформации.

История города Витебска показывает, что вследствие исторических, урбанизационных, социально-политических, экономических преобразований происходит трансформация культурного, в частности мемориального, ландшафта. Он является многослойно субституционным. Установление новых мемориальных форм в исторической части города не просто отрицает возможность воссоздания эйдетически необъективированных культурных форм, но легитимирует субституцию и сознательную, целенаправленную смену индивидуальной и коллективной памяти. Историческая реставрация, создавая «воссозданные культурные формы», по сути, является субституционной, если в результате замещает прежние места памяти.

Годонимы, храмы и кладбища являются наиболее распространенными примерами субституции в мемориальном ландшафте Витебска. На протяжении столетий со сменой идеологий одни названия улиц, переулков, площадей замещались другими (улица Великая Илемницкая – Великая – Большая – Большая Суражская – Старосуражская – С.-Петербургская – Смоленская – современная улица Ленина; улица Взгорская – Офицерская – Володарская – современная улица Суворова; Соборная площадь – современная площадь Свободы и т. д.). В ходе исследования выявлено 45 храмов и 39 некрополей, определенных, согласно выше описанной типологии, как эйдетически необъективированные типы культурных форм в мемориальном ландшафте Витебска. Эти места городской памяти замещены (субституцированы) другими местами, иными культурными формами.

Субституционность культурного ландшафта Витебска отражается в памяти городского социума и является одной из характеристик городской памяти. Замещенные, необъективированные – невидимые в городском пространстве места могут сохраняться в письменных источниках, но забываются горожанами, замещаются другими местами памяти. Этот процесс, определяемый с помощью понятия «*субституция*», можно трактовать как закономерность, присущую не только памяти – как индивидуальной, так и коллективной, но также культурно-историческому развитию города, городского социума и общества в целом.

Таким образом, исследование городской памяти возможно и в ракурсе изучения истории города, и посредством обращения к индивидуальным воспоминаниям. Но только комплексное познание создает основу для социально-философского анализа. В результате выявляются существенные характеристики городской памяти, ее субъект и объекты, а также причины, обуславливающие ее трансформацию.

Список использованных источников

1. Нора, П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. – 2005. – № 2/3. – С. 202–208.
2. Nora, P. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* / P. Nora // *Representations*. – 1989. – № 26. – P. 7–24.
3. Busa, A. *City of memory* / A. Busa // *Encyclopedia of urban studies* / ed. by R. Hutchison. – Los Angeles, London, New Delhi: Sage, 2010. – P. 158–160.
4. Huysen, A. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* / A. Huysen. – Stanford: Stanford University Press, 2003. – 177 p.
5. Оже, М. *Формы Забвения. Реферат* / М. Оже // *Отечественные записки*. – 2008. – № 4. – С. 186–195.
6. Auge, M. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* / M. Auge. – London, New York: Verso, 1995. – 122 p.
7. Смалянчук, А. Вільня як месца памяці многіх народаў / А. Смалянчук // *Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі / М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы*. – Гродна, 2009. – С. 363–367.
8. Смалянчук, А. Трансфармацыя месцаў памяці постсавецкага Гродна [Электронны ресурс] / А. Смалянчук // *Historians*. – Режим доступа: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/551-ales-smalanchuk-transfarmatsiya-mests-pamiatsi-postsavetskaha-hrodna>. – Дата доступа: 01.09.2013.
9. Ластовский, А. *Городской ландшафт как место памяти и идентичности* / А. Ластовский // *Палітычная сфера*. – 2009. – № 12. – С. 17–28.
10. Гурьянов, И. Г. *Городская память как метафора и как область исследований* / И. Г. Гурьянов // *Артикульт*. – 2015. – № 17(1). – С. 13–26.
11. Бергсон, А. *Материя и память: Собр. соч.: в 4 т.* / А. Бергсон. – М.: Моск. клуб, 1992. – Т. 1. – 336 с.
12. Ассман, Я. *Культурная память. Письмо, память о прошлом, и политическая идентичность в высоких культурах древности* / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
13. Хальбвакс, М. *Коллективная и историческая память* / М. Хальбвакс // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – № 2–3. – С. 8–25.
14. Карсавин, Л. П. *Философия истории* / Л. П. Карсавин. – М.: АСТ ; Хранитель, 2007. – 510 с.
15. Бердяев, Н. А. *Опыт эсхатологической метафизики* / Н. А. Бердяев // *Царство духа и царство кесаря / сост. и послесл. П. В. Алексеева*. – М.: Республика, 1995. – С. 163–286.
16. Бунин, И. А. *Жизнь Арсеньева* / И. А. Бунин // *Жизнь Арсеньева. Роман. Рассказы* / И. А. Бунин ; сост. и авт. сопровод. текстов А. Саакянц ; худож. Г. Новожилов. – М.: Мол. гвардия, 1987. – С. 185–458.
17. Лада-Заблоцкі, Т. *Ваколіцы Віцебска* / Т. Лада-Заблоцкі; пер. з польскай П. Бітэля; пер. заўваг Т. Лады-Заблоцкага У. Мархеля // *Шляхам гадоў: гіст.-літ. зб.* / уклад. Я. Янушкевіча. – Мінск: Маст. літ., 1994. – С. 270–286.
18. Лосский, Н. О. *Воспоминания* / Н. О. Лосский // *Віцебскі сшытак*. – 2000. – № 4. – С. 165–181.
19. Мемуары И. П. Дейниса. *Витебская мужская гимназия. 1910–1918 гг.* // *Архив Музея истории образования Витебщины при ГУО «Витебский областной институт развития образования»*. – Ф. 21.
20. Никифоровский, Н. Я. *Странички из недавней старины города Витебска: Воспоминания старожила* / Н. Я. Никифоровский. – Минск: Полюмя, 1995. – 149 с.
21. Шагал, М. *Моя жизнь* / М. Шагал ; пер. Н. Мавлевич. – СПб.: Азбука, 2000. – 416 с.
22. Репин, И. Е. *Избранные письма: в 2 т.* / И. Е. Репин. – М.: Искусство, 1969. – Т. 1. – 463 с.
23. Хмельницкая, Л. *Гастрольный тур Мейерхольда* / Л. Хмельницкая // *Витьбичи*. – 2009. – 17 декабря. – С. 10.
24. Жданов, М. П. *Путевые записки по России, в двадцати губерниях: С.-Петербургской, Новгородской и др.* / М. П. Жданов. – СПб.: Издание книгопродавца Василия Полякова, 1843. – 212 с.
25. Фромм, Э. *Душа человека, его способность к добру и злу* / Э. Фромм // *Душа человека*. – М.: Республика, 1992. – С. 13–108.

References

1. Nora P. World triumph of memory. *Neprikosnovennyi zapas: debaty o politike i kul'ture = Emergency ration: a debate about policy and culture*, 2005, no. 2/3, pp. 202–208 (in Russian).
2. Nora P. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*, 1989, no. 26, pp. 7–24.
3. Busa A. *City of memory*. Hutchison R. (ed.). *Encyclopedia of urban studies*. Los Angeles, London, New Delhi: Sage, 2010. pp. 158–160.
4. Huysen A. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003. 177 p.
5. Ozhe M. *Forms of oblivion: abridged translation. Otechestvennye zapiski [Domestic notes]*, 2008, no. 4, pp. 186–195 (in Russian).
6. Auge M. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London, New York, Verso, 1995. 122 p.
7. Smalyanchuk A. *Vilnius as place of memory of many nations. Gistaryyagrafiya i krynitsy pa gistoryi garadoŭ i pratsesaŭ urbanizatsyi ŭ Belarusi [Historiography and sources on stories of the cities and processes of an urbanization in Belarus]*. Grodno, 2009, pp. 363–367 (in Belarusian).
8. Smalyanchuk A. *Transformation of places of memory of post-soviet Grodno. Historians*. Available at: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/> (Accessed 01 September 2013). (in Belarusian).

9. Lastovskii A. Urban landscape as place of memory and identity. *Palitychnaya sfera* [Political sphere], 2009, no. 12, pp. 17–28 (in Russian).
10. Gur'yanov I. G. Urban memory as metaphor and as field of research. *Artikult* [Art and culture], 2015, no. 17 (1), pp. 13–26 (in Russian).
11. Bergson A. Matter and Memory. *Collected Works. Vol. 1*. Moscow, Moskovskii klub Publ., 1992, pp. 157–327 (in Russian).
12. Assman Ya. *Cultural Memory: writing, memory on the past and political identity in the ancient high cultures*. Moscow, Yazyki slavyanskoi kul'tury Publ., 2004. 368 p. (in Russian).
13. Khal'bvaks M. Collective and Historical Memory. *Neprikosnovennyi zapas* [Emergency ration], 2005, no. 2–3, pp. 8–25 (in Russian).
14. Karsavin L. P. *Philosophy of history*. Moscow, AST Publ., 2007. 510 p. (in Russian).
15. Berdyaev N. A. Experience of eschatological metaphysics. *Carstvo duha i carstvo kesaria* [Kingdom of spirit and kingdom of the Caesar]. Moscow, Respublika Publ., 1995, pp. 163–286 (in Russian).
16. Bunin I. A. Arsenyev's life. *Arsenyev's life. Novel. Stories*. Moscow, Molodaya gvardiya Publ., 1987, pp. 185–458. (in Russian). road year
17. Lada-Zablotski T. Vicinities of Vitebsk. *Shlyakham gadou: gistoryka-litaraturny zbornik* [Road Year: Historico-literary collection]. Minsk, Mastatskaya litaratura Publ., 1994, pp. 270–286 (in Belarusian).
18. Losskii N. O. Memoirs. *Vitsebski cshytak* [Vitebsk notebook], 2000, no. 4, pp. 165–181 (in Russian).
19. I. P. Deynis's memoirs. Vitebsk men's gymnasium. 1910-1918. Archive of the Museum of history of formation of Vitebshchina at Public Institution of Education «Vitebsk regional institute of development of education». Fund 21. (in Russian).
20. Nikiforovskii N. Ya. *Pages from recent old times of the city of Vitebsk: Memoirs of the old resident*. Minsk, Polymiya Publ., 1995. 149 p. (in Russian).
21. Shagal M. *My life*. St. Petersburg, Azbuka Publ., 2000. 416 p. (in Russian).
22. Repin I. E. *Chosen letters. Vol. 1*. Moscow, Iskusstvo Publ., 1969. 463 p. (in Russian).
23. Khmel'nitskaya L. Road tour of Meyerhold. *Vit'bichi* [Vitsbichi], 2009, 17 December, p. 10 (in Russian).
24. Zhdanov M. P. *Traveling notes across Russia, in twenty provinces of St. Petersburg, Novgorod, etc.* St. Petersburg, Publisher bookseller Vasily Polyakov, 1843. 212 p. (in Russian).
25. Fromm E. The Heart of Man, its genius for good and evil. *The Heart of Man*. Moscow, Respublika Publ., 1992, pp. 13–108 (in Russian).

Информация об авторе

Ростовская Ольга Михайловна – ассистент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Витебский государственный технологический университет (Московский пр-т, 72, 210035, Витебск, Республика Беларусь). E-mail: rosolg@gmail.com.

Information about the author

Olga M. Rastouskaya – Assistant to Department of social-humanitarian disciplines. Vitebsk State Technological University (72 Moskovsky Ave., 72, Vitebsk 210035, Belarus). E-mail: rosolg@gmail.com.

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ГІСТОРЫЯ

HISTORY

УДК 94(476): 94:327(438+(47+57))«1921-1922»
Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-41-49

Паступіў у рэдакцыю 29.05.2018
Received 29.05.2018

М. М. Мязга

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, Гомель, Беларусь

БЕЛАРУСЬ У ПОЛЬСКА-САВЕЦКІХ АДНОСІНАХ 1921–1922 ГГ.

Анотацыя. Рассматривается роль Беларуси в польско-советских отношениях с момента заключения Рижского мирного договора до образования СССР. Показано, что после окончания польско-советской войны Советская Россия и Польша продолжали борьбу за доминирование в Восточной Европе, изменив формы и методы этой борьбы. Ее важным участком являлась территория Беларуси, оказавшаяся в тот период разделенной на три части. Специфика ситуации того времени заключалась в том, что между РСФСР и Польшей находилась формально независимая БССР. Установлено, что противостояние между Советской Россией и Польшей затрагивало Беларусь по нескольким направлениям. Ее территория, как БССР, так и Западной Беларуси, стала ареной деятельности нерегулярных вооруженных формирований, с помощью которых каждая из сторон стремилась ослабить позиции оппонента. В этих же целях РСФСР стремилась выступать в роли защитника прав белорусов на территории польского государства. Отношения между Польшей и Советской Россией характеризовались высокой степенью напряженности, что угрожало Беларуси превращением в театр военных действий новой польско-советской войны. Установлено, что как Польша, так и РСФСР стремились использовать для достижения своих целей белорусское национальное движение, которое не приняло Рижский договор и проявляло активность, добиваясь его пересмотра. Показано, что политика Польши в отношении Западной Беларуси, а Советской России в отношении БССР в большой степени формировалась под воздействием той борьбы, которую вели между собой на международной арене названные государства.

Ключевые слова: польско-советское противостояние, БССР, Западная Беларусь, Польша, Советская Россия, Рижский договор, польско-советская граница, национальные меньшинства, партизанское движение, ассимиляция

Для цитирования. Мязга, М. М. Беларусь у польска-савецкіх адносінах 1921–1922 гг. / М. М. Мязга // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 41–49. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-41-49

М. М. Miazga

Francisk Skorina Gomel State University, Gomel, Belarus

BELARUS IN THE POLISH-SOVIET RELATIONS, 1921–1922

Abstract. The article considers the role of Belarus in the Polish Soviet relations from the moment of the Riga Treaty signing until the formation of the USSR. The peculiarity of the study period is that at that time there was formally independent Belarusian state in the form of the BSSR, recognized by Soviet Russia and Poland. It is established that after the end of the Polish-Soviet war, Soviet Russia and Poland continued the struggle for dominance in Eastern Europe, having changed the forms and methods of this struggle. The article shows that the Polish-Soviet confrontation in a number of aspects directly affected Belarus. The territory of both the BSSR and Western Belarus became the scene of activities of irregular armed formations, directed, respectively, against the Soviet and Polish authorities. With their help, each side sought to weaken the opponent's position in these areas. The same goal the RSFSR's performances as a defender of the rights of Belarusians in Poland served. The high level of tension in Polish-Soviet relations threatened the emergence of a new war between Poland and Soviet Russia. Both these States sought to use the Belarusian national movement, which opposed the Riga agreement, to achieve their international political goals. The article proves that the policy of Poland in relation to Western Belarus and Soviet Russia in relation to the BSSR was largely determined by the struggle between the two countries in the international arena. Belarus was given only the role of the object of this struggle.

Keywords: Polish-Soviet confrontation, BSSR, Western Belarus, Poland, Soviet Russia, Treaty of Riga, Polish-Soviet border, national minorities, guerrilla movement, assimilation

For citation. Miazga M. M. Belarus in the Polish-Soviet relations, 1921–1922. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 41–49 (in Belarusian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-41-49

Уводзіны. Рыжскі мір завяршыў польска-савецкую вайну. Закончылася ваенная фаза супрацьстаяння паміж Савецкай Расіяй і Польшчай у барацьбе за панаванне ва Усходняй Еўропе. Гэтая барацьба працягвалася, але на новым этапе змяніліся спосабы яе ажыццяўлення. Важным участкам савецка-польскага супрацьстаяння з’яўлялася Беларусь. Яе тэрыторыя аказалася падзеленай на тры часткі. Заходняя Беларусь апынулася ў складзе Польскай дзяржавы. Віцебшчына, Магілёўшчына і Гомельшчына заставаліся ў складзе РСФСР. І толькі на тэрыторыі шасці паветаў Мінскай губерні існавала БССР. У дадзеным артыкуле ставіцца мэта высветліць, якая роля ў польска-савецкім ідэйна-палітычным супрацьстаянні належала Беларусі і як паўплываў на становішча ўсіх трох частак Беларусі канфрантацыйны характар узаемаадносін паміж Польшчай і Савецкай Расіяй. Спецыфіка сітуацыі заключалася ў тым, што ў 1922–1922 гг. паміж гэтымі краінамі існавала фармальна незалежная Беларуская дзяржава – БССР. Асобныя аспекты названай праблемы ўжо асвятляліся беларускімі гісторыкамі, у прыватнасці, у даследаваннях В. Круталевіча [1], П. Брыгадзіна і У. Ладысева [2].

Асноўная частка. Пасля Рыжскага дагавора граніца паміж БССР і Заходняй Беларуссю ўяўляла сабой мяжу супрацьстаяння дзвюх грамадска-палітычных і ідэалагічных сістэм. Для шэрага прадстаўнікоў польскай палітычнай і ваеннай эліты, перш за ўсё звязаных з Ю. Пілсудскім, было характэрна негатыўнае стаўленне да Рыжскага дагавора. У красавіку 1921 г. начальнік 2-га аддзела польскага генеральнага штаба І. Матушэўскі ў дакладной запісцы адзначаў, што “асноўным напрамкам польскай палітыкі, адпаведна, будучь з’яўляцца: ... далейшая работа па расчлянненні Расіі шляхам адарвання ад яе Украіны, а таксама Беларусі”. Для дасягнення гэтай мэты планавалася выкарыстаць фарміраванні Б. Савінкава і С. Пятлюры, якія дзейнічалі на тэрыторыі Польшчы [3, с. 30].

11 красавіка савецкі ўрад накіраваў ураду Польшчы ноту, у якой заяўляў пратэст у сувязі са знаходжаннем на польскай тэрыторыі контррэвалюцыйных фарміраванняў. Польскія ваенныя ўлады абвінавачваліся ў забеспячэнні іх зброяй. У нотах ад 3 мая і 4 ліпеня савецкі ўрад зноў вылучыў абвінавачванне ў адрас Польшчы ў сувязі з падтрымкай антысавецкіх фарміраванняў на яе тэрыторыі [4, с. 62, 96–98, 203]. Савецкім кіраўніцтвам палітыка Польшчы па падтрымцы антысавецкіх атрадаў успрымалася як падрыхтоўка адарвання савецкіх рэспублік Украіны і Беларусі ад Савецкай Расіі. У ліпені намеснік старшыні УНК І. Уншліхт накіраваў дакладную запіску ў ЦК РКП(б). У ёй адзначалася імкненне Пятлюры і Савінкава, знаходзячыхся на тэрыторыі Польшчы, захапіць, адпаведна, Украіну і Беларусь [5, с. 52]. 15 верасня і 24 лістапада НКЗС накіраваў ноты Польшчы з чарговымі абвінавачваннямі ў арганізацыі напаўдзеньняў на савецкую тэрыторыю і невыкананні арт. 5 Рыжскага дагавора [4, с. 340–341, 523–524]. Прэтэнзіі савецкага кіраўніцтва адносна дзейнасці на тэрыторыі Польшчы антысавецкіх фарміраванняў мелі сур’ёзныя падставы. В. Круталевіч паказаў у сваіх даследаваннях, што на тэрыторыі БССР актыўна дзейнічала антысавецкае падполле, якое атрымлівала падтрымку з тэрыторыі Польшчы. Прычым савецкае кіраўніцтва мела інфармацыю аб гэтай падтрымцы [1, с. 98–99]. Нават кіраўнік польскай часткі пагранічнай камісіі Л. Васілеўскі адзначаў, што важнай перашкодай у працы камісіі была дзейнасць антысавецкіх фарміраванняў, якія мелі базы на польскай тэрыторыі [3, с. 66–67].

Польскі бок аспрэчваў абвінавачванні з боку РСФСР і тлумачыў іх як антыпольскую прапаганду. Урад Польшчы ў ноце ад 19 красавіка высунуў абвінавачванне ў адрас Савецкай Расіі ў арганізацыі падрыўной дзейнасці на польскай тэрыторыі з мэтай адрынуць памежныя паветы ад Польскай Рэспублікі і “далучыць іх да Савецкай Расіі і Савецкай Беларусі” [6, с. 17, 18].

Подем вострага супрацьстаяння паміж Польшчай і Савецкай Расіяй пасля заключэння Рыжскага дагавора з’яўлялася Заходняя Беларусь. Савецкае кіраўніцтва разглядала Рыжскі дагавор як вынік сваёй часовай слабасці і разлічвала на перагляд усталяванай ім граніцы ў блізкай перспектыве. Прычым стаўка рабілася на развіццё рэвалюцыйных працэсаў у Польшчы.

Ю. Мархлеўскі пісаў, што перадача Польшчы беларускіх зямель павінна была паскорыць суветную рэвалюцыю: “Мы разумелі, што буржуазная Польшча ніколі не будзе ў стане ўтрымаць панаванне над беларускімі сялянамі ... Менавіта часовае панаванне аграрыяў будзе спрыяць рэвалюцыянізацыі беларускіх сялян і паскорыць працэс рэвалюцыі” [7, с. 13]. К. Радэк са свайго боку адзначаў: “Ідучы на мір з Белай Польшчай, мы гатовы былі аддаць ёй частку Беларускай тэрыторыі, можа быць, частку Валыні. Гэта мы рабілі таму, што ў Польшчы наспявала рэвалюцыя рабочых” [8, с. 17]. У другой сваёй рабоце ён указаў, што лясы і балоты Беларусі не ўяўлялі ніякіх жыццёвых інтарэсаў для Савецкай Расіі, а “валоданне Беларуссю толькі ўскладніць эканамічнае становішча польскай буржуазіі” [9, с. 64].

Інструментам падштурхоўвання рэвалюцыйных падзей у Польшчы і аслаблення яе пазіцыі на “ўсходніх крэсах” павінен быў стаць партызанскі рух на тэрыторыі Заходняй Беларусі, які падтрымлівала савецкае кіраўніцтва. 1 красавіка 1922 г. штаб Заходняга фронту выдаў тайны загад аб фарміраванні партызанскіх атрадаў у прыгранічнай паласе для нападзення на польскія ўстановы. У Оршы быў адкрыты пункт для набору добраахвотнікаў у т. зв. “Саюз сялянскай самаабароны”. Афіцыйнай мэтай яго дзейнасці абвешчалася барацьба з “бандамі Булаховіча, Савінакава, Караткавіча”. Насамрэч атрады ствараліся для дыверсійнай дзейнасці на тэрыторыі Польшчы [10, с. 80]. 27 красавіка 1922 г. на сваім пасяджэнні палітбюро ЦК РКП(б) прызнала немэтазгодным роспуск партызанскіх атрадаў, пакуль не будзе ўстаноўлена, што “з боку Польшчы нам гэтай вясной не пагражае бандытызм”. Для арганізацыі партызанскага руху палітбюро абавязвала да цеснага супрацоўніцтва ЦБ Кампартыі Беларусі і палітычнае ўпраўленне Заходняга фронту [11]. У жніўні 1922 г. камандаванне 9-га корпуса польскай арміі, які размяшчаўся ў Заходняй Беларусі, у дакладзе ў Варшаву ўказвала, што ў яго раёне актыўна дзейнічаюць “узброеныя банды”, якіх падтрымліваюць бальшавікі. У якасці прыкладу прыводзіўся атрад, які дзейнічаў каля Лунінца. Ён атрымаў з савецкай Расіі зброю і амуніцыю, а кіраваў ім прыбыўшы з савецкага боку “камісар Розін”. Задача атрада заключалася ў тым, каб узяць паўстанне на тэрыторыі Заходняй Беларусі супраць польскіх улад. На думку польскіх ваенных, гэта павінна стаць падставай для Савецкай Расіі пачаць ваенныя дзеянні супраць Польшчы [12, арк. 12]. Падпісаны 24 студзеня 1922 г. дадатковы пратакол аб дзейнасці камісіі па ліквідацыі пагранічных інцыдэнтаў з удзелам прадстаўнікоў РСФСР, УССР і БССР, з аднаго боку, і Польшчы – з другога [13, с. 60–61], практычна ніякага станоўчага ўздзеяння на сітуацыю на польска-савецкай граніцы не зрабіў. Заўважым, што гэта рэдкі выпадак, калі БССР выступіла ў ролі аднаго з удзельнікаў міжнароднага пагаднення.

Для аслаблення пазіцыі Польшчы ў Заходняй Беларусі савецкае кіраўніцтва выкарыстоўвала пытанне правоў нацыянальных меншасцей у Польшчы, якія былі гарантаваны Рыжскім дагаворам. Савецкія ўлады імкнуліся пазіцыянаваць сябе ў якасці абаронцаў правоў беларусаў, якія жылі ў Польшчы. 21 жніўня ўрад БССР накіраваў ноту польскаму ўраду, у якой прыводзіліся шматлікія факты парушэння польскімі ўладамі правоў насельніцтва Заходняй Беларусі [4, с. 289–290].

Накіраванне ноты было ўзгоднена з Масквой, яе тэкст быў папярэдне накіраваны ў НКЗС РСФСР, і ад Г. Чычэрына і яго намесніка М. Літвінава былі атрыманы тэлеграмы, у якіх прапаноўвалася ўраду БССР паслаць ноту палякам. Аднак затым Г. Чычэрын у лісце на імя прадстаўніка Наркамата па справах нацыянальнасцей у Мінску выказаў крайнюю незадаволенасць пасылкай беларускай ноты Польшчы. Савецкі наркам лічыў, што гэтая нота была несвоечасовай і магла пашкодзіць савецка-польскім адносінам. Палітбюро прыняло пастанову, што “Беларусь не павінна без дагавора з намі ажыццяўляць міжнародныя выступленні” [3, с. 59]. Відавочна, што БССР выступала толькі ў ролі аб’екта ў польска-савецкіх адносінах і была пазбаўлена магчымасці праводзіць самастойную знешнюю палітыку. У ноч ад 24 лістапада савецкі расійскі ўрад зноў ставіў пытанне аб парушэнні правоў нацыянальных меншасцей. У прыватнасці, у дадатку да савецкай ноты прыводзіліся факты абмежаванняў, накладаных польскімі ўладамі на развіццё беларускай школы на тэрыторыі Заходняй Беларусі, што падавалася як парушэнне арт. 7 Рыжскага дагавора [4, с. 526].

Для Польшчы надзвычай важнай была задача трывай інтэграцыі Заходняй Беларусі ў свой склад. Найбольш надзейным сродкам дасягнення названай мэты польскія правячыя колы лічылі

ў той момант правядзенне палітыкі нацыянальнай асіміляцыі. Прычым беларусы разглядаліся як тая этнічная супольнасць, у дачыненні да якой найбольш лёгка дасягнуць гэтай мэты. У красавіку 1921 г. той жа І. Матушэўскі рабіў выснову, што беларускае пытанне ў Польшчы ўжо вырашана [3, с. 29–31]. Прыхільнікі канцэпцыі федэрацыі пасля Рыжскага міру прыйшлі да высновы, што ў бліжэйшы час выкарыстаць нацыянальны рух супраць Расіі не атрымаецца. Таму працэс нацыянальнага развіцця беларусаў варта падпарадкаваць польскім дзяржаўным інтарэсам. Каб пазбегнуць радыкалізацыі беларускага нацыянальнага руху, трэба даць беларусам аўтаномію. З-пад уплыву беларускіх дзеячаў неабходна вывесці беларусаў каталіцкага веравызнання, якіх планавалася падвергнуць суцэльнай паланізацыі [14, с. 10–11].

Для польскага ўрада праблема “ўсходніх крэсаў” заставалася надзвычай актуальнай. 22 лістапада 1921 г. яна абмяркоўвалася на пасяджэнні ўрада. Міністр унутраных спраў выказаўся за правядзенне больш жорсткай палітыкі, у прыватнасці, прапанаваў звальненне тых чыноўнікаў на “ўсходніх крэсах”, якія, на яго думку, з’яўляюцца чужым элементам. На пасяджэнні было прынята рашэнне даручыць апецы ваяводскіх улад дзейнасць Краёвага саюза Алексюка і ажыццявіць яго фінансаванне праз бюджэт Міністэрства замежных спраў. У ходзе пасяджэння было заяўлена аб прызнанні права на свабоднае развіццё беларускай культуры, прыватнай школы, “беларускіх эканамічных і палітычных арганізацый у рамках польскай дзяржаўнасці”. Мясцовай адміністрацыі строга забаранялася змагацца з беларускай нацыянальна-культурнай работай [3, с. 74–75]. Такім чынам, кіруючыя колы Польшчы рабілі стаўку не толькі на рэпрэсіі, але і на прыцягненне на свой бок часткі беларускага нацыянальнага руху. Пры гэтым дакладна раздзяляліся палітычная дзейнасць беларускіх арганізацый, якая абмяжоўвалася, і культурная праца, для якой павінен быў застацца пэўны прастор.

Савецкае кіраўніцтва разглядала Польшчу як найбольш верагоднага праціўніка ў патэнцыяльным ваенным канфлікце з капіталістычным светам. З гэтай нагоды пасля падпісання прэлімінарнага мірнага дагавора з Польшчай У. Ленін пісаў: “Калі на якую-небудзь з дзяржаў, якія захавалі буржуазны лад, што мяжуюць з Расіяй, можа разлічваць Антанта ў доўгатэрміновым плане ваеннага ўмяшання, то толькі на Польшчу” [15, с. 19].

Савецкае кіраўніцтва не выключала магчымасці аднаўлення вайны з Польшчай вясной 1921 г. 5 красавіка палітбюро прыняло рашэнне пакінуць 1-ю Конную армію на тэрыторыі Украіны ў тыле Заходняга фронту. Матывавалася гэта агульным станам спраў у Еўропе, які можа “выклікаць новую вайну” [16]. У інструкцыі наркама замежных спраў паўнамоцнаму прадстаўніку ў Літве С. Аралаву 28 красавіка 1921 г. адзначалася, што краіны Антанты падштурхоўваюць Польшчу да антысавецкай палітыкі і стварэння антысавецкай кааліцыі [4, с. 84–88]. У выпадку аднаўлення польска-савецкай вайны тэрыторыя Беларусі зноў павінна была стаць тэатрам ваенных дзеянняў. Рашэннем палітбюро ад 3 лістапада 1921 г. прадугледжвалася ўмацаванне Заходняга фронту шляхам увядзення ў склад яго рэвваенсавета “адказнага работніка” і папаўнення палітупраўлення праз мабілізацыю 50 “ваенных камуністаў, членаў губкамаў, і 200 павятовага маштабу” [17]. 11 лістапада палітбюро вярнулася да гэтага пытання. Было прынята рашэнне ўскласці на І. Сталіна персанальную адказнасць за накіраванне камуністаў у распараджэнне Заходняга фронту [18].

Аднак бакі ўлічвалі, што эканоміка як савецкіх рэспублік, так і Польшчы была разбурана вайной, таму імкнуліся не даводзіць супрацьстаянне да ваеннай фазы. Так, калі ў ліпені 1921 г. з’явілася ідэя паездкі М. Тухачэўскага ў Мінск, каб правесці ваенную дэманстрацыю перад Польшчай, супраць гэтага выступіў наркамат замежных спраў, і У. Ленін падтрымаў у гэтым пытанні Г. Чычэрына [19, с. 460]. 1 кастрычніка 1921 г. камандаванне польскага 2-га корпуса накіравала ў 2-гі адзел Генеральнага штаба інфармацыю аб тым, што ніякіх змен у дыслакацыі войскаў савецкага Заходняга фронту не назіраецца, новыя вайсковыя адзінкі не прыбывалі [20, арк. 40].

Яшчэ адзін элемент савецка-польскіх адносін, які непасрэдна закранаў Беларусь, – праца Змешанай Пагранічнай камісіі, што займалася правядзеннем мяжы на мясцовасці. 31 кастрычніка савецкае кіраўніцтва накіравала ноту Польшчы, у якой звярнула ўвагу на зацягванне работы названай камісіі. Пры гэтым польскі бок абвінавачваўся ў тым, што ён падштурхоўвае мясцовае насельніцтва патрабаваць перадачы тых ці іншых населеных пунктаў у склад Польшчы насупе-

рак лініі граніцы, якая была ўсталявана Рыжскім дагаворам [4, с. 463–464]. 6 студзеня 1922 г. у чарговай ноце наркамат замежных спраў РСФСР адзначаў, што Змешаная Пагранічная камісія працуе вельмі павольна, прычынай чаго з’яўляецца вылучэнне польскім бокам пастаянных прэтэнзій на змены граніцы, усталяванай Рыжскім дагаворам. У якасці асабліва праблемнага ў гэтым сэнсе вызначаўся палескі ўчастак граніцы, па рацэ Случ [13, с. 44–45]. Савецкі бок таксама вёў актыўную прапаганду, каб арганізаваць выступленні насельніцтва пагранічных тэрыторый на карысць далучэння да савецкіх рэспублік. 27 ліпеня 1921 г. начальнік штаба 2-й польскай арміі ў рапарце паведаміў аб тым, што сяляне трох вёсак Нясвіжскага павета звярнуліся да савецкага ўрада з просьбай “далучыць названыя вёскі да Расіі” [3, с. 43].

Кіраўніцтва Савецкай Расіі пры арганізацыі работы па правядзенні на мясцовасці польска-беларускай граніцы цалкам ігнаравала ўлады БССР. Урад Савецкай Беларусі не мог уплываць на работу Змешанай Пагранічнай камісіі, як і іншых камісій, якія дзейнічалі на тэрыторыі БССР у адпаведнасці з Рыжскім дагаворам. 22 жніўня 1921 г. прадстаўнік Савецкай Беларусі ў Маскве М. Мароз накіраваў зварот у НКЗС РСФСР. У ім адзначалася, “што з усіх працуючых у цяперашні час у Мінску і на тэрыторыі Беларускай Рэспублікі камісій, створаных на аснове Рыжскага дагавора, ні адна не працуе ўзгоднена і ў кантакце з НКЗС Беларусі ... Дыпламатычныя кур’еры з Масквы прыязджаюць у камісію непасрэдна, не паведамляючы аб гэтым у НКЗС Беларусі” [3, с. 57].

Пытанне вызначэння граніцы на мясцовасці і наладжвання пагранічнага кантролю было яшчэ важным і таму, што праз тэрыторыю БССР ішла вялікая маса рэпатрыянтаў, якія вярталіся на тэрыторыю Польшчы. 6 сакавіка ў Мінску прайшла нарада, на якой было прынята рашэнне аб адкрыцці ў Негарэлым пункта па абмену рэпатрыянтамі. 16 сакавіка тут адбыўся першы абмен ваеннапалоннымі. 3 сакавіка па верасень праз Негарэлае ў Польшчу было адпраўлена 173 286 бежанцаў, 18 377 ваеннапалонных і 106 інтэрніраваных. З Польшчы ў савецкія рэспублікі – 44 056 венапалонных, 2051 бежанец, 232 інтэрніраваныя. Польскі бок выкарыстоўваў у якасці пункта абмену Коласава [21, с. 56].

Пытанне польскіх усходніх граніц, у тым ліку і з БССР, яшчэ больш актуалізавалася ў сувязі з набліжэннем Генуэзскай канферэнцыі. Польскі ўрад быў занепакоены магчымасцю пастаноўкі гэтага пытання ў Генуі, у прыватнасці, Савецкай Расіяй. У данясенні польскага пасольства ў Берліне паведамлялася аб намеры савецкай дэлегацыі разам з германскай выступіць за прыналежнасць Вільні да Літвы [22, і. 13]. Польскі ўрад імкнуўся перашкаджаць любым размовам адносна незаконнасці ўключэння ў склад Польшчы той ці іншай тэрыторыі. Яшчэ 13 сакавіка 1922 г. польскі павераны ў справах у Маскве ўручыў ноту савецкаму ўраду, якая была прысвечана пазіцыі РСФСР у польска-літоўскай тэрытарыяльнай спрэчцы з-за Вільні. У ёй выказваўся пратэст у сувязі з перадачай савецкім урадам маёмасці Літве, якая была вывезена ў свой час на тэрыторыю Расіі з тэрыторыі Віленшчыны. Гэта трактавалася як парушэнне савецкім бокам Рыжскага дагавора, які, як лічылі палякі, абавязваў Савецкую Расію заставацца нейтральнай у польска-літоўскай спрэчцы [13, с. 222]. Савецкі адказ быў атрыманы толькі 15 красавіка. У ім заяўлялася, што Рыжскі дагавор не адмяняў савецка-літоўскі дагавор ад 12 ліпеня 1920 г., згодна з якім Вільня была прызнана часткай Літвы. Адпаведна, дзеянні літоўска-расійскай камісіі па перадачы Літве маёмасці, якая была вывезена з тэрыторыі Віленшчыны, абвешчаныя цалкам абгрунтаванымі [13, с. 221].

Напярэдадні Генуэзскай канферэнцыі ў сваім імкненні дабіцца адмены Рыжскага дагавора актывізаваўся беларускі нацыянальны рух. Польскія палітычныя і ваенныя колы ўважліва сачылі за яго дзейнасцю. У інфармацыі 2-га аддзела польскага генеральнага штаба аб знешнепалітычнай дзейнасці ўрада В. Ластоўскага адзначалася яго імкненне да стварэння суверэннай і незалежнай беларускай дзяржавы. Калі гэта аказалася б недасягальным, то праектавалася стварэнне “Беларускага кантона” са сталіцай у Вільні з наступным аб’яднаннем з Ковенскай Літвой, што прывяло б да стварэння Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Прычым палякі апасаліся, што гэтая ідэя атрымае падтрымку з боку Англіі. Польскі ўрад у сваю чаргу мог разлічваць на падтрымку Найвышэйшай рады БНР, якая знаходзілася ў Вільні [3, с. 28–29]. Як адзначалі самі беларускія дзеячы, і Савецкая Расія, і Польшча актыўна імкнуліся выкарыстаць беларускі нацыянальны рух для аслаблення пазіцыі апанента. У паведамленні Беларускага прэс-бюро

ў Берліне ў сувязі з гэтым адзначалася: “... Заўсёды гаворка ідзе аб узаемных абвінавачваннях і падштурхоўванні беларусаў да паўстання на тэрыторыі іншага боку” [3, с. 38–39].

На мяжы 1921–1922 г. урад Ластоўскага праяўляў высокую знешнепалітычную актыўнасць у барацьбе з Рыжскім дагаворам. У лістападзе 1921 г. ён звярнуўся да Вашынгтонскай канферэнцыі з заявай аб непрызнанні беларускім народам Рыжскага міру, які характарызаваўся як “дзецішча польскага імперыялізму”. У звароце змяшчалася просьба да ўдзельнікаў канферэнцыі аказаць садзеянне ў пераглядзе Рыжскага дагавора ў частцы, якая “датычыцца беларускай суверэннасці і беларускіх дзяржаўных граніц” [3, с. 68–71]. У сярэдзіне снежня 1921 г. міністр замежных спраў БНР А. Цвікевіч накіраваў ліст у Лігу Нацый, у якім абагульніў факты праследавання польскімі ўладамі на тэрыторыі Заходняй Беларусі беларускіх школ і праваслаўнай царквы [3, с. 76–78]. У лютым 1922 г. урад БНР звярнуўся з мемарандумам да Генуэзскай канферэнцыі. У ім змяшчаўся заклік не прызнаваць рыжскую граніцу, бо гэта было б гвалтам над Беларуссю. Адзначалася, што “прэтэнзіі Савецкай Расіі і Польшчы на тэрыторыю суверэннага Беларускага Народа не маюць пад сабой ніякіх асноў”. Урад БНР прасіў уключыць у парадак дня канферэнцыі пытанне аб пераглядзе і адмене Рыжскага дагавора [3, с. 99–103].

Звароты нацыянальных рухаў да ўдзельнікаў Генуэзскай канферэнцыі мелі пэўныя наступствы. Д. Ллойд Джордж прапанаваў разгледзець на канферэнцыі праблемы ўсходу Цэнтральнай Еўропы. Толькі пагроза польскай дэлегацыі пакінуць Геную і заява часткі дэлегацый, што канферэнцыя прысвечана эканамічным праблемам, а не тэрытарыяльным пытанням, прымусіла брытанскага прэм’ер-міністра зняць свае прапановы [23, с. 35]. Савецкая дэлегацыя спрабавала выкарыстаць сітуацыю, якая складалася вакол польскіх граніц, у сваіх інтарэсах. 14 мая У. Ленін накіраваў Г. Чычэрыну тэлеграму, у якой указаў на неабходнасць “усямерна выкарыстаць пастаноўку Ллойд Джорджам пытання аб усходніх граніцах Польшчы і Румыніі, указваючы, што гэтыя граніцы – перашкода ўстанаўленню міра, але рабіць гэта трэба асцярожна, каб не выклікаць нараканняў у адступленні ад Рыжскага дагавора [3, с. 111].

Пасля Генуэзскай канферэнцыі БНР працягвала спрабаваць адстойваць правы беларусаў на тэрыторыях, якія ўвайшлі ў склад Польшчы. 16 ліпеня 1922 г. В. Ластоўскі звярнуўся да Савета Лігі Нацый з тэлеграмай, у якой знаходжанне Гродзеншчыны і Віленшчыны ў складзе Польшчы характарызаваў як акупацыю і ўказваў, што насельніцтва гэтых тэрыторый пазбаўлена ўсякіх “нацыянальна-палітычных і чалавечых правоў”. Кіраўнік урада БНР прасіў Раду Лігі Нацый настаяць на выкананні Польшчай абавязацельстваў, прынятых у Спа ў 1920 г., г. зн. усталявання польскай усходняй мяжы па “лініі Керзана”. Гэтая лінія характарызавалася як этнічная мяжа Польшчы і Беларусі [3, с. 15].

Савецка-польскім супрацьстаяннем на беларускіх землях шмат у чым вызначалася палітыка Савецкай Расіі ў адносінах да БССР. Гэта датычыцца і пытання вяртання ў склад БССР усходніх этнічных беларускіх тэрыторый, якія ў пачатку 1919 г. былі перададзены ў склад РСФСР. 1 лютага 1921 г. у бюро КП(б)Б паступіла запіска за подпісам 32 камуністаў Беларусі, у якой ставілася пытанне аб далучэнні да БССР тэрыторый на ўсходзе. Пры гэтым складальнікі запіскі лічылі, што вяртанне беларускіх усходніх зямель у склад БССР яшчэ больш умацуе варожасць беларускіх працоўных мас у адносінах да буржуазнага ладу Польшчы і адначасова будуць ліквідаваны папрокі ў адрас савецкай улады ў гвалтоўнай русіфікацыі. Такія дзеянні будуць садзейнічаць умацаванню аўтарытэту новай улады, стварэнню ўзорнай БССР як далёка высунутага на захад фарпоста сусветнай пралетарскай рэвалюцыі. Таксама прадугледжвалася рашэнне комплексу праблем, звязаных з развіццём нацыянальнай культуры, адукацыі, наданнем беларускай мове дзяржаўнага статусу. У. Ладзеў і П. Бригадзін лічаць, што са з’яўленнем запіскі 32 і яе разглядам партыйнымі органамі “пачынаецца практычнае ўвасабленне ў жыццё палітыкі беларусізацыі”, ідэі, выказаныя ў гэтым дакуменце, прадвызначалі далейшы ход беларусізацыі [2, с. 141–142, 143]. Як бачым, менавіта супрацьстаянне з Польшчай у многім абумовіла пастаноўку прынцыпова важных для БССР пытанняў аб “узбуйненні” і беларусізацыі.

Заява 32 была накіравана ў ЦК РКП(б), а затым абмеркавана 15 лютага на пасяджэнні ЦБ КП(б)Б. В. Кнорын назваў пастаноўку пытання аб “узбуйненні” Беларусі правакацыяй “некамуністычных рук”, падкрэсліў, што пытанне аб змене граніц БССР абмяркоўвалася з ЦК РКП(б) і было

знята па цэлым радзе палітычных умоў. У прынятым рашэнні адзначалася, што ЦБ прызнае дэкларацыю групы “беларускіх камуністаў” “нявытрыманай і неабгрунтаванай у камуністычным духу” [2, с. 144, 145]. Аб матывах Масквы пры прыняцці адмоўнага рашэння па пытанні “ўзбуйнення” БССР у той момант можна меркаваць па выказваннях Г. Чычэрына. Ён пісаў у адным з лістоў у снежні 1920 г.: “Мы яшчэ не ведаем, праз якія перыпетыі можа прайсці лёс Беларусі і павялічваць загалова тую тэрыторыю, якая праз гэтыя перыпетыі будзе праходзіць, было б вельмі неасцярожна” [3, с. 221]. Неабходна ўлічваць, што ў час з’яўлення “звароту 32” у Рызе яшчэ працягваліся савецка-польскія перагаворы.

Польская дыпламатыя рабіла спробы наладзіць прамыя афіцыйныя адносіны з кіраўніцтвам БССР. 13 жніўня 1921 г. адбылася размова польскага ўпаўнаважанага ў справах у РСФСР Т. Філіповіча з прадстаўніком Савецкай Беларусі ў Маскве М. Марозам. Польскі дыпламат унёс прапанову аб абмене дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі паміж БССР і Польшчай. Беларускі дыпламат прыняў з задавальненнем гэтую ініцыятыву. Ён паведаміў аб гутарцы з Філіповічам у Мінск і атрымаў указанне падтрымаць польскую прапанову. Аднак НКЗС РСФСР выказаўся супраць абмену дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі паміж БССР і Польшчай, матывуючы гэта тым, што непажадана стварэнне новых польскіх дыпламатычных пляцовак на тэрыторыі савецкіх рэспублік. У канцы жніўня пытанне аб абмене дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі ўзняў у час гутаркі з А. Чарвяковым начальнік усходняга аддзела польскага МЗС М. Шымлакоўскі, які знаходзіўся ў Мінску па справах правядзення граніцы, узяўшы за ўзор польска-ўкраінскія адносіны. Польскі бок прапаноўваў адкрыць у Мінску калі не пасольства, то консульства. Але старшыня беларускага ЦВК ухіліўся ад адказу. У 1922 г. польскі бок праявіў новую ініцыятыву наладжвання непасрэдных стасункаў з БССР. Член Змешанай Пагранічнай камісіі з польскага боку Я. Клім пачаў кантакты з прадстаўнікамі БССР адносна перагавораў аб беларуска-польскім гандлёвым дагаворы. Але з утварэннем СССР гэтыя кантакты былі перапынены [24, с. 115–116].

Заклучэнне. Такім чынам, Беларусь пасля заключэння Рыжскага дагавора заставалася важным участкам польска-савецкага супрацьстаяння. На тэрыторыі Заходняй Беларусі савецкае кіраўніцтва імкнулася максімальна супрацьдзейнічаць спробам Польшчы трывала інтэграваць гэтыя тэрыторыі ў свой склад. Дзеля гэтага на заходнебеларускіх землях арганізоўваўся партызанскі рух, і Савецкая Расія імкнулася падаць сябе як абаронцу правоў беларусаў на тэрыторыі Польскай дзяржавы. Тым самым рыхтаваліся ўмовы для перагляду ўсталяванай у Рызе граніцы. У той жа час у польскіх ваенна-палітычных колах яшчэ не была адхілена ідэя аслаблення Савецкай Расіі з дапамогай дзейнасці антысавецкіх, у тым ліку і нацыянальных, фарміраванняў, адарвання ад яе нацыянальных ускраін. Гэта стварала напружаную сітуацыю на польска-беларускай граніцы і пагрозу новага ваеннага канфлікту на тэрыторыі Беларусі. Палітыка расійскага савецкага ўрада ў дачыненні да БССР таксама ў многім была падначалена супрацьстаянню паміж Масквой і Варшавай. Гэта праявілася, у прыватнасці, пры абмеркаванні пытання аб вяртанні ў склад БССР усходніх беларускіх тэрыторый. Савецкая Расія і Польшча ў супрацьстаянні на міжнароднай арэне імкнуліся выкарыстаць у сваіх інтарэсах і беларускі нацыянальны рух. Структуры БНР праяўлялі значную актыўнасць у імкненні дабіцца падтрымкі міжнароднай супольнасці ў справе перагляду Рыжскага дагавора. Гэта выклікала заклапочанасць правячых колаў Польшчы, што асабліва ярка праявілася ў сувязі з Генуэзскай канферэнцыяй. БССР, будучы да ўтварэння СССР фармальна незалежнай дзяржавай, была пазбаўлена магчымасці праводзіць самастойную знешнюю палітыку і выступала ў польска-савецкім супрацьстаянні толькі ў ролі аб’екта.

Артыкул падрыхтаваны ў рамках выканання падзадання «Беларусь у польска-савецкіх адносінах 1918–1939 гг.» дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2016–2020 гг.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Круталевич, В. А. От войны к миру (польско-советские отношения в 1920–1921 гг.) / В. А. Круталевич. – Минск: Право и экономика, 2006. – 152 с.
2. Ладысеў, У. Ф. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск: БДУ, 2003. – 307 с.

3. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.): зборнік дакументаў і матэрыялаў: у 4 т. – Мінск: Юніпак, 2012. – Т. 2. – 480 с.
4. Документы внешней политики СССР (ДВП СССР): в 22 т. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 4. – 838 с.
5. Симонова, Т. М. «Прометеизм» во внешней политике Польши. 1919–1924 гг. / Т. М. Симонова // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47–63.
6. Советская Россия и Польша. – М.: Издание народного Комиссариата по Иностранным Дела, 1921. – 121 с.
7. Мархлевский, Ю. Война и мир между буржуазной Польшей и пролетарской Россией / Ю. Мархлевский. – М.: Гос. издат., 1921. – 44 с.
8. Радек, К. Война польских белогвардейцев против Советской России / К. радек. – М.: Госиздат, 1920. – 24 с.
9. Радек, К. Внешняя политика Советской России / К. радек. – Москва – Петроград.: Госиздат, 1923. – 112 с.
10. Комар, В. Л. Беларусь в польской политике промтеизма в 20-х гг. XX в. / В. Л. Комар // Российские и славянские исследования: науч. сб. / редкол. А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. ред.) [и др.]. – Минск: БГУ, 2013. – Вып. 8. – С. 76–81.
11. Протокол ПБ № 4 от 27 апреля 1922 г. п.27: О выделении партизанских отрядов в Белоруссии из состава частей западного фронта. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=60472>. – Дата доступа: 02. 02. 2018.
12. Государственный архив Брестской области (ГАБО). – Ф. 67. Оп. 1. Д. 17.
13. Документы внешней политики СССР: в 22 т. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 5. – 807 с.
14. Сляшынскі, В. нацыянальная палітыка польскіх улад на землях Усходняй Літвы і Заходняй Беларусі / В. Сляшынскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – № 9. – С. 9–15.
15. Ленин, В. И. Московская губернская конференция РКП (б). Наше внешнее и внутреннее положение и задачи партии. Речь 21 ноября 1920 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч.: в 55 т. – М.: Издат. полит. лит., 1981. – Т. 42. – С. 17–38.
16. Протокол ПБ № 9 от 5 апреля 1921 г. п.1: О положении Первой конной армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=58252;tab=img0074,0075>. – Дата доступа: 02. 02. 2018.
17. Протокол ПБ № 74 от 3 ноября 1921 г. п.12: О польском фронте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=59259>. – Дата доступа: 02. 02. 2018.
18. Протокол ПБ № 76 от 11 ноября 1921 г. п.8: Доклад Краснощечекова во исполнение постановления Политбюро от 8-11-1921 об уплате долгов Польше [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=59328>. – Дата доступа: 02. 02. 2018.
19. В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – М.: Рос. полит. энцикл., 2000. – 607 с.
20. Государственный архив Брестской области. – Ф. 67. Оп. 1. Спр. 29.
21. Бабков, А. М. Деятельность погранобменного пункта Негорелое по репатриации беженцев и военнопленных между РСФСР и Польшей в 1921 г. / А. М. Бабков // Геополитическая трансформация в Восточной Европе между двумя мировыми войнами (к 90-летию подписания Рижского мирного договора): материалы Междунар. науч. конф., Брест, 17–18 сентября 2011 г. / ред. М. Э. Чесновский (гл. ред.) [и др.]. – Брест: БрГУ им. А. С. пушкина, 2011. – С. 51–56.
22. Archiw Aktow Nowych. MSZ. Sygn. 6629.
23. Зубачевский, В. А. Политика России в отношении восточной части Центральной Европы (1917–1923 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / В. А. Зубачевский. – Москва, 2006. – 40 с.
24. Materski, W. Druga Rzeczpospolita wobec problem stosunków dyplomatycznych z Białorusią / W. Materski // Stosunki polsko-białoruskie: historia i współczesność / red. D. Michaluk. – Kraków: Wydawnictwo AVALON 2013. – S. 91–108.

References

1. Krutalevich V. A. *From war to peace (Polish-Soviet relations in 1920–1921 gg)*. Minsk, Pravo i ekonomika Publ., 2006. 152 p. (in Russian).
2. Ladysev U. F. *Between East and West: statehood and territorial integrity of Russia (1917–1939)*. Minsk, Belarusian State University, 2003. 307 p. (in Belarusian).
3. *Belarus in the politics of neighbouring and Western States (1914–1991): a collection of documents and materials. Vol 2*. Minsk, Yunipac Publ., 2012. 480 p. (in Belarusian).
4. *Documents of foreign policy of the USSR. Vol. 4*. Moscow, State Political Publishing House, 1960. 838 p. (in Russian).
5. Simonova T. M. «Prometheism» in the foreign policy of Poland. *Novaya i noveishaya istoria = Modern and Contemporary history*, 2002, no. 4, pp. 47–63 (in Russian).
6. *Soviet Russia and Poland*. Moscow, Publication of the People’s Commissariat for Foreign Affairs, 1921. 121 p. (in Russian).
7. Markhlevskii Yu. *War and peace between the bourgeois Poland and proletarian Russia*. Moscow, State Publishing House, 1921. 44 p. (in Russian).
8. Radek K. *The war of the Polish whites against Soviet Russia*. Moscow, State Publishing House, 1920. 24 p. (in Russian).
9. Radek K. *Foreign policy of Soviet Russia*. Moscow – Petrograd, The State Publishing House, 1923. 112 p. (in Russian).
10. Komar V. L. Belarus in the Polish policy of prometheism in the 20-ies of XX century. *Rossiiskie i slavyanskije issledovaniya: nauch. sb.* = Russian and Slavic studies: scientific collection. Minsk, Belarusian State University, 2013, iss. 8, pp. 76–81 (in Russian).
11. Minutes of PB no. 4, 27th of April 1922: On the allocation of partisan detachments in Belarus from the parts of the western front. Available at: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=60472> (accessed 2 February 2018) (in Russian).

12. State Archives of Brest region. F. 67. Op. 1. D. 17 (in Russian).
13. *Documents of the USSR Foreign Policy. Vol 5*. Moscow, The State Publishing House, 1961. 807 p. (in Russian).
14. Slyashynski V. The national policy of the Polish authorities on the lands of Eastern Lithuania and Western Belarus. *Belaruski gistorychny chasopis* [Belarusian Historical Journal], 2012, no. 9, pp. 9–15 (in Belarusian).
15. Lenin V. I. The Moscow gubernia conference of the RCP (b). Our foreign and domestic position and the tasks of the party. Speech on November 21, 1920. *Complete works. Vol 42*. Moscow, Political Literature Publisher, 1981, pp. 17–38. (in Russian).
16. *Minutes of PB no. 9 on 5th of April 1921: On the position of the First Cavalry Army*. Available at: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=58252;tab=img0074,0075> (accessed 2 February 2018 g.) (in Russian).
17. Minutes of PB 74 on 3rd of November 1921: About the Polish front. Available at: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=59259> (accessed 2 fevralia 2018 g.) (in Russian).
18. Minutes of PB 76 on 11th of November 1921: Report Krasnoshchekova in pursuance of the decision of the Politburo from 8-11-1921 on the payment of debts to Poland. Available at: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=59328> (accessed 2 February 2018 g.) (in Russian).
19. *Unknown documents. 1891–1922*. Moscow, Russian political encyclopedia, 2000. 607 p. (in Russian)
20. GABO [SABR]. – F. 67, op. 1, d. 29 (in Russian).
21. Babkov A. M. Activities of the border checkpoint Negoreloe for the repatriation of refugees and prisoners of war between the RSFSR and Poland in 1921. *Geopoliticheskaya transformacia v Vostochnoi Evrope mezhdv dvumya mirovymi voinami (k 90-letiu podpisania Rizhskogo mirnogo dogovora): sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencyi* [Geopolitical transformation in Eastern Europe between the two World wars (towards the 90th anniversary of the Riga peace Treaty signing): proceedings of the International scientific conference]. Brest, Brest State A. S. Pushkin University, 2011, pp. 51–56 (in Russian).
22. Archiw Akt Nowych. MSZ. Sygn. 6629 (in Polish).
23. Zubachevskii V. A. *Russia's policy towards Eastern Central Europe (1917–1923)*. Moscow, 2006. 40 p. (in Russian)
24. Materski W. *Druga Rzeczpospolita wobec problem stosunków dyplomatycznych z Białorusią* [Second Polish Republic in respect of the issue of diplomatic relations with Bielarus]. *Stosunki polsko-białoruskie: historia i współczesność* [Polish-Belarusian relations: history and modernity]. Kraków, Wydawnictwo AVALON, 2013, pp. 91–108. (in Polish).

Информация об авторе

Мезга Николай Николаевич – доктор исторических наук, доцент, декан исторического факультета. Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины (ул. Советская, 104, 246019, Гомель, Республика Беларусь). E-mail: nmezga@gsu.by

Information about the author

Mikalai M. Miazga – D. Sc. (Hist.), Assistant Professor, Dean of the faculty of history, Francisk Skorina Gomel State University (104 Sovetskaya Str., Gomel 246019, Belarus). E-mail: nmezga@gsu.by

ISSN 2524-2369 (Print)

ISSN 2524-2377 (Online)

УДК 008(476) «1914/1918»

Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-50-55

Поступила в редакцию 28.08.2018

Received 28.08.2018

О. П. Дмитриева

Академия управления при Президенте Республики Беларусь, Минск, Беларусь

КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ В ПЕРИОДИКЕ ВРЕМЕН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. На основе анализа периодики времен Первой мировой войны рассмотрена культурная жизнь населения территории Беларуси. Источниками для изучения явились такие периодические издания военных лет, как «Наша ніва», «Biełarus», «Гоман», «Виленские губернские ведомости», «Оршанский вестник», «Минская газета-копейка», «Минский голос», ежегодник «Беларускі каляндар». Автор акцентирует внимание на том, что в связи с проживанием представителей более трех десятков различных национальностей в относительно небольших границах белорусско-литовского региона культурная жизнь населения Беларуси в годы Первой мировой войны носила полиэтничный характер. Для создания представления о направлениях и особенностях культурного развития населения Беларуси в статье приводятся выдержки из описаний культурных событий очевидцами, их мнения по некоторым вопросам культуры, которые были опубликованы на страницах газет того времени.

Отмечается, что культурная жизнь в различных формах ее проявления нередко использовалась в качестве способа получения денежных средств с целью материального поддержания армии, беженцев и других категорий лиц, пострадавших в войне.

Ключевые слова: культурная жизнь, культурное развитие, полиэтничность культуры, население Беларуси, белорусские земли, белорусско-литовский регион, Первая мировая война

Для цитирования: Дмитриева, О. П. Культурная жизнь населения Беларуси в периодике времен Первой мировой войны / О. П. Дмитриева // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 50–55. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-50-55

O. P. Dmitrieva

Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus, Minsk, Belarus

CULTURAL LIFE OF THE POPULATION OF BELARUS IN THE FIRST WORLD WAR PERIODICALS

Abstract. Cultural life of people of Belarus, based on the analysis of the periodicals first World War, is studied in the article. The sources of the research are as follows: “Nasha Niva”, “Belarus”, “Goman”, “Vilenskije gubernskije vedomosti”, “Orshanskij vestnik”, “Minskaja gazeta-kopeika”, “Minskij golos”, “Beloruskij kalendar”. The author accentuates that cultural life of the population of Belarus during the World War I was polyethnic due to the fact that there were more than thirty nationalities within relatively small Belarusian and Lithuanian region.

The abstracts from descriptions of cultural events provided by the witnesses, their opinions on these or those issues in culture, having been published in the newspapers of the period of research, are provided to identify the tendencies and peculiarities of cultural development of the population on the territory of Belarus. It is stated that cultural life in its various forms is often used as a tool for gaining material source to support the army, refugees and other categories of people suffering during the World War I.

Keywords: cultural life, cultural development, polyethnicity of culture, population of Belarus, Belarusian land, Belarusian and Lithuanian region, the World War I

For citation: Dmitrieva O. P. Cultural Life of the Population of Belarus in the First World War Periodicals. *Vestsi Natsyonal'noi akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 50–55 (in Russian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-50-55

События Первой мировой войны в значительной мере изменили привычный уклад жизни населения территории Беларуси. В связи с продвижением немецкой армии на восток 18 июля 1914 г. правительство Российской империи ввело военное положение в Виленской, Витебской, Гродненской, Минской губерниях, а также в Гомельском уезде Могилевской губернии [1, с. 2].

В первые месяцы войны по распоряжению Министерства внутренних дел губернаторам направлялись циркуляры, которые вводили запрет на использование еврейского, немецкого и венгерского языков в корреспонденции; употребление немецкого языка в разговорной речи в госу-

дарственных и частных учреждениях, на улицах, в магазинах и других общественных местах. Ряд постановлений предусматривал обязательный предварительный просмотр писем и других почтовых отправок в приграничную с Германией и Австрией полосу, массовые высылки представителей немецкой и еврейской национальностей из Беларуси, а также иные формы запретов [2, с. 54–67; 3, с. 513–516].

Вместе с тем даже в сложное и противоречивое военное время на белорусских землях продолжалось национально-культурное развитие многих этносов. При этом культурная жизнь населения Беларуси в начале XX в. характеризовалась высокой степенью полиэтничности, что было связано с проживанием представителей свыше трех десятков различных национальностей в относительно небольших границах белорусско-литовского региона: более 8,5 млн человек на территории общей площадью 253 тыс. км² [4, с. 2–4]. Наибольшее влияние на развитие культуры оказали белорусы, евреи, русские, поляки, украинцы, литовцы, латыши, немцы и татары, поскольку на рубеже XIX–XX вв. эти национальности составили 98,5 % всего населения территории Беларуси [2, с. 52].

Периодика военного времени создавала возможности для развития национальной культуры полиэтничного населения Беларуси через отражение на страницах местных газет своей национальной истории, многовековых обычаев и традиций, особенностей родного языка, значимых культурных событий военных лет.

Накануне и в годы Первой мировой войны в Беларуси выходили следующие издания: газета «Наша доля» (1906 г.)¹, газета «Наша ніва» (1906–1915 гг.), ежегодник «Беларускі каляндар» (1910 г.), русскоязычная «Вечерняя газета» (1912–1915 гг.), польскоязычная газета «Kurjer Krajowy» (1912–1914 гг.), газета «Bielarus» (1913–1915 гг.), газета «Номан» (1916 г.), периодическое издание «Саха» (1912–1929 гг.), периодическое издание «Лучынка» (1914 г.), литературно-художественный и общественно-политический альманах «Маладая Беларусь» (1912 г.), газета «Дзянніца» (1916 г., 1918–1919 гг.) и газета «Swiatac» (1916 г.) [5, с. 103]. Публикация изданий на белорусском, польском, русском языках, а также одновременное использование кириллицы и латиницы в рамках одной газеты («Наша ніва», «Номан») свидетельствуют о полиэтничном характере белорусско-литовского региона и, как следствие, культуры, в рамках которого она развивалась.

Большинство перечисленных изданий было сконцентрировано в Вильно. Некоторые из них явились платформой для развития молодых белорусских литераторов. Например, на страницах газет «Наша ніва» и «Bielagus» печатались произведения В. Ластовского, А. Луцкевича, И. Луцкевича, Я. Коласа, Я. Купалы, Я. Шпета, А. Гаруна, П. Бровки и др. [6, с. 127, 7, с. 113].

По инициативе газеты «Наша ніва» в 1910–1913 гг. в Беларуси выходил ежегодник «Беларускі каляндар». Издание было представлено в книжном формате с использованием кириллического и латинского шрифтов. Именно в это время в календарях стали появляться сведения о белорусской истории, составлялась хронология важнейших исторических событий. После того как накануне Первой мировой войны подготовкой белорусских календарей в Вильно стало заниматься Белорусское Издательское Общество, из содержания календаря исчезли исторические статьи. Так, в календаре на 1914 г. уже не было ни текстов исторической направленности, ни хронологии событий белорусской истории. Такая тенденция в белорусских календарях наблюдалась до конца существования Российской империи [8].

Хотя военная ситуация и снизила интерес общественности к изучению истории белорусского края, тем не менее в годы Первой мировой войны проводились некоторые исследования в этой области. «Наша Ніва» от 16 января 1915 г. сообщала читателям, что Императорская Академия наук в Петрограде присудила исследователю Е. Р. Романову премию имени П. Н. Батюшкова в размере 400 рублей за его этнографические и исторические исследования, посвященные Беларуси [9, с. 3].

В целом, в то время местная периодика была сосредоточена на освещении военных событий. Так, газета «Виленские губернские ведомости» в разделе «Официальная часть» публиковала исключительно сводки с театра военных действий, в разделе «Неофициальная часть» – различные оповещения и объявления. На первой полосе газеты печатались обязательные постановления для

¹ В скобках приведены годы основания и прекращения публикации данных изданий.

жителей территорий, где было объявлено военное положение. Вместе с тем встречались объявления культурного характера. Так, в одном из выпусков газеты был размещен список опубликованной художественной литературы, а также информация о наличии новогодних и рождественских открыток с изображением памятников московской архитектуры XVI в., рисунков военного быта, фрагментов из постановок опер и балетов, предметов из сокровищниц музеев и дворцов для отправки к праздникам. Некоторые номера «Виленских губернских ведомостей» содержали сведения о поступивших в продажу многотомных литературных изданиях [10, с. 4; 11, с. 4].

Периодика военного времени позволяет проследить тенденции культурного развития различных национальностей региона. Так, газета «Оршанский вестник» от 17 февраля 1915 г. сообщала о предстоящей лекции публициста А. М. Гольдштейна на тему «Война и евреи», которая предполагала обзор следующих вопросов: евреи на Ближнем Востоке и война; евреи в Малой Азии и война; значение еврейской эмиграции для Малой Азии по окончании войны; гражданский долг евреев перед родиной; самоотверженность населения в деле помощи; настоящая война – война за воскрешение маленьких народностей; роль национального единения народностей в войне; подъем торговли и промышленности в Европе и Азии по окончании войны [12, с. 4]. Лекция прошла в Минске 22 февраля 1915 г. и, по мнению одного из очевидцев, имела большой успех, поскольку была прочитана «с большим мастерством и подъемом <...> произвела глубокое неизгладимое впечатление» [13, с. 4]. Повышенный интерес к теме выступления со стороны жителей города связан не только с военной тематикой лекции, но и с тем обстоятельством, что в конце XIX – начале XX в. из 91 тыс. жителей Минска евреи составляли 46,5 тыс. человек [14, с. 80–83].

Военная ситуация не остановила и театральную жизнь. На страницах газет периодически появлялись объявления о спектаклях в Вильно, Минске, Орше и других городах. Однако война внесла свои коррективы: театр уже рассматривался не только как искусство с целью приятного проведения досуга, но и как возможность оказания материальной поддержки правительственной армии в борьбе с Германией, поскольку вырученные от продажи билетов средства, как правило, направлялись на военные нужды. Нередко собранные деньги также выделялись беженцам и иным лицам, пострадавшим в войне.

В то же время обязательными постановлениями для жителей Двинского и Минского военных округов, в границы которых входила большая часть белорусских земель, были предусмотрены временные ограничения посещения общественных мест. Кинотеатры, театры, концертные залы и другие публичные места должны были прекращать свою работу до полуночи [15, с. 4].

В 1915 г. в Вильно по инициативе «Белорусского музыкально-драматического кружка» готовилась к постановке оперетта по мотивам комедии белорусского драматурга В. И. Дунина-Марцинкевича «Залеты» в музыкальной обработке композитора М. Кимонт. Показ состоялся в январе 1915 г. на сцене зала «Филармония» по ул. Новгородская, д. 8. Все собранные средства были переданы в пользу беженцев [16, с. 3; 17, с. 3].

Летом 1915 г. в Орше в доме Черни Вассерман на Базарной площади открылся новый «Театр миниатюр». Отмечается, что «здание основательно отремонтировано. Уютный, заново отделанный зрительный зал производит весьма приятное впечатление. Сцена, хотя не богато, но зато изящно и с большим вкусом декорирована. Отличная вентиляция. В фойе к услугам публики буфет, где посетители по доступной цене могут получить чай и прохладительные напитки. Везде чисто, опрятно, на всем видна печать опытной и заботливой руки» [18, с. 4].

Работу нового театра открыла еврейская опереточная труппа И. Ф. Каневского опереттой в четырех действиях «Дос идише кинд», созданной еврейским драматургом И. Латайнером. Газета «Оршанский вестник» писала, что посетители с удовольствием провели несколько часов в новом театре, поскольку «талантливые артисты труппы Каневского живописуют и одухотворяют на сцене типы далекого невозвратного прошлого. Прекрасная продуманная игра артистов, красивое пение дивного женского хора отрывают вас от неприглядной действительности, переносят в сказочный мир былых народных переживаний, и вы в течение нескольких часов испытываете горе и радость проходящих перед вами героев, былой народной жизни, в которой, несмотря на отдаленность эпохи, вы чувствуете отзвуки настоящих народных мук, страданий, унижений, чаяний,

надежд и упований» [18, с. 4]. В связи с успехом постановки в театральный сезон 1915 г. ее представили зрителю несколько раз [19, с. 4].

Летом 1915 г. на сцене «Театра миниатюр» в исполнении труппы И. Ф. Каневского также шла мелодрама по пьесе еврейского драматурга М. Рихтера «Реб Герцэле Меюхес». Очевидцы вспоминают: «Живо и интересно провела свою роль Хавы-Бей госпожа Блейхман. Превосходен и мил был в роли Хаим-Юиля господин Лянцман. Эта парочка доставила публике несколько веселых минут. С большим интересом публика следила за игрой господина Стучко в роли Айзикла, которую молодой артист провел с большим увлечением. Хороша была на сей раз госпожа Эйнгорн, игравшая Тайбеле. Смешил и тешил публику господин Цвелих в роли Михеля Свата» [20, с. 4]. Кроме того, труппа И. Ф. Каневского представила пьесу Ваксмана «Дочь улицы», оперетту Шора «Дерб Яхсен» и оперетту Латаенера «Ишо-Роо». Газета «Оршанский вестник» от 5 июля 1915 г. пишет, что «все вечера прошли с огромным успехом при полном сборе» [21, с. 4].

Еще один театр, действовавший в Орше в годы Первой мировой войны, – театр «Модерн». Летом 1915 г. здесь публике была представлена любительская постановка драмы «Соколы и вороны». Все собранные средства были переданы в поддержку Татьянинского Комитета, который в свою очередь направил полученную денежную сумму в размере 54 руб. 45 коп. в Общество помощи частному служебному труду [22, с. 4; 23, с. 4].

Труппа И. Ф. Каневского также выступала в театре «Модерн». В июле 1915 г. здесь давали большую историческую оперетту «Гурбонь-бейс-гамигдош» («Разрушение Иерусалима»). В оперетте участвовал весь состав труппы, использовались «20 лучших номеров пения, световые эффекты при картинах, роскошные исторические костюмы и оружие». Театр «Модерн» был выбран площадкой, поскольку труппа стремилась «дать оперетту при возможно лучшей обстановке» [24, с. 4].

В Минске в годы войны также продолжало развиваться театральное искусство. Летом 1915 г. среди объявлений «Минской газеты-копейки» значились драма в пяти действиях «Отвергнутая дочь» в кинотеатре «Иллюзион» с указанием полного перечня актерского состава, а также еврейский спектакль «Герцэле Меюхес», который показывали в театре сада «Ренессанс» [25, с. 2].

В июле 1918 г. еврейская труппа Камерного театра при поддержке 1-го отдела Всероссийского союза еврейских артистов и хористов представила минской публике народную оперетту «Рейзеле дем Ребенс» [26, с. 2].

Постепенно развивался и белорусский театр. В 1916 г. газета «Наша ніва» отмечала важность театра не только в качестве культурного развлечения для населения, но и как средство духовного и нравственного развития: «У ліку культурных уцех першае месца займае тэатр. Харакство думкі, харакство ідэі ён злучае з харакством слова, песьні, абразоў. Ён у шэрыя будні жыцця нясе з сабою новыя, моцныя перажыванні, дае можнасць перажыць такія цудоўныя моманты, аб якіх адно ў сне давадзіцца сніць “шэрым людзям” <...> Каб народны тэатр быў праўдзівай школай жыцця, каб клікаў людзей на светлую дарогу да вялікіх сусветных ідэялаў, ён павінен быць родным для народу. Гэта значыць: іграць у ім трэба на роднай мове нашых сялян, трэба ставіць драматычныя творы, якія адбіваюць блізкае, зразумелае для вёскі жыццё. На гэтым павінны і мы будаваць наш народны тэатр» [27, с. 1].

Белорусский театр начал свое постепенное возобновление в конце 1916 г., когда после длительного перерыва, связанного с военными действиями на территории Беларуси, вниманию зрителей была представлена постановка по пьесе польской писательницы белорусского происхождения Э. Ожэшко «Хам», а также одноактная драма «В зимний вечер» и одноактная комедия «Михалка». В начале 1917 г. по случаю Рождества белорусская драматическая дружина арендовала помещение цирка, где вновь прошла постановка «Хам», а также впервые была поставлена пьеса белорусского драматурга Ф. Олехновича «На Антокалі» [28, с. 1–2].

В это же время благодаря активной работе белорусского музыкально-драматического кружка в Вильно возобновил свою прерванную войной деятельность белорусский хор. В 1916 г. газета «Гоман» писала, что хор отличается богатым репертуаром и в скором времени у жителей города появится возможность послушать белорусские песни в профессиональном исполнении [29, с. 2].

В апреле 1916 г. Комитет литовского общества по оказанию помощи потерпевшим от войны организовал в Вильно концерт с участием хора под управлением композиторов С. Шамкуса и М. Кимонт [30, с. 3].

Несмотря на сложные условия военных лет, можно отметить наличие определенной культурной жизни населения Беларуси, характерной чертой которой являлась полиэтничность. Анализ периодики того времени свидетельствует о развитии публицистики, белорусского и еврейского театрального искусства, становлении песенного творчества. При этом культурная жизнь в различных формах ее проявления нередко становилась средством материального поддержания страны с целью успешного ведения войны. Многие театральные постановки 1914–1918 гг. были любительскими и предлагались зрителю для того, чтобы собрать средства на расходы армии, в поддержку беженцев и других категорий лиц, пострадавших в войне. В периодических изданиях, выходивших на белорусском, польском и русском языках, печатались произведения поэтов и прозаиков Беларуси, зачастую вдохновленных патриотическим подъемом населения на фоне событий Первой мировой войны.

Список использованных источников

1. Імяны Высачайшы Указ аб ваенным палажэнні // Наша Ніва. – 1914. – 25 ліп. – С. 2.
2. Дмитриева, О. П. Национальные общности на территории Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / О. П. Дмитриева. – Минск: Беларуская навука, 2017. – 243 с.
3. Дзмітрыева, В. П. Нацыянальныя супольнасці ў гады Першай сусветнай вайны / В. П. Дзмітрыева // Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг. / А. А. Унучак (гал. рэд.) [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларуская навука, 2018. – С. 513–526.
4. Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года = Relevé général pour tout l'Empire des résultats du dépouillement des données du premier recensement de la population en 1897: I-II/ [предисл.: Н. Тройницкий]. – СПб.: Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – [Т.] 2. – 417 с.
5. Беларускі нацыянальны рух. Канец XIX – пачатак XX ст. // Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 4 т. – Мінск: Белкартаграфія, 2016. – Т. 3: 1772 – люты 1917 г. – 352 с.
6. Быстрык, А. Газета “Bielarus” (1913–1916) і яе месца ў беларускім грамадстве ў пачатку XX стагоддзя / А. Быстрык // Палітычная сфера. – 2016. – № 24 (1). – С. 121–138.
7. Унучак, А. У. «Наша Ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.) / А. У. Унучак ; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 191 с.
8. Сагановіч, Г. Беларускі каляндар у гістарычнай асвеце ў 1910–1939 гг. / Г. Сагановіч // Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс. – 2015. – Т. 22. Сш. 1.2 [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.belhistory.eu/genadz-saganovich-belaruski-kalyandar-u-gistarychnaj-asvece-u-1910%E2%80%93g/>. – Дата доступу: 19.07.2018.
9. 3 Беларусі і Літвы // Наша ніва. – 1915. – 16 студз. – С. 3.
10. Объявление // Виленские губернские ведомости. – 1915. – 24 янв. – С. 4.
11. Объявление // Виленские губернские ведомости. – 1915. – 15 апр. – С. 4.
12. Лекция А. М. Гольдштейна // Оршанский вестник. – 1915. – 17 февр. – С. 4.
13. Лекция Гольдштейна «Война и евреи» // Оршанский вестник. – 1915. – 26 февр. – С. 4.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: [в 80 ч.] / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899–1905. – Ч. 12: Минская губерния. – 1904. – 243 с.
15. Обязательное постановление для жителей Двинского военного округа // Виленские губернские ведомости. – 1915. – 2 сент. – С. 1.
16. 3 Беларусі і Літвы // Наша ніва. – 1915. – 9 студз. – С. 3.
17. 3 Беларусі і Літвы // Наша ніва. – 1915. – 23 студз. – С. 3.
18. Еврейский театр // Оршанский вестник. – 1915. – 7 июня. – С. 4.
19. В «Миниатюр» театре // Оршанский вестник. – 1915. – 18 июня. – С. 4.
20. В «Миниатюр» театре // Оршанский вестник. – 1915. – 14 июня. – С. 4.
21. Театр «Миниатюр» // Оршанский вестник. – 1915. – 5 июля. – С. 4.
22. Благотворительный спектакль // Оршанский вестник. – 1915. – 24 июня. – С. 4.
23. Отчет о спектакле // Оршанский вестник. – 1915. – 28 июня. – С. 4.
24. Спектакль в Модерн // Оршанский вестник. – 1915. – 8 июля. – С. 4.
25. Объявления // Минская газета-копейка. – 1915. – 13 июня. – С. 2.
26. Объявления // Минский голос. – 1918. – 7 июня. – С. 2.
27. Чародная задача // Наша ніва. – 1916. – 6 лют. – С. 1.
28. Беларускі тэатр // Гоман. – 1917. – 8 чэрв. – С. 1.
29. U Wilni i wakolicach // Noman. – 1917. – 5 list. – С. 2.
30. 3 Беларусі і Літвы // Наша ніва. – 1916. – 16 крас. – С. 3.

References

1. The Nominal High Order about the Martial Law. *Nasha niva* [Our Field], 1914, 25 lipenya, pp. 2 (in Belarusian).
2. Dmitrieva O. P. *Ethnic Communities on the Territory of Belarus in the World War I (1914–1918)*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2017. 243 p. (in Russian).
3. Dzmitry'eva V. P. *Ethnic Communities in the World War I*. Unuchak A. A. (ed.). *Gramadska-pality'chnae zhy'ccyo u' Belarusi, 1772–1917gg.* [Social and Political Life in Belarus, 1772–1917]. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2018, pp. 513–526 (in Belarusian).
4. *The Empire's Common Law Book of the Results of Data Development of the First General Census of Population in 1897, 28 January = Relevé général pour tout l'Empire des résultats du dépouillement des données du premier recensement de la population en 1897: I-II*. Sankt-Peterburg, Parovaya tipo-litografiya N. L. Ny'rkina, 1905, vol. 2. 417 p. (in Russian).
5. The Belarusian National Movement at the End of the XIX – the Beginning of the XX Century. *Vyaliki gistarychny atlas Belarusi. T. 3: 1772 – lyuty 1917 g.* [A Large Historical Atlas of Belarus. Vol. 3: 1771– February 1917]. Minsk, Belkartauhafiya Publ., 2016. 352 p. (in Belarusian).
6. Bystryk A. Newspaper “Belarus” and its Place in the Belarusian Society at the Beginning of the XXth century. *Palitychnaya sfera* [Political Sphere], 2016, no. 24 (1), pp. 121–138 (in Belarusian).
7. Ynychak A. U. “Our field” and the Belarusian National Movement (1906–1915). Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2008. 191 p. (in Belarusian).
8. Saganovich G. Belarusian Calendar in the Historical Enlightenment. *Belaruski gistarychny aglyad* [Belarusian Historical Review], 2015, vol. 22, no. 1.2. Available at: <http://www.belhistory.eu/genadz-saganovich-belaruski-kalyandar-u-gistarychnaj-asvece-u-1910%E2%80%93g/> (accessed:19 July 2018) (in Belarusian).
9. From Belarus and Lithuania. *Nasha niva* [Our Field], 1915, 16 December, pp. 3 (in Belarusian).
10. Advertisement. *Vilenskie gubernskie vedomosti* [Vilno Provincial News], 1915, 24 January, pp. 4 (in Russian).
11. Advertisement. *Vilenskie gubernskie vedomosti* [Vilno Provincial News], 1915, 15 April, pp. 4 (in Russian).
12. Lecture by A. M. Holdshtein. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 17 February, pp. 4 (in Russian).
13. Lecture by Holdshtein “Jews and War”. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 26 February, pp. 4 (in Russian).
14. Troinitskii N. A. (ed.). *The First General Census of Population of the Russian Empire. Part 12: Minsk Province*. St. Petersburg, Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior, 1904. 243 p. (in Russian).
15. Directive for the Citizens of the Dvinsk Military Region. *Vilenskie gubernskie vedomosti* [Vitebsk Provincial News], 1915, 2 September, pp. 11 (in Russian).
16. From Belarus and Lithuania. *Nasha niva* [Our Field], 15 January, pp. 3 (in Belarusian).
17. From Belarus and Lithuania. *Nasha niva* [Our Field], 1915, 23 January, pp. 3 (in Belarusian).
18. Jewish Theatre. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 7 June, p. 4 (in Russian).
19. In the Theatre “Miniature”. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 18 June, pp. 4 (in Russian).
20. In the Theatre “Miniature”. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 14 June, pp. 4 (in Russian).
21. Theatre “Miniature”. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 5 July, pp. 4 (in Russian).
22. Charity Performance. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 24 June, pp. 4 (in Russian).
23. Performance Report. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 23 June, pp. 4 (in Russian).
24. The Performance in Modern. *Orshanskii vestnik* [Messenger of Orsha], 1915, 8 July, pp. 4 (in Russian).
25. Advertisements. *Minskaya gazeta-kopeika* [Minsk newspaper-penny], 1915, 13 June, pp. 2 (in Russian).
26. Advertisement. *Minskii golos* [Minsk Voice], 1918, 7 June, pp. 2 (in Russian).
27. Immediate Task. *Nasha niva* [Our Field], 1916, 6 February, pp. 1 (in Belarusian).
28. Belarusian Theatre. *Goman* [The Voice of the People], 1917, 8 June, pp. 1 (in Belarusian).
29. In Vilno and in the Villages. *Homan* [The Voice of the People], 1917, 5 November, pp. 2 (in Belarusian).
30. From Belarus and Lithuania. *Nasha niva* [Our Field], 1916, 16 April, pp. 3 (in Belarusian).

Информация об авторе

Дмитриева Ольга Петровна – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой иноязычной коммуникации факультета инновационной подготовки Института управленческих кадров, Академия управления при Президенте Республики Беларусь (ул. Московская, 17, 220007, Минск, Республика Беларусь). E-mail: volhadzmitrieva@gmail.com

Information about the author

Olga P. Dmitrieva – Ph. D. (Hist.), Associate Professor, Head of Foreign Language Communication Department, Academy of Public Administration under the aegis of the President of the Republic of Belarus (17 Moskovskaya Str., Minsk, 220007, Belarus). E-mail: volhadzmitrieva@gmail.com

ISSN 2524-2369 (Print)

ISSN 2524-2377 (Online)

УДК [328.1+342.53](476)(091)] «1756/1757»:930.2

Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-56-68

Паступіў у рэдакцыю 12.12.2017

Received 12.12.2017

А. У. Мацук*Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь***ФІНАНСАВА-АРГАНІЗАЦЫЙНАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ ДЗЕЙНАСЦІ
ПАВЯТОВЫХ СОЙМІКАЎ ВКЛ 1756–1757 ГГ.: НОВЫЯ КРЫНІЦЫ**

Анотацыя. Выяўленыя новыя крыніцы сярод дакументаў рода Грабовскіх у фондах Ягеллонскай бібліятэкі ўпершыню ў істэрыяграфіі паказваюць фінансаванне сейміковай кампаніі ўнутры адной магнатскай групіроўкі. Із гэтых дакументаў панятна, як фарміраваўся агульны фонд із ўзносаў розных магнатаў, а таксама як ён распаўсюджваўся між імі з улікам расходаў на канкрэтныя паветовыя сеймікі. Становіцца вядомым круг магнатаў і шляхцічэй, якія адказвалі за канкрэтныя паветовыя сеймікі, а таксама планы распаўсюдкі па паветовым сеймікам ВКЛ кандыдатаў на абранне пасламі сейма і дэпутатамі Трыбунала ВКЛ ад магнатскай групіроўкі Радзівілаў. У выніку аналізу выяўленых крыніцаў атрымалася ўсталяваць, што расходы магнатскай групіроўкі Радзівілаў на пасольскія сеймікі 1756 г. складалі 77400 злотых, а на грымнічныя 1757 г. – 71600 злотых. Самымі дарагімі сеймікамі ўважваліся віленскі (ад 5000 да 9000 злотых), грымніцкі (5000 злотых), брэстскі (5000 злотых), ошмянскі, жымудскі, палотскі і мстіслаўскі (па 4000 злотых). Менш за ўсё (па 2000 злотых) было ізрасходавана на 11 сеймікаў (лідскі, вількамірскі, браслаўскі, трокскі, упіцкі, смаленскі, стародубовскі, слонімска, пінскі, мазырскі і рэчыцкі). У адносінах віленскага, стародубовскага, лідскага і новогрымніцкага сеймікаў атрымалася выявіць рэестры, згодна якім выданыя на гэтыя сеймікі грошы былі падзелены сярод мясціх сторонніках Радзівілаў. Складна ацаніць эфектыўнасць гэтых канкрэтных расходаў. На грымніцкім пасольскім сейміку 1756 г. пасламі былі абраны стороннікі Фаміліі, а радзівілаўскія стороннікі толькі змоглі занесці пратэстацыю проці іх абрання. Фактычна ўсе 5000 злотых былі ізрасходаваны толькі на пратэстацыю. Міхаіл Казімір Радзівілаў станоўча ацаніў такі вынік. Як можна прадпалажыць, яго ацэнка завяса ад канкрэтнай палітычнай кан'юнктуры, якая склаўся ў гэты час у тым ці іншым павете.

Ключевыя словы: сеймік, сейм, фінансаванне, шляхта, Трыбунал ВКЛ, магнаты, магнатская групіроўка, Радзівілаў, Чарторыйскія

Для цытавання. Мацук, А. У. Фінансава-арганізацыйнае забеспячэнне дзейнасці паветовых соймаў ВКЛ 1756–1757 гг.: новыя крыніцы / А. У. Мацук // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 56–68. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-56-68

A. U. Matsuk*Institute of History of the National Academy of Science of Belarus, Minsk, Belarus***FINANCIAL AND ORGANIZATIONAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF POVET SEJMIKS
OF GDL 1756–1757: NEW SOURCES**

Abstract. New sources discovered among the documents of the Grabowski family in the funds of the Jagiellonian Library for the first time in historiography show the financing of sejmik companies within the limits of one noblemen group. From these documents, it becomes clear how the general financial fund was formed including the contributions of various noblemen, and also how it was distributed among them, taking into account the costs for specific povet sejmiks. Also, a circle of noblemen and gentry who were responsible for specific sejmiks becomes known. Moreover, plans about the candidacy for the elections after the Sejm ambassadors and the deputies of the Tribunal of the Grand Duchy of the Lithuania from the Radziwill noblemen group become known. As a result of the analysis of identified sources, it was possible to establish that the expenses of the Radziwill noblemen group at the ambassadorial sejmiks in 1756 amounted to 77400 zloty, and on the gromnichny in 1757–71600 zloty. The most valuable sejmiks were: Vilensky (from 5000 to 9000 zlotys), Grodnensky (5000 zlotys), Brestsky (5000 zlotys), Oshmyansky, Zhmudsky, Polotsky and Mstislavsky (4000 zlotys). Least of 2,000 zlotys were issued for 11 sejmiks (Lidsky, Vilkomirsky, Braslavsky, Trotsky, Upitsky, Smolensksky, Starodubsky, Slonimsky, Pinsky, Mazyrsky and Rechitsky). In the cases of the Vilensky, Starodubsky, Lidsky and Novogrudsky sejmiks, it was possible to find the registers how the money given to these sejmiks was divided between the local supporters of the Radziwills. It is very difficult to assess the effectiveness of these specific costs. At the Hrodna embassy sejmiks 1756, the supporters of the Family were elected ambassadors, and the Radziwill supporters only managed to make an objection against their election. In fact, all of 5,000 zlotys

was spent only on objection. Michal Kazimir Radziwill appreciated such a result highly. As may be supposed his assessment depended on the specific political conjuncture that prevailed at that time almost in all povets.

Keywords: Sejmik, Sejm, financing, gentry, Tribunal of the GDL, noblemen, noblemen groups, the Radziwills, the Chartoriyskies

For citation. Matsuk A.V. Financial and organizational support for the activities of the povet sejmiks of GDL 1756–1757: new sources. *Vesti Natsyonal'nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 56–68 (in Belarusian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-56-68

Уводзіны. Унутрыпалітычная сітуацыя ў ВКЛ у 1755–1756 г. абвастрылася з-за канфлікту Фаміліі з Радзівіламі. У барацьбе паміж імі прайшлі выбары ў Трыбунал ВКЛ 1756 г. На грамічных соймах 1756 г. перамагла Фамілія і яе кандыдат падскарбі ВКЛ Юрый Флемінг стаў маршалкам Трыбунала ВКЛ. Радзівілы імкнуліся ўзяць рэванш падчас наступных выбараў у сойм 1756 г. і Трыбунал ВКЛ 1757 г. 15 чэрвеня 1756 г. у Нясвіжы Радзівілы, Агінскія і Антоній Салагуб падпісалі абавязацельства “непарыўнага саюза і ўзаемнай падтрымкі”. Вядома, што на гэтым з’ездзе ў Нясвіжы быў складзены план выбараў на пасольскіх соймах 1756 г. [1, к. 343].

Фамілія мела большасць у Трыбунале ВКЛ 1756 г. У чэрвені 1756 г. гэты Трыбунал ВКЛ на падставе абвінавачванняў у карупцыі пазбавіў Андрэя Абрамовіча ўрада віленскага земскага пісара, а Ігната Богуша – віленскага рэгента. Гэта яшчэ больш абвастрыла адносіны паміж Чартарыйскімі і Радзівіламі. Міхал Казімір Радзівіл вырашыў правесці яшчэ адну нараду з лідарамі сваёй групы і яе саюзнікамі. Яе месцам абраў Іўе. Напэўна выбар паў на Іўе, паколькі там знаходзіўся Ігнат Агінскі. 4 ліпеня 1756 г. Радзівіл напісаў Агінскаму з Гродна, каб той застаўся ў Іўі, бо прыедзе да яго на нараду [1, к. 346]. Радзівіл вырашыў неабходным пабачыць і іншых лідараў групы і 6–8 ліпеня 1756 г. накіраваў адпаведныя запрашэнні на сустрэчу пісару ВКЛ Антонію Міхалу Пацу, харужаму ВКЛ Гераніму Фларыяну Радзівілу, польнаму стражніку ВКЛ Станіславу Лопату, троцкаму ваяводзе Аляксандру Пацею, мсціслаўскаму крайчаму Юзафу Кашыцу [1, к. 346–347].

Менавіта на гэтай сустрэчы ў Іўі былі складзены дакументы, якія выяўлены намі ў Ягелонскай бібліятэцы сярод папер роду Грабоўскіх. Яны захоўваюцца ў набытках Ягелонскай бібліятэкі і патрапілі туды ў 1969 г. Гэтыя дакументы дазваляюць па-новаму ацаніць дзейнасць групы Радзівілаў на розных павятовых соймах ВКЛ. Раней у гістарыяграфіі гэтая праблема закраналася толькі на падставе дыярыуша Марціна Матушэвіча ў артыкуле польскай даследчыцы Зафіі Зялінскай [2]. Мэта нашага артыкула – даследаваць фінансаванне соймавых кампаній магнацкай групы Радзівілаў на падставе фінансавых дакументаў з архіва роду Грабоўскіх.

Асноўная частка. Грабоўскія ў XVIII ст. належалі да адных з найбуйнейшых кальвінісцкіх родаў Княства. Яны мелі значны маёнтак, які сфарміравалі дзякуючы трыманню ў заставе “нойбургскіх уладанняў”. Томаш Грабоўскі (ахрышчаны 31 снежня 1715 г.) з’яўляўся старэйшым сынам віштынецкага старосты Стэфана Грабоўскага і Тэадоры з Стрыенскіх. Меў братоў Яна Юрыя, Рыгора і Паўла. Разам з братамі зрабіў добрую кар’еру ў войску і нарэшце стаў генерал-лейтэнантам войску ВКЛ. У 1738 г. атрымаў Дудскае староства. Быў жанаты з Ганнай з Ражыцкіх, у шлюбе з якой меў 7 сыноў (Аляксандр Ян, Жыгімонт Ксаверый, Павел Міхал, Ян Крыштаф, Альбрэхт Крыштаф, Міхал і Геранім Станіслаў). 6 верасня 1752 г. прадаў гэтае староства Гераніму Зянковічу за 60000 злотых. У 1756 г. разам з Багуславам Атэнгаузам быў вызначаны сінодам пратэстанцкай царквы ВКЛ заключыць дамову з уладальнікам “нойбургскіх уладанняў” Геранімам Фларыянам Радзівілам. У гісторыі ВКЛ Грабоўскія вылучыліся падчас стварэння дысідэнцкай Слуцкай канфедэрацыі 1767 г., калі Ян стаў яе маршалкам, а Томаш – адным з кансыляжаў. Праяўляў слабую актыўнасць у далейшых падзеях. Загінуў у 1771 г. Як мяркую Уладзіслаў Канапчыньскі, “напэўна праз непаразуменне” быў забіты прыхільнікамі Барскай канфедэрацыі замест брата Яна Юрыя [3, s. 94–94; 4, s. 494; 5, s. 114, 135; 6].

Першым звярнуў увагу на дакументы роду Грабоўскіх польскі гісторык Тадэвуш Корзан. Згодна з яго інфармацыяй, гэтыя дакументы захоўваліся ў родавым архіве графа Станіслава Грабоўскага. Яны належалі яго продку генерал-лейтэнанту войск ВКЛ Томашу Грабоўскаму [7, s. 561]. Змест двух з гэтых дакументаў Корзан перадае цалкам. Першы з іх – гэта дакумент аб

фінансавых уліваннях удзельнікаў магнацкай групойкі Радзівілаў і іх прыхільнікаў 14 ліпеня 1756 г., якія яны ўнеслі ў агульны скарб 1 жніўня 1756 г. Ён пачынаўся з прадмовы: “Упадаючай праз дамінаванне Дамоў нашай Айчыны, прыходзячы з дапамогай усё на карыснае па ваяводствах і паветах утрыманне прыхільнікаў з уласнага нас, ніжэй згаданых, узаемным саюзам на любое выкарыстанне сканфедэраваных, скарбу ўстанаўляем суму”. Фінансавыя ўнёскі былі наступныя: віленскі ваявода і вялікі гетман ВКЛ Міхал Казімір Радзівіл – 53000 злотых, маршалак ВКЛ Ігнат Агінскі – 25000 злотых, харужы ВКЛ Геранім Фларыян Радзівіл – 50000 злотых, стражнік ВКЛ Людвік Пацей – 10000 злотых, генерал артылерыі ВКЛ Антоній Салагуб – 8000 злотых. У выніку атрымалася сума ў памеры 146000 злотых. Акрамя таго, указвалася, што з яе выключаліся дзве лічбы: 6000 злотых для ковенскага маршалка Антонія Забелы, што меў аддаць яму Людвік Пацей, і 8000 злотых для віленскага харужага Францішка Тызенгауза, якія мелі перадаць Абрамовічы [7, s. 28]. Ужо Тадэвуш Корзан звярнуў увагу, што пададзеная сума адрознівалася ад узгаданай у дыярыушы Марціна Матушэвіча, дзе яна дасягала 200000 злотых за кошт павышэння ўнёску Міхала Казіміра Радзівіла да 100000 злотых замест 50000 злотых [7, s. 561; 8, s. 731]. Здзіўляе велічыня ўзносу Гераніма Фларыяна Радзівіла, які слаба цікавіўся выбарамі на павятовых соймаках. Тым больш, Уладзіслаў Канапчыньскі на падставе рукапісаў архіва замежных спраў Францыі падае інфармацыю, што Геранім Фларыян Радзівіл “ледзьве пагадзіўся ўдзельнічаць у фінансавай складчыне” [9, s. 383]. Магчыма, гэта было якраз выклікана значным памерам яго ўнёску ў агульную касу.

З сабраных 146000 злотых меркавалася выдзеліць наступныя сродкі на канкрэтныя пасольскія 1756 г. і грамнічныя 1757 г. соймікі: віленскі – 14000 злотых, ашмянскі – 8000 злотых, лідскі – 4000 злотых, вількамірскі – 4000 злотых, браслаўскі – 4000 злотых, троцкі – 4000 злотых, гродзенскі – 10000 злотых, ковенскі – 6000 злотых, упіцкі – 4000 злотых, жмудскі – 8000 злотых, смаленскі – 4000 злотых, старадубскі – 4000 злотых, полацкі – 8000 злотых, наваградскі – 6000 злотых, слонімска – 4000 злотых, ваўкавыскі – 6000 злотых, брэсцкі – 10000 злотых, пінскі – 4000 злотых, віцебскі – 6000 злотых, аршанскі – 6000 злотых, мсціслаўскі – 8000 злотых, мінскі – 6000 злотых, мазырскі – 4000 злотых, рэчыцкі – 4000 злотых [7, s. 27–28]. Як бачна, самым каштоўным (пасольскі 1756 г. і дэпутацкі 1757 г.) з іх быў віленскі – 14000 злотых (па 7000 за кожны соймак). Наступнымі па колькасці выдаткаў з’яўляліся гродзенскі і брэсцкі – па 10000 злотых за пасольскія 1756 г. і грамнічныя 1757 г. соймікі. Па 8000 злотых мелі выдаць за ашмянскі, жмудскі, полацкі і мсціслаўскі. Па 6000 злотых складалі выдаткі адразу для 6 соймакаў: ковенскага, наваградскага, ваўкавыскага, віцебскага, аршанскага і мінскага. Па 4000 злотых меркавалася выдаць на 11 соймакаў: лідскі, вількамірскі, браслаўскі, троцкі, упіцкі, смаленскі, старадубскі, слонімска, пінскі, мазырскі і рэчыцкі. Неабходна больш дакладна патлумачыць такое размеркаванне выдаткаў па павятовых соймаках. Найбольшыя выдаткі на віленскі соймак, напэўна, выкліканы заможнасцю віленскай шляхты. Значныя сродкі былі неабходны, каб забяспечыць патрэбны вынік на мясцовым соймаку, а таксама каб мясцовыя лідары Радзівілаў шляхціцы Абрамовічы маглі ўзяць рэванш за пазбаўленне Трыбуналам ВКЛ 1756 г. Андрэя Абрамовіча і Ігната Богуша ўрадаў. Узгадаем, што гэтая падзея якраз і з’явілася непасрэдным штуршком для збору лідараў групойкі Радзівілаў у Іўі. На гродзенскім соймаку моцныя ўплывы мелі Масальскія, а адзін з іх Юзаф Масальскі быў мясцовым гродзенскім старостай. Значны ўплыў сярод мясцовай шляхты мелі і іншыя лідары Фаміліі – падскарбі ВКЛ Юрый Флемінг і падканцлер ВКЛ Міхал Антоній Сапега [10, с. 201, 203–204]. Брэсцкі соймак пацягнуў такія значныя выдаткі з прычыны справы Марціна Матушэвіча з канцлерам ВКЛ Міхалам Чартарыйскім. Мясцовыя прыхільнікі Фаміліі пагражалі Матушэвічу паквітацца з імі падчас правядзення соймакаў. Лідары Фаміліі Міхал Чартарыйскі і Юрый Флемінг шмат часу праводзілі ў сваіх уладаннях у Брэсцкім ваяводстве і ўплывалі на мясцовы соймак [8, s. 344; 11, s. 66]. Шмат шляхты ўдзельнічала ў ашмянскім, жмудскім і полацкім соймаках. Гэтым і тлумачацца значныя выдаткі на гэтыя соймікі. Такія ж выдаткі (8000 злотых) былі запланаваны і на мсціслаўскі соймак. У дадзеным выпадку грошы ў такой значнай колькасці, напэўна, былі вылучаны з-за актыўнага ўдзелу мясцовай шляхты на баку Фаміліі ў рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ 1756 г. [12, с. 425].

З астатніх дакументаў Тадэвуш Корзан узгадвае, што быў складзены і агульны план размеркавання выдаткаў сярод канкрэтных шляхціцаў на розных павятовых соймаках [7, s. 28–29]. Ніякіх падрабязнасцей гэтага плана Корзан не дае.

Нам удалося выявіць гэты план у дакументах роду Грабоўскіх, які захоўваецца ў аддзеле рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі. На жаль, невядома, ці быў ён ідэнтычны плану, складзенаму на ранейшай сустрэчы ў Нясвіжы, ці ўжо быў складзены ў Іўі. У ім указваліся пажаданыя паслы і адказныя асобы за гэты соймак. На віленскім соймаку планавалася абраць віленскага цівуна Юзафа Тышкевіча і віленскага земскага суддзю Міхала Гарадзенскага. Адказваць за гэта мелі Абрамовічы. На ашмянскім соймаку кандыдатамі з’яўляліся аранскі староста Міхал Бжастоўскі, ашмянскі гродскі староста Андрэй Агінскі, ашмянскі лоўчы Ян Сарока. За гэты соймак адказваў троцкі кашталян Тадэвуш Агінскі. Лідскі соймак мусіў быць сарваны, і адказваў за гэта крайчы ВКЛ Станіслаў Радзівіл. На вількамірскім соймаку – вількамірскі падстароста Міхал Людвік Тызенгауз, памускі староста Міхал Марыконі, камісар уладанняў Гераніма Фларыяна Радзівіла Вішнеўскі. Магчымым быў выбар паслом на гэтым соймаку пунскага старосты, а адказваць за гэты соймак меў сам харужы ВКЛ Радзівіл. На браслаўскім соймаку кандыдатамі былі генерал-ад’ютант Станіслаў Цеханавецкі, браслаўскі гродскі пісар Адам Беліковіч, Мірскі (эканом у румшыцкім старостве) ці ўвогуле меркавалася сарваць соймак. Адказвалі за браслаўскі соймак маршалак ВКЛ Ігнат Агінскі і опскі староста Ян Цеханавецкі. На троцкім соймаку планавалася абраць пасламі троцкага земскага суддзю Стэфана Ромера і троцкага падваяводу Юзафа дэ Рэаса ці ў іншым выпадку сарваць гэты соймак, за што быў адказны троцкі ваявода Аляксандр Пацей. Соймак у Гродне меркавалася сарваць, адказнымі за гэта былі вялікі гетман ВКЛ, віленскі ваявода Міхал Казімір Радзівіл і наваградская ваяводзіна Барбара Радзівіл. У Коўне паслом хацелі абраць крайчага ВКЛ Станіслава Радзівіла і адказваць за гэта мелі Міхал Казімір Радзівіл і стражнік ВКЛ Людвік Пацей. Упіцкі соймак планавалася сарваць і адказваў за гэта ўпіцкі войскі Юрый Белазор. На жмудскім соймаку кандыдатамі на выбар пасламі з’яўляліся генерал артылерыі ВКЛ Антоній Салагуб, векшнянскі староста Міхал Горскі, жмудскі кашталяніц Міхал Ян Пац, паручык Заранак. Калі іх выбар быў немагчымым, то планавалася гэты соймак сарваць. Адказвалі за вынік жмудскага соймака стражнік ВКЛ Людвік Пацей і генерал артылерыі ВКЛ Антоній Салагуб. На смаленскім соймаку прапаноўвалася абраць пасламі каралеўскага шамбеляна Ігната Паца, Дылеўскага ці сарваць гэты соймак. Адказваў за гэта Геранім Фларыян Радзівіл. На старадубскім соймаку кандыдатам на выбар паслом з’яўляўся старадубскі падстароста Антоній Абрамовіч і адказвалі за соймак якраз Абрамовічы. У Полацку планавалася абраць пасламі рэтаўскага старосту Крыштафа Тышкевіча, полацкага лоўчыца Ігната Корсака Бабыніцкага. У іншым выпадку трэба было сарваць соймак. Адказваў за гэты соймак маршалак ВКЛ Ігнат Агінскі. На наваградскім соймаку не называліся канкрэтныя прозвішчы магчымых паслоў, а адказваць за гэты соймак меў крайчы ВКЛ Радзівіл. У Слоніме хацелі абраць даўгоўскага старосту Адама Бжастоўскага і слонімскага маршалка Казіміра Валовіча, а мела забяспечыць такі выбар наваградская ваяводзіна Барбара Радзівіл. Ваўкавыскі соймак хацелі сарваць і адказвалі за гэта вялікі гетман ВКЛ і віленскі ваявода Міхал Казімір Радзівіл і польны стражнік ВКЛ Станіслаў Лопат. Таксама меркавалася сарваць брэсцкі соймак, за што адказвалі харужы ВКЛ Геранім Фларыян Радзівіл і брэсцкі ваявода Караль Сапега. У Пінску кандыдатамі на выбар пасламі з’яўляліся мерацкі староста Матэвуш Агінскі, пінскі земскі суддзя Леапольд Арэшка і Кужанецкі, а адказваў за гэты соймак польны стражнік ВКЛ Лопат. Не называліся кандыдаты на выбар пасламі на віцебскім соймаку. Напэўна, іх меў прапанаваць адказны за гэты соймак абозны ВКЛ Леанард Пацей. Сарваць меркавалася і аршанскі соймак, за што адказваў Ігнат Агінскі. Не называліся кандыдаты на выбар паслом у Мсціславе, а адказваць за гэты соймак меў Людвік Пацей. У Мінску было тры кандыдаты: старадубскі гродскі староста Крыштаф Тэабальд Завіша, Свентажэцкі і Тышкевіч. Адказваць за выбары на гэтым соймаку меў Геранім Фларыян Радзівіл. У Мазыры планавалася абраць пасламі мазырскага падкаморыя Міхала Яленскага, мазырскага падкаморыца Вольбека (напэўна, Міхал Вольбек. – А. М.). Калі гэтага не атрымаецца, то соймак трэба было сарваць. Адказвала за гэты соймак наваградская ваяводзіна Барбара Радзівіл. На рэчыцкім соймаку кандыдатамі на выбар

пасламі былі пяцігорскі харужы Караль Вешчыцкі і рэчыцкі чашнік Улункоўскі (напэўна, маецца на ўвазе рэчыцкі падстолі Каспер Улункоўскі, які да 1746 г. з'яўляўся рэчыцкім чашнікам. – *А. М.*). Адказваць за гэты соймак меў стражнік ВКЛ Пацей. Свае подпісы пад гэтым узгодненым планам паставілі: вялікі гетман ВКЛ і віленскі ваявода Міхал Казімір Радзівіл, маршалак ВКЛ Ігнат Агінскі, харужы ВКЛ Геранім Фларыян Радзівіл, стражнік ВКЛ Людвік Пацей, крайчы ВКЛ Станіслаў Радзівіл, польны стражнік ВКЛ і бабруйскага староства Станіслаў Лопат, віленскі падчашы і віленскі падваявода Юрый Абрамовіч [6]. Такім чынам, за выбары на 24 пасольскіх соймаках ВКЛ 1756 г. у групоўкі Радзівілаў было вызначана 15 адказных (лічыўшы за аднаго адказнага братаў Юрыя і Андрэя Абрамовічаў). Кожны адказваў ад аднаго да чатырох соймакаў. Лідар магнацкай групоўкі Міхал Казімір Радзівіл адказваў за выбары толькі на трох соймаках у Гродне, Коўне і Ваўкавыску (на ўсіх трох меліся і іншыя адказныя асобы). Больш усяго (па 4 соймакі) у сваю адказнасць атрымалі харужы ВКЛ Геранім Фларыян Радзівіл і стражнік ВКЛ Людвік Пацей. Геранім Фларыян Радзівіл адказваў за выбары на вількамірскім, смаленскім, брэсцкім (разам з брэсцкім ваяводай Каралем Сапегай) і мінскім соймаках. Людвік Пацей – на ковенскім (разам з Міхалам Казімірам Радзівілам), жмудскім (разам з Антоніяем Салагубам), мсціслаўскім і рэчыцкім соймаках. Увогуле род Пацеяў адказваў за выбары на 6 соймаках. Бацька Людвіка Пацея троцкі ваявода Аляксандр адказваў за выбары ў Троках, а брат абозны ВКЛ Леанард – у Віцебску. Пацеі па колькасці соймакаў саступалі толькі Радзівілам. Акрамя вышэйадзначаных братаў Міхала Казіміра і Гераніма Фларыяна Радзівілаў, з прадстаўнікоў роду Радзівілаў за пасольскія соймакі 1756 г. адказвалі: наваградская ваяводзіна Барбара Радзівіл – за гродзенскі (разам з Міхалам Казімірам Радзівілам), слоніцкі і мазырскі соймакі, Станіслаў Радзівіл – за лідскі і наваградскі соймакі. Увогуле ўласна Радзівілы адказвалі за 11 соймакаў. Маршалак ВКЛ Ігнат Агінскі адказваў за 3 соймакі: браслаўскі (разам з Янам Цеханавецкім), полацкі і аршанскі. Яго брат Тадэвуш адказваў толькі за ашмянскі соймак. Разам Агінскія ў магнацкай групоўцы Радзівілаў адказвалі за 4 соймакі. Такім чынам, роды Радзівілаў, Пацеяў і Агінскіх складалі аснову гэтай магнацкай групоўкі і на іх адказнасць прыпадала аж 20 пасольскіх соймакаў ВКЛ 1756 г. (за ковенскі соймак Пацеі і Радзівілы адказвалі разам). Прадстаўнікі гэтых родаў і зрабілі найбольшыя ўнёскі ў агульную касу – 128000 злотых з агульнай сабранай сумы ў 136000 злотых.

Паводле “Спецыфікацыі квітаў з выплачанага сумы, якая знаходзіцца ў касе” вядома, што было выплачана 77400 злотых, а засталася – 57600 злотых. Безумоўна, выплаты адносіліся да пасольскіх соймакаў 1756 г. Гэты дакумент інфармаваў пра 10 квітаў, але насамрэч іх было 11, бо згодна з першым квітам выдавалася 10000 злотых Міхалу Казіміру Радзівілу і ў гэтым пункце фіксавалася выплата ў памеры 5000 злотых яго брату харужаму ВКЛ Гераніму Фларыяну Радзівілу. Другі квіт сведчыў пра выдачу яшчэ 5000 злотых “князю Яго Міласці”. Як можна меркаваць, гэта быў Міхал Казімір Радзівіл. Трэці квіт інфармаваў пра выплату 4000 злотых наваградскай ваяводзіне Барбары Радзівіл. Наступным квітам выплочвалася 12500 злотых маршалку ВКЛ Ігнату Агінскаму. Яшчэ больш за 15000 злотых выдавалася стражніку ВКЛ Людвіку Пацею, што было пазначана ў шостым квіце. Дзвума наступнымі квітамі выплочвалася адпаведна 11000 і 2000 злотых віленскаму падваяводзе Абрамовічу. Дзевяты квіт інфармаваў пра выдачу 5000 злотых польнаму стражніку ВКЛ Станіславу Лопату. У апошнім квіце сцвярджалася выплата 2900 злотых пані Кашыц (напэўна, мсціслаўская крайчанка Ева з Багдановічаў. – *А. М.*) [6].

У выніку згодна з планам радзівілаўскай групоўкі скончыліся толькі выбары на ашмянскім і смаленскім соймаках і былі сарваны ўпіцкі і ваўкавыскі соймакі. Цікава выглядаюць дзеянні Міхала Казіміра Радзівіла ў рэалізацыі плана па зрыву ўпіцкага пасольскага соймака 1756 г. Грошы за зрыў гэтага соймака ўзяў сам Міхал Казімір Радзівіл, а адказваць за гэта меў упіцкі стольнік Белазор. Аднак загад Радзівіла для яго не гучаў, што трэба абавязкова сарваць упіцкі соймак. Вялікі гетман ВКЛ і віленскі ваявода загадаў, каб Белазор пастараўся правесці выбар на ўпіцкім соймаку двух паслоў, якія з'яўляліся прыхільнікамі Радзівілаў. Для гэтага меркавалася сфарміраваць моцную групоўку прыхільнікаў Радзівілаў. З гэтай мэтай Белазору дасылалася 2000 злотых, “якія паміж шляхтай трэба раздаць”. Белазор меў скласці рэестр раздадзеных грошай і адаслаць яго Радзівілу. Калі не атрымаецца абраць двух прыхільных паслоў, то трэба было

сарваць гэты соймак [1, к. 393–394]. Зразумела, што абраць двух прыхільных Радзівілам паслоў было немагчыма і таму ўпіцкі соймак дакладна быў бы сарваны.

Таксама сарваны быў і самы каштоўны соймак у ВКЛ – віленскі. На ім не атрымалася рэалізаваць план Радзівілаў аб выбары пасламі Юзафа Тышкевіча і Міхала Гардзенскага. Згодна з дыярыушам Марціна Матушэвіча, Абрамовічы (віленскі падваявода Юрый і віленскі земскі пісар Андрэй) патрацілі на віленскі пасольскі соймак больш за дзесяць тысяч злотых. У выніку сабралі вялікую колькасць прыхільнай сабе шляхты і атрымалі перавагу над прыхільнікамі Фаміліі. Аднак Абрамовічы вырашылі пагадзіцца на зрыў соймака, каб пазбегнуць абвінавачванняў у незаконных дзеяннях [9, с. 707].

Як варыянт радзівілаўскага плана ў выпадку нязгоды на выбары прыдатных паслоў меркавалася сарваць браслаўскі, троцкі, жмудскі і полацкі соймакі, што ў выніку і атрымалася. Нам удалося ўстанавіць, што полацкі пасольскі соймак 1756 г. дакладна быў сарваны [13, с. 692–693; 14, с. 182–183]. Раней мелася інфармацыя як пра зрыў полацкага пасольскага соймака, так і пра выбар пасламі на ім Корсака і Рыпінскага [15, с. 627; 16, с. 114]. У той жа час не быў сарваны, як планавалі, лідскі пасольскі соймак 1756 г. Як і ў адносінах да ўпіцкага, нягледзячы на план сарваць лідскі пасольскі соймак, Міхал Казімір Радзівіл раіў старацца лідскаму харужаму Францішку Александровічу быць абраным паслом [1, к. 393]. Магчыма, такім чынам Радзівіл хацеў павялічыць колькасць канкурэнтаў на пасаду пасла і прывесці лідскі соймак да зрыву, але гэтага не атрымалася. На самім соймаку дайшло да канфліктаў. Перавагу атрымалі прыхільнікі Фаміліі, якія ледзьве не пасеклі радзівілаўскага прыхільніка Макрэцкага, але яго выратаваў іншы радзівілаўскі прыхільнік Ян Станіслаў Каменьскі. У выніку пасламі былі абраны лідскі земскі суддзя Матэвуш Марцінкевіч і лідскі падсудак Ян Станіслаў Каменьскі. Нягледзячы на гэта, вынік соймака можна прызнаць здавальняючым для Радзівілаў, бо Каменьскі з’яўляўся адным з іх мясцовых шляхецкіх лідараў [17, к. 7; 18, к. 38; 19]. Магчыма, адпавядалі інтарэсам радзівілаўскай групойкі выбары на мсціслаўскім і віцебскім соймаках, дзе не называліся кандыдаты на пасольства. Гэтыя соймакі скончыліся кампрамісам, і пасламі ад радзівілаўскай групойкі на іх сталі браты Людвік і Леанард Пацеі.

У Гродне пасольскі соймак 1756 г. скончыўся перамогай прыхільнікаў Фаміліі, і пасламі былі абраны ваўкавыскі гродскі староста Ян Масальскі і палкоўнік Уладзіслаў Ельскі. Патрачаныя грошы на гродзенскі пасольскі соймак 1756 г. далі толькі магчымасць радзівілаўскім прыхільнікам занесці пратэстацыю супраць яго. Шляхта сцвярджала, што пратэставала як падчас выбару дырэктара соймака, так і падчас выбару паслоў. Акрамя таго, пасламі былі абраны асобы, якія ўвогуле “не былі на соймаку”. Пратэставаўшая шляхта скардзілася, што ніводная пратэстацыя з-за загада гродзенскага гродскага старосты Юзафа Масальскага не была прынята ў гродзенскія гродскія кнігі. У выніку пратэстацыя была занесена ў лідскія гродскія кнігі. Падпісалі гэтую пратэстацыю 42 шляхціцы на чале са Станіславам Балеславам Дашкевічам, Мікалаем Ціхоцкім, Стэфанам Пырскім, Казімірам Зубраўскім, Вінцэнтам Эйсмантам, Стэфанам Іпахорскім Лянкевічам, Юзафам Малейеўскім, Геранімам Залескім, Сымонам Эйсмантам [19, арк. 105–106]. Радзівіл добра ацэньваў вынікі гродзенскага пасольскага соймака і дзякаваў за гэта Барановічу. Ён збіраўся аспрэчыць легітымнасць выбараў гродзенскіх паслоў на сойме падчас ругаў¹ і таму планавалі прывесці, па рэкамендацыі выбараў Барановіча, чатырох шляхціцаў з ліку пратэставаўшых на сойм [1, к. 458]. Пазней Радзівіл паўтараў сваю просьбу накіраваць у Варшаву на сойм шляхціца Дашкевіча і “некалькі шляхціцаў на маніфесце падпісаўшыхся” [1, к. 486]. Захаваўся “Рээстр пратэставаўшых шляхціцаў у 1756 г. на варшаўскім вальным сойме”. Паводле яго Радзівілы збіраліся выплаціць па два чырвоных злотых за ўтрыманне пратэстацыі наступным гродзенскім шляхціцам: Станіславу Дашкевічу, Дамініку Гаріскезаву, Мікалаю Ціхоцкаму, Казіміру Зубарскаму, Стэфану Пырскаму [20, к. 1].

Таксама не ўдалося сарваць і брэсцкі пасольскі соймак 1756 г. На гэта, як і на гродзенскі соймак, было выдадзена 5000 злотых. Аднак на соймаку ў Брэсце абралі пасламі прыхільнікаў

¹ Соймавыя ругі – пацвярджэнне соймам легітымнасці абрання паслом.

Фаміліі: брэсцкага падстолица Людвіка Сузіна і брэсцкага скарбніка Ігната Азямблоўскага. Міхал Казімір Радзівіл памыляўся і лічыў Азямблоўскага прыхільнікам Караля Сапегі, паколькі той быў падначаленым у харугве, якой камандаваў брэсцкі ваявода. Калі ён даведаўся, што Азямблоўскі з'яўляецца прыхільнікам Фаміліі, то прасіў узмацніць пратэставаўшую на брэсцкім сойміку шляхту, калі яна ўжо не адмовілася ад сваёй пратэстацыі. Увогуле Радзівіл прапаноўваў накіраваць гэтых шляхціцаў на сойм, дзе яны пратэставалі б супраць незаконна абраных брэсцкіх паслоў [1, к. 467].

Згодна з першапачатковым планам у Коўне Радзівілы хацелі абраць паслом крайчага ВКЛ Станіслава Радзівіла, аднак даволі хутка адмовіліся ад гэтай ідэі. Прычынай было падазрэнне Міхала Казіміра Радзівіла, што на ковенскім пасольскім сойміку 1756 г. прыхільнікі Фаміліі пастараюцца абраць паслом надворнага падскарбія ВКЛ Юзафа Масальскага, які, як маршалак “старой ласкі”, распачаў бы сойм Рэчы Паспалітай. Для перашкоды такім планам Фаміліі на ковенскі сойм была падрыхтавана пратэстацыя. Яе занясенне і ўвогуле выбар на сойміку павінен быў кантраляваць пісар ВКЛ Антоній Міхал Пац. Для фарміравання групы прыхільнай шляхты віленскі ваявода і вялікі гетман ВКЛ даслаў 3000 злотых. Адначасова Радзівіл прасіў скласці рэестр гэтых выдаткаў Паца і даслаць яму [1, к. 384, 395, 399]. Прычым сарваць ковенскі сойм Радзівіл загадаў Пацу нават у выпадку, калі паслом на сойміку планаваў стаць радзівілаўскі прыхільнік генерал артылерыі ВКЛ Антоній Салагуб. У выніку Радзівіл дзякаваў Барбары Радзівіл, што тая адгаварыла Салагуба старацца аб выбары паслом на ковенскім сойміку. Віленскі ваявода і вялікі гетман ВКЛ быў перакананы, што прыхільнікі Фаміліі паспрабавалі бы абраць разам з Салагубам “каго-небудзь з радзівілаўскіх непряцеляў”. Таму неабходна было сарваць ковенскі сойм і Радзівіл, акрамя Паца, прасіў аб гэтым шляхціца Жалтка [1, к. 396, 431]. Вядома, што Фамілія таксама хацела, каб Антоній Салагуб не канкурыраваў за выбранне паслом на ковенскім сойміку, а стараўся атрымаць пасольства на жмудскім сойміку [12, с. 543]¹. Шляхціцы Забелы пад ціскам Радзівілаў пераканалі лідараў Фаміліі не прысылаць на ковенскі пасольскі сойм Юзафа Масальскага, бо тады радзівілаўскія прыхільнікі сарвуць гэты сойм². Не здавальняла Радзівіла і сітуацыя, калі б пасламі сталі ковенскі войскі Юзаф Прозар і ковенскі падстолиця Юзаф Ліндэман. На думку Радзівіла, ковенскі сойм трэба было сарваць, бо Прозар з'яўляўся прыхільнікам Фаміліі і мог саступіць сваю канкурэнцыю да пасольства каму-небудзь іншаму з лідараў Фаміліі, а Ліндэман таксама быў больш прыхільным Чартарыйскім, чым Радзівілам [1, к. 421–422]. У выніку ўпершыню за шмат гадоў супраць ковенскага пасольскага сойма была занесена пратэстацыя ў мясцовыя гродскія кнігі. Яе падпісалі 47 шляхціцаў на чале з Францішкам Ксаверыям і Марцінам Чарневічамі, Антоніем Жалтком, Юрыем і Юзафам Кулешамі [22, р. 334–335]. Аднак большасць ковенскай шляхты на чале з Сымонам Сіруцем і Забеламі не звярнула ўвагі на пратэстацыю і абрала пасламі Юзафа Прозара і Юзафа Ліндэмана [8, с. 710; 21, с. 222]. Радзівіла не задаволілі абраныя паслы і ён загадаў пісару ВКЛ Антонію Пацу, каб пратэставаўшая супраць іх выбару ковенская шляхта была прыведзена на сойм [1, к. 485].

Наступны дакумент паведамляе пра выдадзеныя 57600 злотых. Як можна меркаваць, гэтыя выплаты датычыліся грамнічных соймаў 1757 г. Гэты дакумент пералічваў 10 квітаў. Згодна з першым з іх 6000 злотых атрымаў Міхал Казімір Радзівіл. Другім квітам выплочвалася 4000 злотых для харужага ВКЛ Гераніма Фларыяна Радзівіла. У трэцім квіце сцвярджалася пра выплату 4000 злотых наваградскай ваяводзіне Барбары Радзівіл. У наступным квіце інфармавалася пра выдачу 2000 злотых паводле ліста крайчага ВКЛ Станіслава Радзівіла. Згодна з пятым квітам было выплачана 3000 злотых рэчыцкаму гродскаму старосце Альбрэхту Радзівілу. У шостым квіце шляхціцу Падбіпенце давалася 21000 злотых для перадачы стражніку ВКЛ Людвіку Пацею. Наступным квітам давалася 5000 злотых польнаму стражніку ВКЛ Станіславу Лопату. Восьмым квітам сцвярджалася выплата 7500 злотых віленскаму падваяводзе. Згодна з наступным квітам

¹ Аўтар памылкова адсылае на жмудскі сойм не Антонія Салагуба, а яго брата віцебскага ваяводу Юзафа [21, с. 221].

² З незразумелых прычын тая ж аўтарка ў выніку адсылае Юзафа Масальскага на жмудскі сойм, калі вядома, што ён канкурыраваў і стаў паслом на слонімскім пасольскім сойміку [21, с. 221–222].

4000 злотых было выдадзена маршалку ВКЛІ Ігнату Агінскаму. Апошні, дзясяты, квіт інфармаваў пра выплату 1100 злотых мсціслаўскаму крайчаму Юзафу Кашыцу [6]. Такім чынам, на пасольскія соймакі 1756 г. было выплачана больш грошай, чым засталася на дэпутацкія, – 77400 злотых супраць 57600 злотых.

Наступны з выяўленых намі дакументаў у паперах Грабоўскіх датычыўся ўжо размеркавання сабраных грошай згодна з пастановай у Іўі. З яго мы даведваемся, што замест 146000 злотых атрымалася сабраць 138000 злотых. Дакумент дзеліцца на дзве часткі. Згодна з імі на выбары на пасольскіх соймаках было патрачана 77400 злотых. Гэты дакумент паўтарае ранейшы. На выбары на дэпутацкіх соймаках 1757 г. было патрачана 60600 злотых. У табліцы змешчана інфармацыя пра колькасць патрачаных грошай на кожны з павятовых соймакаў, а таксама хто канкрэтна з удзельнікаў групы іх узяў.

Фінансаванне выбарчай кампаніі на грамнічных соймаках 1757 г.
Financing of the Election Campaign in the Gromnitsy Sejmiks 1757.

Соймік	Адказны, які ўзяў фінансавыя сродкі	Сума, злотых
Віленскі	Міхал Казімір Радзівіл	2000
Ашмянскі	Абрамовічы	3500
Лідскі	Станіслаў Радзівіл	2000
Вількамірскі	Геранім Фларыян Радзівіл	4000
Браслаўскі	Абрамовічы	2000
Троцкі	Людвік Пацей	2000
Гродзенскі	Міхал Казімір Радзівіл	5000
Ковенскі	Людвік Пацей	6000
Упіцкі	Міхал Казімір Радзівіл	2000
Жмудскі	Людвік Пацей	4000
Смаленскі	Геранім Фларыян Радзівіл	1100
Старадубскі	Абрамовічы	2000
Полацкі	Ігнат Агінскі	4000
Наваградскі	–	–
Слонімска	Барбара Радзівіл	2000
Ваўкавыскі	Станіслаў Лопат	3000
Брэсцкі	Геранім Фларыян Радзівіл	–
Пінскі	Станіслаў Лопат	2000
Віцебскі	–	3000
Аршанскі	Альбрэхт Радзівіл	3000
Мсціслаўскі	Людвік Пацей	4000
Мінскі	–	–
Мазырскі	Барбара Радзівіл	2000
Рэчыцкі	Людвік Пацей	2000

Атрымліваецца, што сума ў 60600 злотых была патрачана без уліку трох соймакаў: наваградскага, брэсцкага і мінскага. У паперах, якія захаваліся, знаходзіцца распіска Гераніма Фларыяна Радзівіла ад 28 верасня 1756 г. з Вязыня [6]. З яе вядома, што харужы ВКЛІ узяў на брэсцкі соймак у Грабоўскага 5000 злотых. Такім чынам, выдаткі на грамнічныя соймакі 1757 г. дасягнулі 65 600 злотых. Застаецца два соймакі: наваградскі і мінскі. З ранейшага спіса размеркавання сродкаў па павятовых соймаках мы ведаем, што на пасольскі соймак 1756 г. і грамнічны соймак 1757 г. у Наваградку і Мінску было па 6000 злотых. Па аналогіі з іншымі павятовымі соймакамі на абодва (пасольскі і грамнічны) соймакі вылучалася роўная колькасць грошай. Атрымліваецца, што на наваградскі і мінскі грамнічныя соймакі 1757 г. было выдадзена па

3000 злотых. Такім чынам, агульныя выдаткі на выбары на грамнічных павятовых соймаках ВКЛ складаюць 71600 злотых. Гэтая сума ўжо няшмат саступае суме выдаткаў на пасольскія соймакі 1756 г. – 77400 злотых.

Акрамя ўзгаданай вышэй распіскі Гераніма Фларыяна Радзівіла ў паперах Грабоўскага захавалася яшчэ 12 распісак. Згодна з распіскай Станіслава Радзівіла з Нясвіжа ад 28 ліпеня 1756 г. ім было ўзята 2000 злотых на выбары на пінскім пасольскім соймаку і 3000 злотых на выбары на ваўкавыскім пасольскім соймаку. Грошы на пінскі пасольскі соймак адразу былі дасланы Стэфану Кужанецкаму і Радзівіл абяцаў аддаць Грабоўскаму распіску выдаткаў, якую меў даслаць Кужанецкі. На ваўкавыскі пасольскі соймак грошы таварышу харугвы Радзівіла Казіміру Бяляўскаму меў перадаць Аляксандр Касцюшка. Станіслаў Радзівіл абяцаў Грабоўскаму перадаць распіску і аб выдатках Бяляўскага, калі яе перашлюць яму [6].

3 студзеня 1757 г. Міхал Казімір Радзівіл узяў 3000 злотых (2000 на віленскі грамнічны, а 1000 на гродзенскі грамнічны соймакі). У распісцы сцвярджалася, што далейшыя фінансавыя сродкі на гродзенскі соймак Радзівіл возьме пазней [6]. Як вынікае з табліцы, на гродзенскі грамнічны соймак Радзівіл меў атрымаць 5000 злотых. Такім чынам, вялікі гетман ВКЛ і віленскі ваявода меў пазней атрымаць яшчэ 4000 злотых на гродзенскі грамнічны соймак 1757 г. Ужо 11 студзеня 1757 г. у Нясвіжы Міхал Казімір Радзівіл выдаў Грабоўскаму распіску на атрыманне 4000 злотых на выбары на гродзенскім грамнічным соймаку і 2000 злотых – на выбары на ўпіцкім грамнічным соймаку [6]. У выніку Радзівіл цалкам атрымаў вызначаную суму на гродзенскі і ўпіцкі грамнічныя соймакі 1757 г.

Тры распіскі Томашу Грабоўскаму даў віленскі падваявода Юрый Абрамовіч. Згодна з першай, Юрый Абрамовіч 11 студзеня 1757 г. узяў на ашмянскі, браслаўскі і старадубскі грамнічныя соймакі 7500 злотых [6]. З табліцы размеркавання выдаткаў па соймаках вядома, што па 2000 злотых планавалася на браслаўскі і старадубскі грамнічныя соймакі і 3500 злотых на ашмянскі грамнічны соймак. Згодна з другой распіскай, 29 жніўня 1756 г. Юрый Абрамовіч узяў 2000 злотых, прызначаных на старадубскі соймак [6]. Напэўна, размова ішла пра кампенсацыю выдаткаў, зробленых за некалькі дзён перад гэтым на старадубскім пасольскім соймаку 1756 г., бо першая з распісак Абрамовіча была на выдаткі на старадубскім грамнічным соймаку 1757 г. Згодна з трэцяй, 2 жніўня 1756 г. Юрый Абрамовіч выдаў распіску, што з акрамя вызначаных 8000 злотых для віленскага харужага Тызенгауза атрымаў яшчэ і 3000 злотых на грамнічныя соймакі 1757 г. [6]. Атрымліваецца, што разам з 2000 злотых, атрыманых на віленскі грамнічны соймак Міхалам Казімірам Радзівілам, агульныя выдаткі на гэты соймак складалі 5000 злотых, г. зн. сума на грамнічныя соймакі 1757 г. павялічылася да 74600 злотых. Акрамя таго, выдаткі на канкрэтна віленскі грамнічны соймак 1757 г. складалі 5000 злотых.

Дзве распіскі, якія захаваліся ў паперах Грабоўскага, датычацца маршалка ВКЛ Ігната Агінскага. 20 снежня 1756 г. Ігнат Агінскі атрымаў на полацкім грамнічным соймаку 4000 злотых, аб чым выдаў Грабоўскаму адпаведную распіску [6]. Другая распіска была выдадзена раней, 6 жніўня 1756 г., і адносіцца да пасольскіх соймакаў 1756 г. Паводле яе, Ігнат Агінскі з вызначаных яму 25 000 злотых на выдаткі на соймаках узяў палову сумы ў памеры 12500 злотых, аб чым даў адпаведную распіску [6].

Захаваліся адзінкавыя распіскі іншых удзельнікаў магнацкай групы Радзівілаў. 13 студзеня 1757 г. 3000 злотых ад Грабоўскага атрымаў і выдаў распіску на гэтую суму рэчыцкі гродскі староста Альбрэхт Радзівіл [6]. З табліцы вынікае, што гэтыя грошы Радзівіл меў патраціць на выбары на аршанскім грамнічным соймаку 1757 г. Згодна з распіскай Людвіка Пацея ад 23 ліпеня 1756 г., ён атрымаў 15000 злотых. На адваротным баку распіскі іншым почыркам (магчыма, самога Грабоўскага) было пазначана, на якія соймакі браліся гэтыя грошы: троцкі – 2000 злотых, жмудскі – 4000, віцебскі – 3000, мсціслаўскі – 4000, рэчыцкі – 2000 злотых [6]. Такім чынам, Людвік Пацей узяў і 3000 злотых, якія прызначаліся для яго брата Леанарда на віцебскі пасольскі соймак. 26 студзеня 1757 г. распіску на атрыманне 4000 злотых на мсціслаўскія пасольскі і грамнічны соймакі Грабоўскаму даў мсціслаўскі крайчы Юзаф Кашыц [6]. Засталася частка распіскі Барбары Радзівіл аб узяцці 4000 злотых [6]. Як можна меркаваць, гэта былі грошы на слоніцкі і мазырскі соймакі (па 2000 злотых на кожны), за якія яна адказвала.

У паперах Грабоўскага таксама захаваліся два рэестры выдаткаў, якія былі складзены адказнымі за тыя ці іншыя соймакі. Першы з іх – гэта рэестр выдаткаў на віленскі і старадубскі соймакі, які падпісаў Юрый Абрамовіч. Паводле яго, агульныя выдаткі на гэтыя соймакі складалі 11000 злотых. Больш усяго (6000 злотых) атрымаў віленскі харужы Тызенгауз. 1500 злотых атрымаў віленскі земскі суддзя Гарадзенскі. Па 1000 злотых было выдадзена віленскаму стольніку Гедройцу, Камарам і Лапам. У сваю чаргу Гецэвічы атрымалі толькі 500 злотых [6]. Як вядома, на старадубскі пасольскі соймак 1756 г. і старадубскі грамнічны соймак 1757 г. было выдадзена 4000 злотых (па 2000 злотых на кожны). Такім чынам, з гэтых 11000 злотых толькі 2000 злотых было выдадзена на старадубскі соймак (гэта па 1000 злотых Лапам і Камарам, якія актыўна ўдзельнічалі ў старадубскіх соймаках). 9000 злотых, якія засталіся, былі выдадзены на віленскі соймак. Як памятаем, на віленскі пасольскі соймак 1756 г. і віленскі грамнічны соймак 1757 г. меркавалася выдаць 14000 злотых. Можна меркаваць, што гэтая сума не была размеркавана і выдаткі на віленскі пасольскі соймак 1756 г. былі большымі, чым на віленскі грамнічны соймак 1757 г. Як бачым, ужо на віленскі пасольскі соймак 1756 г. было выдадзена 9000 злотых. З іншых папер вядома, што на віленскі грамнічны соймак 1757 г. было выдадзена 5000 злотых. Разам атрымліваюцца тыя ж 14000 злотых, што выдзяляліся на віленскія пасольскі 1756 г. і грамнічны 1757 г. соймакі.

Захаваўся таксама рэестр выдаткаў на лідскі і наваградскі пасольскія соймакі 1756 г. На лідскі пасольскі соймак увогуле было выдадзена 1800 злотых: Макрэцкаму – 400 злотых, лідскаму падсудку Яну Станіславу Каменьскаму і Наневічам – 500 злотых, лідскаму будаўнічому Тубялевічу – 150 злотых, лідскаму каморніку Кулешу – 100 злотых, Казіміру Каменьскаму – 400 злотых, Пятру Тукале – 100 злотых, Белапятровічу – 150 злотых. Далей пазначалася, што з вызначаных грошай на лідскі пасольскі соймак засталася яшчэ на наваградскі пасольскі соймак 200 злотых. Дакумент быў падпісаны Станіславам Радзівілам. На другой старонцы ліста за подпісам таго ж Станіслава Радзівіла знаходзіліся выдаткі на наваградскі пасольскі соймак 1756 г. Згодна з ім, 3200 злотых на гэты соймак былі размеркаваны наступным чынам: Пласкавіцкаму (Жанстанцін Пласкавіцкі. – *А. М.*) – 250 злотых, Галаўням – 250 злотых, Яну Галаўню на павелічэнне колькасці прыхільнікаў – 234 злотых, Беліковічам – 250 злотых, Радзішэўскаму (магчыма, наваградскі падстароста Габрыэль Радзішэўскі. – *А. М.*) для Хаціскіх – 250 злотых, Раецкім – 200 злотых, Мікалаю Корсаку – 200 злотых, Мілеўскім – 200 злотых, Пажарыцкім – 330 злотых, Юзафу Корсаку – 180 злотых, Малушыцкім – 108 злотых, Дабжыньскім праз наваградскага мастаўнічага (Юзафа Пятровіча. – *А. М.*) – 540 злотых, Палонскаму – 90 злотых, Вінцэнту Равінскаму – 118 злотых. Далей падводзіўся агульны рахунак выдаткаў: на лідскі – 1800 злотых, на наваградскі – 3200 злотых. Агульная сума складала 5000 злотых. Адначасова Станіслаў Радзівіл пазначаў, што не пасылае інфармацыю пра значныя выдаткі, якія зрабіў з уласных сродкаў. Таксама ён не падаў у рахунак для яго скарачэння 120 чырвоных злотых у пераліку па 18 злотых адзін чырвоны злоты [6]. Як вядома, на наваградскім пасольскім соймаку 1756 г. дайшло да канфлікту і адначасова адбыліся два альтэрнатыўныя соймакі: прыхільнікаў Фаміліі і прыхільнікаў Радзівілаў. Шляхціцы з гэтага рэестра былі заўважаны не толькі на пасольскім соймаку прыхільнікаў Радзівілаў, яны якраз былі сярод тых шляхціцаў, што занеслі тры пратэстацыі супраць соймака прыхільнікаў Фаміліі. Як было ўстаноўлена, маніфесты прыхільнікаў Радзівілаў падпісалі 27 шляхціцаў. Прычым сярод іх якраз і былі шэсць шляхціцаў з вышэйзгаданага рэестра: Вінцэнт Равінскі, Ігнат Беліковіч, Міхал Пажарыскі, Ян Галаўня, Ян Палонскі, Аляксандр Пажарыскі. Яшчэ пяць прадстаўнікоў роду Раецкіх падпісалі агульную пратэстацыю супраць наваградскага пасольскага соймака. Як можна меркаваць, усе гэтыя шляхціцы атрымалі свае грошы якраз за подпісы пад пратэстацыямі супраць соймака прыхільнікаў Фаміліі. Юзаф Корсак, Габрыэль Радзішэўскі, Юзаф Пятровіч, Аляксандр Мілеўскі падпісалі інструкцыю абраным пасламі на сойм на наваградскім соймаку прыхільнікам Радзівілаў наваградскаму падстолію Ігнату Вайніловічу і крайчаму ВКЛ Станіславу Радзівілу. Мікалаю Корсак увогуле на гэтым соймаку быў абраны разам з Андрэем Пратасовічам паслом да караля [23]. Няма толькі ніякай інфармацыі пра ўдзел у соймаку Хаціскіх і Малушыцкіх і таму немагчыма выказаць здагадку, за што ім былі выплачаны грошы.

Няма амаль ніякай інфармацыі пра выдаткі іншых магнацкіх групавак на выбары на павятовых соймаках. Нам удалося выявіць толькі некалькі прыкладаў такіх выдаткаў. Напрыклад, Сапегі ў 1740–1742 гг. выдавалі наступныя грошы на выбары на пэўных грамадзянскіх соймаках: Булгаку – 1000 злотых на слонімскае соймак, Мікалаю Лапацінскаму – 600 злотых на меціслаўскае соймак, Станіславу Катовічу – 500 злотых на гродзенскае соймак, Фабіяну Корсаку Бабыніцкаму – ад 320 да 800 злотых на полацкае соймак, Стэфану Алэндскаму – 1050 злотых на ваўкавыскае соймак, Візгерду – ад 350 да 800 злотых на віленскае соймак, Хлявінскаму і Макавецкаму – 300 злотых на рэчыцкае соймак, Богушу – 200 злотых на мазырскае соймак, Мізгеру – 660 злотых на аршанскае соймак, а пазней дастаў, магчыма, на гэты ж соймак 500 злотых [24, s. 295]. Як бачна, выдаткі Сапегаў на соймакі былі значна меншымі, чым Радзівілаў. У Радзівілаў не было меншых выдаткаў на адзін соймак, чым 2000 злотых, а ў Сапегаў самыя вялікія выдаткі на канкрэтны соймак складалі каля 1000 злотых. У 1740–1742 гг. Сапегі змагаліся з Радзівіламі ў Трыбунале ВКЛ і мусілі рабіць павышаныя выдаткі для забеспячэння на выбарах прыхільных дэпутатаў. Аднак і гэтыя выдаткі Сапегаў значна саступалі выдаткам Радзівілаў у час абвастрэння іх барацьбы з Фаміліяй у 1756–1757 гг. У 1758 г. Масальскія, адны з лідараў Фаміліі, лічылі, што для выбару Адама Чартарыйскага на ваўкавыскім пасольскім соймаку неабходна патраціць 4000 злотых, а калі на гродзенскім пасольскім, то 2000 злотых [25, p.251]. Як бачым, у дадзеным выпадку маюцца значна большыя выдаткі на ваўкавыскае соймак і значна меншыя – на гродзенскае. Прычым Фаміліі забяспечыць выбар патрэбнага пасла на гродзенскім пасольскім соймаку 1758 г. каштавала 2000 злотых, а яго зрыў Радзівілам у 1756 г. – 5000 злотых. Але нават за такія вялікія грошы сарваць соймак не атрымалася.

Высновы. Выяўленыя дакументы ўпершыню ў гістарыяграфіі паказваюць фінансаванне соймакавай кампаніі ў межах адной магнацкай групы. З выяўленых дакументаў становіцца зразумелым, як фарміраваўся агульны фінансавы фонд з унёскаў розных магнатаў, а таксама як ён размяркоўваўся паміж імі з улікам выдаткаў на канкрэтныя павятовыя соймакі. Гэтыя дакументы паказваюць, што цалкам выдаткі магнацкай групы Радзівілаў на пасольскія соймакі 1756 г. складалі 77400 злотых, а на грамадзянскія 1757 г. – 71600 злотых. Складана ацаніць эфектыўнасць гэтых выдаткаў. На пасольскіх соймаках 1756 г. у ВКЛ нязначную перавагу атрымала Фамілія, а выбары на грамадзянскія соймакі 1757 г. скончыліся ўжо на карысць Радзівілаў. Удалося выявіць, што самымі каштоўнымі соймакамі былі: віленскае (ад 5000 да 9000 злотых), гродзенскае (5000 злотых), брэсцкае (5000 злотых). Па 4000 злотых Радзівілаў мелі выдаць на выбары на 4 павятовых соймаках (ашмянскім, жмудскім, полацкім і меціслаўскім), па 3000 – на 6 соймаках (ковенскім, наваградскім, ваўкавыскім, віцебскім, аршанскім і мінскім), па 2000 злотых – аж на 11 соймаках (лідскім, вількамірскім, браслаўскім, троцкім, упіцкім, смаленскім, старадубскім, слонімскае, пінскім, мазырскае і рэчыцкім). У выпадках віленскага, старадубскага, лідскага і наваградскага соймакаў нават маюцца рэестры, як былі падзелены выдадзеныя на гэтыя соймакі грошы паміж мясцовымі прыхільнікамі Радзівілаў. Складана ацаніць эфектыўнасць гэтых канкрэтных выдаткаў. На гродзенскім пасольскім соймаку 1756 г. пасламі былі абраны прыхільнікі Фаміліі, а радзівілаўскія прыхільнікі толькі здолелі занесці пратэстацыю супраць іх выбараў. Фактычна ўсе 5000 злотых былі патрачаны толькі на пратэстацыю. Аднак Міхал Казімір Радзівіл станоўча ацэньваў такі вынік фінансавых выдаткаў на гродзенскім пасольскім соймаку 1756 г. Як можна меркаваць, яго ацэнка залежала ад канкрэтнай палітычнай кан’юнктуры, якая склалася ў гэты час у тым ці іншым павеце.

Спіс выкарастаных крыніц

1. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Radziwiłłów (AR). – Dział IV. Sygn. 877.
2. Zielińska, Z. Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów / Z. Zielińska // Przegląd Historyczny. – 1971. – Z. 3. – S. 397–410.
3. Konarski, S. Szlachta kalwińska w Polsce / S. Konarski. – Warszawa: Drukarnia Braci Wójcikiewicz, 1936. – 358 s.
4. Konopczyński, W. Grabowski Jan Jerzy / W. Konopczyński // Polski Słownik Biograficzny. – T.VII. – Wrocław, 1959–1960. – S. 494.
5. Kriegseisen, W. Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763) / W. Kriegseisen. – Warszawa: Semper, 1996. – 306 s.

6. Biblioteka Jagiellońska (BJ). – Przybytki – Sygn. 11/69.
7. Korzon, T. *Kościuszko: biografia z dokumentów wysnuta* / T. Korzon. – Kraków – Warszawa: Muzeum Narodowe w Rapperswylu, 1894. – 691 s.
8. Matuszewicz, M. *Diariusz życia mego* / M. Matuszewicz. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986. – T. 1. – 928 s.
9. Konopczyński, W. *Polska w dobie wojny siedmioletniej* / W. Konopczyński. – Warszawa, Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1909. – T. 1. – 548 s.
10. Мацук, А. Барацьба магнатаў на гарадзенскім сойміку ў панаванне Аўгуста III / А. Мацук // *Гарадзенскі палімпсест 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры, XVI–XX стст.* – Мінск: Зміцер Колас, 2011. – С. 198–216.
11. Konieczna, D. *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565-1763* / D. Konieczna. – Warszawa: DiG, 2013. – 198 s.
12. Мацук, А. Барацьба магнатаў у ВКЛ (1717–1763 гг.) / А. Мацук. – Мінск: Медысон, 2010. – 640 с.
13. Biblioteka Czartoryskich. – Sygn.604.
14. Biblioteka Jagiellońska. – Przybytki. – Sygn. 10/52.
15. Мацук, А. Паслы ад павятовых соймаў ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай 1756 г. / А. Мацук // *Україна крізь вікі: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля.* – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – С. 624–639.
16. Мацук, А. Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймкі / А. Мацук. – Мінск: Беларуска-польская навука, 2014. – 233 с.
17. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. – Dział IV. – Sygn. 641.
18. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. – Dział IV. – Sygn. 559.
19. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф.1722. – Воп.1. – Спр. 109.
20. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. – Dział II. – Supplement. – Sygn. 1012.
21. Jusupović, M. *Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku: działalność polityczna rodziny Zabiełłów w latach 1733–1795* / M. Jusupović. – Warszawa: IH PAN, Wydawnictwo Neriton, Polskie Towarzystwo Historyczne, 2014. – 488 s.
22. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – SA 5963.
23. Мацук, А. Наваградскія пасольскія соймкі 1756 г. / А. Мацук // *Архіварыус.* – Мінск, 2015. – Вып. 13. – С. 225–236.
24. Macuk, A. *Stronictwo sarpieżyńskie w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Augusta III* / A. Macuk // *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – Warszawa, 2014. – S. 287–318.
25. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. – F.139. – B.2724.

References

1. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Radziwiłłów (AR). Dział IV. Sygn. 877 (in Poland).
2. Zielińska Z. Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów. *Przegląd Historyczny*, 1971, no. 3, pp. 397–410 (in Poland).
3. Konarski S. *Szlachta kalwińska w Polsce*. Warsaw, Drukarnia Braci Wójcikiewicz, 1936. 358 p. (in Poland).
4. Konopczyński W. Grabowski Jan Jerzy. *Polski Słownik Biograficzny. T.VII*. Wrocław, 1959-1960. 494 p. (in Poland).
5. Kriegerseisen W. *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763)*. Warsaw, Semper Publ., 1996. 306 p. (in Poland).
6. Biblioteka Jagiellońska (BJ). Przybytki Sygn. 11/69 (in Poland).
7. Korzon T. *Kościuszko: biografia z dokumentów wysnuta*. Krakow – Warsaw, Muzeum Narodowe w Rapperswylu, 1894. 691 p. (in Poland).
8. Matuszewicz M. *Diariusz życia mego. T. I*. Warsaw, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986. 928 p. (in Poland).
9. Konopczyński W. *Polska w dobie wojny siedmioletniej. T. I*. Warsaw, Krakow, Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1909. 548 p. (in Poland).
10. Macuk A. Ambassadors from the Povet Sejmiks of the Grand Duchy of the Lithuania on the Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1756. *Garadzenski palimpsest 2010. Dzyarzhajnyja i satsyjal'nyja struktury, XVI–XX st.* Мінск, Zmitser Kolas Publ., 2011, pp. 198–216 (in Belarusian).
11. Konieczna D. *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565–1763*. Warsaw, DiG Publ, 2013. 198 p. (in Poland).
12. Macuk A. The struggle of magnate societies of Grand Duchy of Lithuania (1717–1763). Minsk, Medysont Publ., 2010. 640 p. (in Belarusian).
13. Biblioteka Czartoryskich. Sygn.604 (in Poland).
14. Biblioteka Jagiellońska (BJ). Przybytki. Sygn. 10/52 (in Poland).
15. Macuk A. Ambassadors from the Povet Sejmiks of the Grand Duchy of the Lithuania on the Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1756. *Україна крізь вікі: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля.* Kiev, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2010, pp. 624–639 (in Belarusian).
16. Macuk A. *Polotsk Voivodeship in the 18th Century: Voevoda, Gentry Elite, Sejmiks*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2014. 233 p. (in Belarusian).
17. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział IV. Sygn. 641 (in Poland).
18. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział IV. Sygn. 559 (in Poland).

19. National Historical Archives of Belarus (NGAB). F. 1722. Vop. 1. Sprava 109 (in Belarusian).
20. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Supplement. Sygn. 1012 (in Poland).
21. Jusupović M. *Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku: działalność polityczna rodziny Zabiellów w latach 1733–1795*. Warsaw, IH PAN, Wydawnictwo Neriton, Polskie Towarzystwo Historyczne, 2014. 488 p. (in Poland).
22. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, SA 5963 (in Lithuanian).
23. Macuk A. Novogrudok Embassy Sejmiks in 1756. *Archivarius* [Archivarius]. Minsk, 2015, iss. 13, pp. 225–236 (in Belarusian).
24. Macuk A. Stronnictwo sapieżyńskie w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Augusta III. *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Warsaw, 2014, pp. 287–318 (in Poland).
25. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. F. 139. B. 2724. (in Lithuanian).

Информация об авторе

Мацук Андрей Владимирович – кандидат исторических наук. Институт истории, Национальная академия наук Беларуси (ул. Академическая, 1, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: anrzey@tut.by

Information about the author

Andrei U. Matsuk – Ph. D. (Hist.), Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Akademicheskaya Str., 220072 Minsk, Belarus). E-mail: anrzey@tut.by

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

МОВАЗНАЎСТВА
LINGUISTICS

УДК 811.161.3'355'374+811.161.3-26'342
Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-69-80

Паступіў у рэдакцыю 24.04.2018
Received 24.04.2018

В. П. Русак¹, В. А. Мандзік¹, Ю. С. Гецэвіч², С. І. Лысы²

*¹Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь*

²Аб'яднаны інстытут праблем інфарматыкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь

ПЕРШЫ ДАВЕДНІК ПА КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСКАГА ВЫМАЎЛЕННЯ

Анотацыя. Во введении рассматриваются вопросы, связанные с созданием первого в белорусском языкознании «Орфоэпического словаря белорусского языка», подготовленного на стыке междисциплинарных исследований специалистами двух академических институтов. В словаре через подачу полной транскрипции приводится литературное произношение 117 тыс. слов с учетом существующих орфоэпических вариантов, не противоречащих норме. Описана методологическая основа работы, связанная с консолидацией норм литературного произношения.

В основной части подробно описаны структура и механизм действия алгоритмов генерирования орфографической записи слов в фонетическую транскрипцию. Рассмотрены основные типы комбинаторных консонантных изменений, которые определяют специфику фонетической системы белорусского литературного языка. Авторы приводят примеры и результаты инструментальной обработки звуковых файлов для обоснования орфоэпической кодификации спорных вопросов, связанных в основном с фонетической адаптацией заимствованной лексики, а также с уточнением отдельных фонетических позиций. В частности, рассмотрены конкретные случаи функционирования новой для литературного языка оппозиции «глухой фрикативный [ф] – звонкий фрикативный [в]» с описанием физических идентификационных характеристик названных звуков. Показана целесообразность отображения в словаре фонетических вариантов как следствия развития языка.

В заключении обращается внимание на инновационную, экономическую и социальную значимость издания, даются рекомендации по его практическому использованию, обосновывается целесообразность дальнейших междисциплинарных исследований в области лингвистики и информационных технологий.

Ключевые слова: белорусский язык, орфоэпический словарь, литературное произношение, информационные технологии, фонетическая позиция, ассимиляция

Для цитирования. Першы даведнік па культуры беларускага вымаўлення / В. П. Русак [і інш.] // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 69–80. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-69-80

V. P. Rusak¹, V. A. Mandik¹, Yu. S. Hetsevich², S. I. Lysy²

*¹ Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre of the National Academy of Sciences of Belarus,
Minsk, Belarus*

² United Institute of Informatics Problems of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

ABOUT COMPREHENSIVE EDITION ON THE CULTURE OF BELARUSIAN SPEECH

Abstract. The introduction of this paper depicts the issues related to the creation of the first in Belarusian linguistics “Pronouncing dictionary of the Belarusian language”, prepared at the junction of interdisciplinary research by specialists of two academic institutions. The dictionary proposes literary pronunciation for 117,000 words with full transcription taking into account existing orthoepic options that do not contradict the norm. It also describes the methodological basis of the work associated with the consolidation of the norms of the literary pronunciation.

The main part describes in detail the structure and mechanism of algorithms for generating spelling words in phonetic transcription. The main types of combinatorial consonant changes that determine the specificity of the phonetic system of the Belarusian literary language are shown. The authors provide examples and results of instrumental processing of sound files to explain orthoepical controversial points mainly related to the phonetic adaptation of borrowed vocabulary, as well as clarification of certain phonetic positions. In particular, there are specific cases of operation for the new literary language of the opposition “voiceless fricative [f] – voiced fricative [v]” with a description of the physical characteristics of these sounds. The reasonability of displaying phonetic variations in the dictionary as a consequence of the development of language is also substantiated.

Conclusion draws attention to the innovation, economic and social importance of the publication. It provides guidance on its practical use, the expediency of further interdisciplinary research in linguistics and information technology.

Keywords: Belarusian language, pronouncing dictionary, literary pronunciation, information technology, phonetic position, assimilation

For citation. Rusak V. P., Mandik V. A., Hetsevich Yu. S., Lysy S. I. About comprehensive edition on the culture of Belarusian speech. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryya Humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 69–80 (in Belarusian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-69-80

Уводзіны. Чарговым крокам ва ўдасканаленні функцыянальных магчымасцей сучаснай беларускай літаратурнай мовы стала стварэнне фундаментальнага нарматыўнага даведніка «Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы» [1]. У ім упершыню ў беларускай лексікаграфіі праз падачу поўнай транскрыпцыі прапануецца апісанне літаратурнага вымаўлення больш за 117 тысяч слоў, што бытуе у сучаснай мове. Здзейсненым выданнем вучоныя двух інстытутаў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі – Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа і Аб'яднанага інстытута праблем інфарматыкі – забяспечылі адзінападобнае функцыянаванне сістэмы арфаэпічных норм. Дзякуючы аб'яднанню спецыяльных міжгаліновых ведаў – камп'ютарных тэхналогій і лінгвістычнай базы – навуковаму калектыву за кароткі час удалося стварыць універсальны праграмны прадукт, які, з аднаго боку, забяспечвае акумуляванне і захаванне лексікі і фанетыкі беларускай мовы, больш аператыўную падрыхтоўку лексікаграфічных даведнікаў, а з другога – спрыяе выкарыстанню беларускай мовы ў розных прыкладных сістэмах сінтэзу і распазнавання маўлення, дапамагае сучасным карыстальнікам Інтэрнэту ў авалоданні ведамі па правільным беларускім вымаўленні. Рашэнне канкрэтнай прыкладнай задачы па паслядоўнай перадачы “арфаграфічных” слоў сродкамі фанетычнай транскрыпцыі стала магчымым дзякуючы алгарытмізацыі гэтага працэсу з дапамогай адпаведных праграмных сродкаў, што, у сваю чаргу, дазволіла палепшыць якасць аўтаматычнага сінтэзаванага маўлення. Крокам наперад у справе стварэння аўдыёкніг, маўленчых інтэрфейсаў для інвалідаў па слыху і зроку, «гаворачых» гульняў у сістэмах мабільнай тэлефаніі паслужыць камп'ютарная база даных па беларускім літаратурным маўленні. Ажыццёўленае папяровае выданне слоўніка мае на мэце павысіць якасць моўнай адукацыі, забяспечыць належны ўзровень валодання вусным беларускім маўленнем, арганічна дапоўніць наяўныя вучэбныя дапаможнікі і вучэбна-метадычныя комплексы. Таму перакрываюцца інтарэсаў акадэмічных вучоных філалагічнага і тэхнічнага профілю ў сферы камп'ютарнай лінгвістыкі ўяўляецца ўзаемакарысным і перспектыўным.

Лінгвістычная сутнасць выкананай працы, безумоўна, звязана з агульнымі пытаннямі культуры мовы і маўлення. Вусная форма літаратурнай мовы падпарадкоўваецца арфаэпічным нормам, якія вызначаюць вымаўленне гукаў у пэўных фанетычных умовах (у пэўных гукавых спалучэннях), у канкрэтных граматычных формах, у асобных групах слоў ці нават у асобных словах. Арфаэпічныя нормы патрабуюць ад прамоўцы / суразмоўцаў або выразнай артыкуляцыі ўсіх гукаў, або такога іх гучання, якое знаходзіцца ў межах правіл, вырацаваных і замацаваных практыкай маўлення і рэкамендаваных у сацыяльным ужытку. Менавіта такое нарматыўнае вымаўленне галосных і зычных гукаў і іх спалучэнняў забяспечвае зразумеласць і дакладнасць вуснага маўлення.

Мэта артыкула – паказаць, як на аснове ўліку і аналізу ўсіх магчымых выпадкаў спалучальнасці галосных і зычных гукаў, якія сустракаюцца ў словах, а таксама вынікаў іх узаемадзеяння ўдалося сістэмна адлюстраваць узорнае літаратурнае вымаўленне найбольшай колькасці слоў, што зараз актыўна функцыянуюць у літаратурнай мове. Даставернасць і паслядоўнасць падачы фанетычных пераўтварэнняў забяспечана сучаснымі камп'ютарнымі праграмамі і традыцыйнымі прыёмамі апрацоўкі гукавога матэрыялу, якія прымяняліся пры складанні рээстра слоўніка. А таксама аўтары пазнаёмяць з асноўнымі арфаэпічнымі правіламі, якія ілюструюць нормы літаратурнага вымаўлення сучаснай беларускай мовы.

Метадалагічная аснова работы прадвызначалася спецыфікай працы з фанетычнай сістэмай літаратурнай мовы, што абумовіла выкарыстанне эксперыментальнага і параўнальнага метадаў даследавання фанетычных з'яў, а таксама прымяненне вядомых фанетыцы традыцыйных метадаў: назіранне, аналіз, перцэптыўны і інструментальны. Для атрымання дакладных вынікаў прымянялася інструментальная апрацоўка гукавых файлаў, якая ажыццяўлялася з дапамогай спе-

цыяльных камп'ютарных праграм: прафесійнага аўдыёрэдактара *Sound Forge 7* і праграмы прафесійнага фанетычнага аналізу *Praat*. Дадзеныя праграмныя сродкі прадастаўляюць карыстальнікам шэраг магчымасцей для сегментацыі гукавой плыні, праверкі гіпотэз, звязаных з арганізацыяй фанетычнай сістэмы мовы, а таксама дазваляюць ідэнтыфікаваць гукі па іх асцылаграфічных і спектраграфічных характарыстыках. Разам з тым праграмістамі з АПП для апрацоўкі рээстра арфаэпічнага слоўніка была створана сістэма аўтаматызаванай генерацыі масіву электронных слоў беларускай мовы ў фанетычную транскрыпцыю. Фундаментальны аспект выканання даследавання забяспечваўся распрацаванымі алгарытмамі генерацыі транскрыпцыі для пачатковай формы слова па ўваходных электронных запісах «Слоўніка беларускай мовы» пад навуковай рэдакцыяй А. А. Лукашанца і В. П. Русак [2]. У аснову гэтых алгарытмаў пакладзены тэорыя і метады, выкладзеныя ў працах Б. М. Лабанава, Л. І. Цырульнік, Ю. С. Гецэвіча [3–5]. Заснаваная на дадзеных алгарытмах сістэма аўтаматызаванай генерацыі транскрыпцыі дазволіла не толькі значна скараціць працу па стварэнні слоўніка, даючы амаль стопрацэнтную дакладнасць вынікаў, але і аднастайна рэалізаваць канцэптuallyную аснову слоўніка, структуру слоўнікавых артыкулаў, характар нарматыўных рэкамендацый.

Асноўная частка. У лінгвістычнай літаратуры навука аб правільным вымаўленні называецца арфаэпіяй (грэч. *orthos* – правільны, *epos* – маўленне). У вузкім значэнні пад арфаэпіяй разумеецца сукупнасць норм вымаўлення (за выключэннем правіл акцэнтацыі), у шырокім значэнні – арфаэпічным лічыцца любое пытанне правільнага гучання слова, незалежна ад таго, заканамернасцямі якога моўнага яруса гэтая правільнасць вызначаецца. У сувязі з узмацненнем ролі вуснага маўлення ў жыцці сучаснага грамадства праблема выпрацоўкі вымаўленчых норм, фанетычнай адаптацыі новых слоў і запазычанняў з'яўляюцца для беларускай мовы асабліва актуальнымі, як і для ўсіх славянскіх моў. Новыя напрамкі ў педагагічнай навуцы, удакладненне зместу навучання беларускай мове таксама актуалізавалі праблему распрацоўкі даведчаных выданняў і слоўнікаў, якія б не толькі адпавядалі сучаснаму стану развіцця лінгвістыкі, але і былі запатрабаваны практыкай выкладання і навучання мове на ўсіх ступенях адукацыі. Таму неабходнасць навуковага выдання па нормах літаратурнага вымаўлення ўжо даўно адчувалася ў асяроддзі актыўных носьбітаў і карыстальнікаў беларускай мовы.

Наяўнасць літаратурных норм (арфаграфічных і арфаэпічных) дае мове магчымасць захоўваць адзінства формы выражэння і зместу. «Дзякуючы гэтаму забяспечваецца тэрытарыяльнае, прасторавае распаўсюджанне чалавечага вопыту, прагрэсу і гістарычная пераемнасць у гаспадарчай, культурнай і навуковай дзейнасці народа», – адзначаюць вучоныя [6, с. 3]. Моўныя нормы рэгламентуюць літаратурную мову і робяць яе стабільнай, здатнай служыць сродкам зносін у грамадстве.

Каб забяспечыць патрэбы надзённай арфаграфічнай практыкі пасля прыняцця Закона аб «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008) [7], у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа былі аператыўна падрыхтаваны лексікаграфічныя даведнікі, якія дапамаглі носьбітам мовы і ўсім тым, хто імкнецца яе вывучыць, зразумець сутнасць унесеных змен, а самае галоўнае – дазволілі свабодна карыстацца нарматыўным напісаннем з улікам новай рэдакцыі правапісу [8–10]. На сённяшні дзень гэтыя фундаментальныя слоўнікі максімальна поўна ахопліваюць арфаграфічныя і граматычныя правілы, у тым ліку і ў дачыненні да новай лексікі, а таму служаць надзейнымі даведнікамі для ўсіх, хто ў сваёй прафесійнай дзейнасці і штодзённай практыцы карыстаецца пісьмовай формай мовы.

Культура ж вуснай мовы да выхаду «Арфаэпічнага слоўніка беларускай мовы» заставалася без спецыяльнага грунтоўнага апісання. Атрымалася так, што распрацоўка вымаўленчых правіл, іх сістэматызацыя, кадыфікацыя вымаўлення ажыццёўлены ў апошнюю чаргу. Хаця арфаэпічная норма мовы – ключавое паняцце ў тэорыі культуры маўлення. Сфармуляваныя ў новым выданні нормы носяць аб'ектыўны характар і адлюстроўваюць сучасны стан беларускай літаратурнай мовы, падтрымліваюць тое, што ў ёй выпрацавана практыкай функцыянавання на працягу ста гадоў – ад першай нарматыўнай фіксацыі ў 1918 г. у «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча [11] да выданняў XXI ст. Кадыфікацыйная актуальнасць арфаэпічнага слоўніка падкрэсліваецца агульнаграмадскімі інтарэсамі, паколькі ўнармаванае функцыянаванне літаратурнага вымаўлення неабходна беларускай мове як адной з дзяржаўных моў Рэспублікі Беларусь.

Асаблівая неабходнасць у даведніку па нормах літаратурнага вымаўлення стала адчувацца ў сувязі са зменамі, якія адбыліся ў грамадскім жыцці краіны на рубяжы стагоддзяў, паколькі яны непасрэдна закранулі і моўную сферу, выклікалі пэўныя зрухі ў самой сістэме беларускай мовы, у тым ліку ў арфаэпіі. У першую чаргу гэта тлумачыцца пранікненнем у мову вялікай колькасці новых слоў, вымаўленне якіх патрабуе спецыяльнай фанетычнай адаптацыі. Гэты лексічны масіў заставаўся без апісання асаблівасцей літаратурнага вымаўлення не толькі цэлых слоў, а нават асобных спалучэнняў зычных, якія падаваліся, напрыклад, у нарматыўным «Слоўніку беларускай мовы» (1987). Такім чынам, сучасныя тэндэнцыі развіцця беларускай мовы, яе функцыянаванне ў грамадстве патрабавалі актуальнага навуковага асэнсавання, комплекснага апісання, прывядзення да сістэмы ўсёй разнастайнасці наяўных вымаўленчых правіл і арфаэпічных варыянтаў.

Як вядома, адметнай асаблівасцю маўлення з'яўляецца яго імгненнасць. Нездарма ў народзе кажуць: «Слова – не верабей, вылеццё – не зловіш». Але для захавання вуснай мовы і далейшага яе даследавання існуе шэраг сучасных тэхнічных сродкаў. Найбольш просты і даступны спосаб візуалізацыі гукавога матэрыялу – транскрыпцыя, заснаваная на адназначнай адпаведнасці літар і гукаў, якой няма пры звычайным пісьме.

Прызначэнне літары – перадаваць на пісьме заўсёды адзін і той жа самы гук, але такой ідэальнай мовы, у якой кожная літара адпавядала б асобнаму гуку, а кожны гук – літары, увогуле не існуе. І беларуская мова не выключэнне. Можна пераканацца, што ў беларускім пісьме, напрыклад, літара *д* можа перадаваць: гук [д] *дом* [дом], [т] *суд* [сут], [ч] *адчуць* [ач'уц'], [ц] (*на*) *кладцы* [кл'ац'ы], [ц'] *адценне* [ац':эн':э], [з'] *паддзець* [паз':эц'], але транскрыпцыйны знак *д* заўсёды абазначае толькі гук [д]. Падобнае напісанне прынята браць у квадратныя дужкі, як гэта зроблена ў прыведзеных прыкладах. Хаця ў мове, як вядома, ёсць і адназначныя літары, якія абазначаюць толькі адзін гук, напрыклад: літара *р* – гук [р], літара *у* – гук [у]: *рука* [рука]. Разам з тым ёсць літары, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння двух гукаў – цвёрдых і мяккіх: [б] – [б'], [в] – [в'], [с] – [с']: [б'ыц'] і [б'іц'], [в'ыц'] і [в'іц'], [суды] і [с'уды]. Дарэчы, рад зычных фанем (ці іх рэпрэзэнтантаў – гукаў), суадносных па цвёрдасці-мяккасці, – самы вялікі. У беларускай мове (як і ў польскай, нямецкай, англійскай) для абазначэння аднаго складанага гука выкарыстоўваюцца спалучэнні дзвюх літар – дыграфы. Такімі дыграфамі ў беларускай мове з'яўляюцца *дж*, *дз*, у транскрыпцыі ім адпавядаюць гукі [ж] і [з], [з']: *агароджа* [агаро'жа], *пэндзаль* [пэн'зал'], *агарадзіць* [агараз'іц']. Уласцівы мове таксама спалучэнні дзвюх аднолькавых літар, якія перадаюць адзін складаны гук, – падоўжаныя зычныя. Падаўжацца з фанетычнага пункта погляду ў беларускай мове могуць амаль усе зычныя: *збóжжа* [збóж'а], *пытáнне* [пыт'ан':э], *калóссе* [калóс':э], *узв'ышша* [узв'ыш'а] і інш. Трэба ўлічваць, што ёсць у беларускай мове і літары, якія маюць па некалькі фанемных рэалізацый у вусным маўленні. Узгадаем хаця б, што ў залежнасці ад фанетычнай пазіцыі ў слове па 5 гукаў могуць перадаваць літары *г* і *с*, а літара *з* – нават 6 гукаў, параўн.: *г* – [g], [g'], [γ], [γ'], [x]: *гонта* [гóнта], *гiпс* [g'іпс], *год* [γóт], *гiд* [γ'іт], *снег* [с'н'эх]; *с* – [c], [c'], [z], [z'], [ш]: *соль* [сóл'], *сем* [с'эм], *фасгэнавы* [фазγ'энавы], *прóсьба* [прóз'ба], *сшы́так* [ш:ы́так]; *з* – [z], [z'], [c], [c'], [ш], [ж]: *зарáд* [зар'ат], *зьяць* [з'яц'], *марóз* [мар'ос], *в'этразь* [в'этрас'], *пакáзчык* [пак'ашчык], *зж'аты* [ж:аты].

Улічваючы ўсе магчымыя несупадзенні пры абазначэннях «літара – гук» і «гук – фанема», для адназначнай транскрыпцыйнай перадачы былі распрацаваны спецыяльныя алгарытмы, якія адлюстроўваюць змяненні суседніх гукаў пры маўленні. Спецыялістамі АІПІ дзеля гэтай мэты былі выкарыстаны адметныя магчымасці сістэм сінтэзу маўлення.

Сістэмы сінтэзу маўлення па тэксце здольны пераўтвараць друкаваны тэкст у адпаведны маўленчы сігнал. Яны аб'ядноўваюць у сабе мноства алгарытмаў з розных навуковых сфер. Гэта дае магчымасць прымяняць іх як для вырашэння непасрэдна задачы сінтэзу маўлення, так і для шэрагу іншых прыкладных навуковых задач. Сярод алгарытмаў, якія займаюць важнае месца ў структуры сінтэзатара маўлення, варта адзначыць алгарытмы пераўтварэння «графема – фанема» і «фанема – алафон», якія знаходзяцца на мяжы сінтэзу маўлення і арфаэпіі. Менавіта гэтае судатыкненне дзвюх навуковых сфер было пакладзена ў аснову распрацоўкі метадалогіі канвертавання электроннага арфаграфічнага запісу беларускіх слоў у транскрыпцыю, што паспрыяла хуткаму і якасному стварэнню і выданню арфаэпічнага слоўніка. Варта адзначыць, што на дадзе-

ны момант у літаратуры не сустракаецца звестак пра існаванне спецыялізаваных алгарытмаў для аўтаматызацыі стварэння падобных слоўнікаў.

Для дасягнення пастаўленай мэты спецыялістамі тэхнічнага профілю былі вырашаны наступныя задачы:

распрацоўка алгарытма генерацыі нацыянальнай транскрыпцыі;

стварэнне прататыпаў сістэмы генерацыі транскрыпцый па адвольным арфаграфічным тэксце;

стварэнне прататыпаў сістэмы генерацыі арфаэпічнага слоўніка па тэксце арфаграфічнага або граматычнага слоўнікаў;

рэалізацыя доступу да распрацаваных прататыпаў для экспертаў-лінгвістаў;

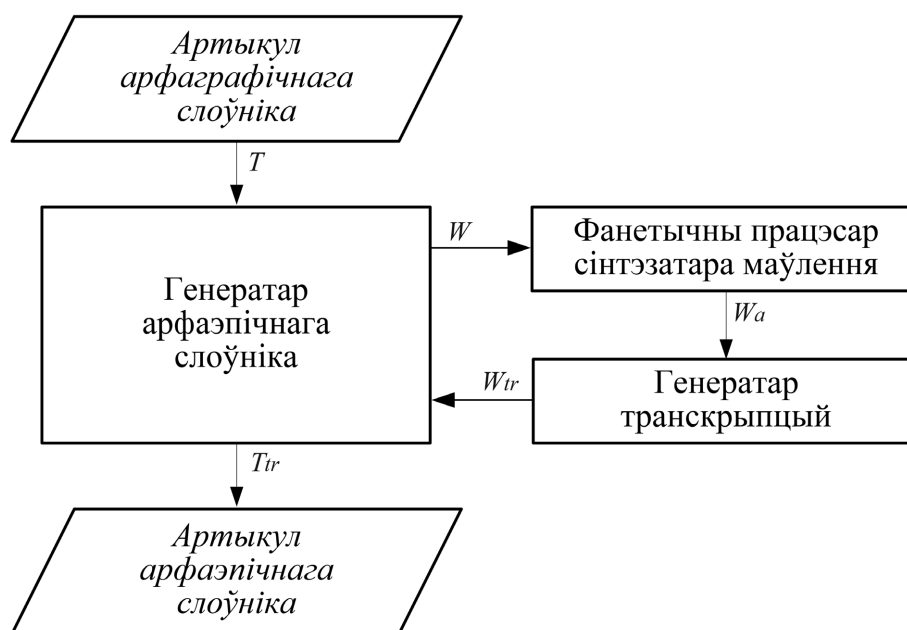
генерацыя масіву слоўнікавых артыкулаў першага арфаэпічнага слоўніка.

У ходзе працы быў створаны алгарытм генерацыі транскрыпцый для адвольных слоў беларускай мовы. У сукупнасці з алгарытмамі фанетычнага працэсара сістэмы сінтэзу маўлення і алгарытмам інтэрнэт-сэрвісу «Генератар арфаэпічнага слоўніка» гэта дало магчымасць згенераваць масіў слоўнікавых артыкулаў (мал. 1).

На ўваход алгарытма падаецца спіс беларускіх слоў T . Ён можа ўзяць сабой як шэраг адвольных лексем (па слове на радок), так і з'яўляцца фрагментам арфаграфічнага ці граматычнага слоўніка (кожны слоўнікавы артыкул з новага радка).

Далей алгарытм выконвае наступныя крокі. З масіву слоў або слоўнікавых артыкулаў T выбіраецца першы запіс і перадаецца ў блок «Генератар арфаэпічнага слоўніка». У абраным запісе выдзяляецца першае слова (у слоўнікавым артыкуле – гэта, адпаведна, загалоўнае слова). Абазначым яго W . Вылучанае слова W прыводзіцца да нармалізаванага выгляду. Выконваецца шэраг нармалізацый, сярод якіх прывядзенне апострафа, знакаў пабочнага і асноўнага націскаў да аднастайнага выгляду, выпраўленне памылак змешанага напісання слоў кірылічнымі і лацінскімі сімваламі і інш. Калі ў слове W адсутнічае пазнака націску, выконваецца праверка, ці акцэнтная пазіцыя ў гэтай лексеме адназначная. Калі гэта так, то адбываецца аўтаматычная прастаноўка націску. У адваротным выпадку здзяйсняецца запыт да базы слоў з націскамі. Калі націск не знойдзены, то яго прастаноўка не выконваецца. Слова W перадаецца ў блок «Фанетычны працэсар сінтэзатара маўлення».

Пры дапамозе алгарытмаў пераўтварэння «графема – фанема» і «фанема – алафон» выконваецца канвертаванне слова W у адмысловы алафонны запіс, W_a – унутранае фанетычнае

Мал. 1. Агульная схема генерацыі масіву электронных слоў арфаэпічнага слоўніка
Fig. 1. Framework of oscillation for electronic words in pronouncing dictionary

прадстаўленне слоў у сінтэзатары маўлення. Напрыклад, слова «снэг» будзе запісана наступным чынам: «S'002,N'002,E042,H000». Алафонны запіс *Wa* перадаецца ў блок «Генератар транскрыпцыі». Далей выконваецца канвертаванне алафоннага запісу *Wa* у нацыянальную транскрыпцыю *Wtr*. Для гэтай мэты выкарыстоўваецца распрацаваны экспертамі-лінгвістамі спіс адпаведнасцей «алафон – транскрыпцыя». Кожны алафон канвертуецца ў сімвал ці сукупнасць сімвалаў нацыянальнай транскрыпцыі, даючы ў выніку затранскрыбаванае слова. Напрыклад, алафонны запіс «S'002,N'002,E042,H000» будзе канвертаваны ў транскрыпцыю [с'н'эх]. Згенераваная транскрыпцыя вяртаецца ў блок «Генератар арфаэпічнага слоўніка» і дадаецца ў вынік працы алгарытма.

Для рэалізацыі доступу экспертаў-лінгвістаў да распрацаванага прататыпу быў створаны адпаведны інтэрнэт-сэрвіс «Генератар арфаэпічнага слоўніка». Дадзены сэрвіс даў магчымасць экспертам-лінгвістам як самастойна працаваць над аўтаматычнай генерацыяй, так і праводзіць экспертнае тэсціраванне карэктнасці распрацаванага алгарытма і выкарыстаных у ім рэсурсаў.

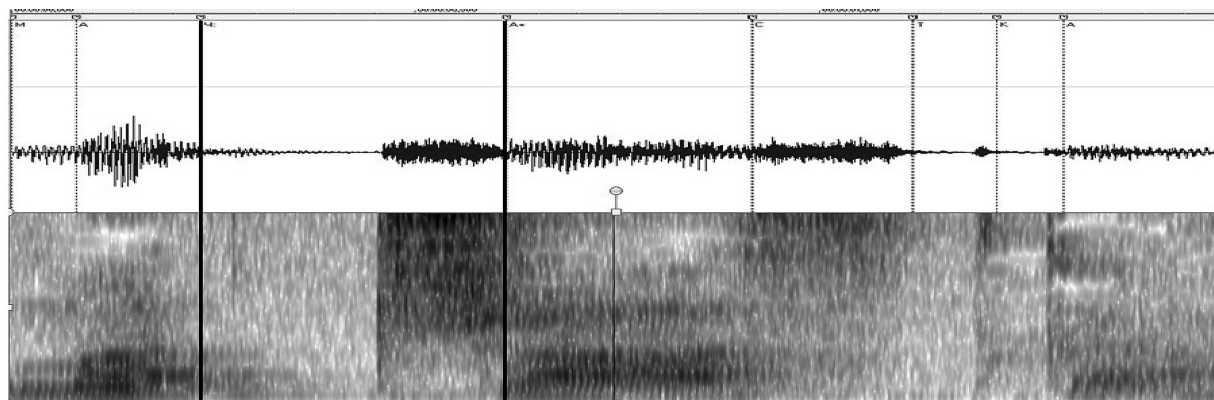
Фрагмент масіву электронных слоў пасля апрацоўкі паводле распрацаванай метадалогіі мае наступны выгляд:

сакавіты [сакав'іты] і **сакаўны** [сакаўны]
сакавіцкі [сакав'іцк'і]
сакагонны [сакагонны]
сакаліны [сакаліны].

Пры распрацоўцы спісу адпаведнасцей «алафон – транскрыпцыя» лінгвістамі ўлічваўся цэлы шэраг камбінаторных кансанантных змяненняў, характэрных для гукавога ладу беларускай літаратурнай мовы. Асіміляцыйныя працэсы ў спалучэннях зычных прыводзяць не толькі да частковых змен гукаў, але і могуць выклікаць поўнае іх прыпадабненне. Так, пры няпоўнай асіміляцыі суседнія гукі становяцца падобнымі адзін да аднаго толькі па некаторых прыкметах. Такія змены ўзнікаюць, напрыклад, у выніку асіміляцыі звонкіх зычных глухімі, а таксама аглушэння звонкіх на канцы слова: *дубчык* [дупчык], *міжсістэмны* [м'ішс'істэмны], *грыб* [грып], *лязг* [л'асх], *смарэгд* [смарэхт]. Такім жа шляхам перад звонкімі зычнымі глухія азванчаюцца: *алічбóўка* [ал'іжбóўка], *барацьба* [бараз'ба].

Пры поўнай асіміляцыі адзін зычны цалкам прыпадабняецца да другога, абодва гукі становяцца якасна аднолькавымі і ўзнікаюць падоўжаныя зычныя: *ружжó* [руж:ó], *ладдзя* [лаз:á], *скотч* [скóч:]. У выніку поўнай асіміляцыі, калі выбухныя зычныя аказваюцца перад афрыкатамі, яны змяняюцца на адпаведныя афрыкаты: *кары́тца* [кары́ц:а], *інтэрнэт-цэ́нтр* [інтэрнэ́ц:э́нтр], *ма́тчын* [ма́ч:ын], *ма́тчэ́стка* [ма́ч:э́стка]. Акустычна якасць утворанага гука, напрыклад, для слова *ма́тчэ́стка* (мал. 2) пацвярджаецца наяўнасцю больш доўгай змычкі – у сярэднім 68 мсек. Гэты ж паказчык для непадоўжанага [ч] складае 40 мсек.

Карэляцыйныя адносіны паміж свісцячымі [з], [с] і шыпячымі [ш] і [ж] вызначаюцца тым, што ў выпадках, калі свісцячыя зычныя аказваюцца перад шыпячымі, шляхам поўнай асіміляцыі яны прыпадабняюцца да шыпячых: *блі́шы* [бл'ішы], *безжурбо́тна* [безж:урбо́тна], *жва́ны* [ж:аваны],

Мал. 2. Асцылаграма і спектраграма слова *матчэстка* з падоўжаным [ч]

Fig. 2. Oscillogram and spectrogram of the word *матчэстка* (*matchastka - material*) with prolonged sound [ч: (ch)]

шыць, [ш:ыц']. У мове адзначаецца і адваротны працэс, калі шыпячыя аказваюцца перад свісцячымі. У гэтым выпадку дзейнічае заканамернасць, згодна з якой яны вымаўляюцца як свісцячыя: *купаешся* [купайэс':а], *мыешся* [мыйэс':а], (на) *пéчы* [п'эц:ы]. Такое вымаўленне, як бачна з прыведзеных прыкладаў, цалкам апраўдана, але трэба падкрэсліць, што яно ў пераважнай большасці не падмацоўваецца практыкай ужывання ў пачатковых формах слоў. Варта звярнуць увагу на тое, што шыпячы [ш] захоўваецца перад [ц] у давальным склоне назоўнікаў: *кóшцы* [кóшцы], *нóжцы* [нóшцы], а не [кóсцы], [нóсцы], што адзначаў А. І. Падлужны [12, с. 133]. Менавіта такое вымаўленне паслядоўна зафіксавана ў загалоўных слоўнікавых артыкулах арфаэпічнага слоўніка: *м'ышца* [м'ышца], *звышціск* [звышці'іск], *нарэшце* [нарэшці'э], *перамóжца* [п'эрамóшца], *міжцэхава* [м'ішці'эхава].

З асіміляцыйнымі працэсамі звязана і сцяжэнне (кантракцыя) зычных гукаў, якое атрымала арфаграфічную рэалізацыю пры словаўтварэнні. Так, у беларускай мове ў прыметніках, утвораных ад субстантыўных асноў на [к], [т], [д], [ч] пры дапамозе суфіксальных морфаў на [с] *-ск-* і *-ств-*, узнікае афрыката [ц], напрыклад: *юнак* + *ск(і)* → *юна́цкі* [йуна́цк'і], *студэ́нцкі* [студэ́нцк'і], *дзяво́цкі* [д'заво́цк'і]. Аналагічнае вымаўленне характэрна і для слоў, у якіх гэты пераход не замацаваны правапісна: *гарадскі* [гарацк'і], *грамадскі* [грамáцк'і], *жмудскі* [жму́цк'і].

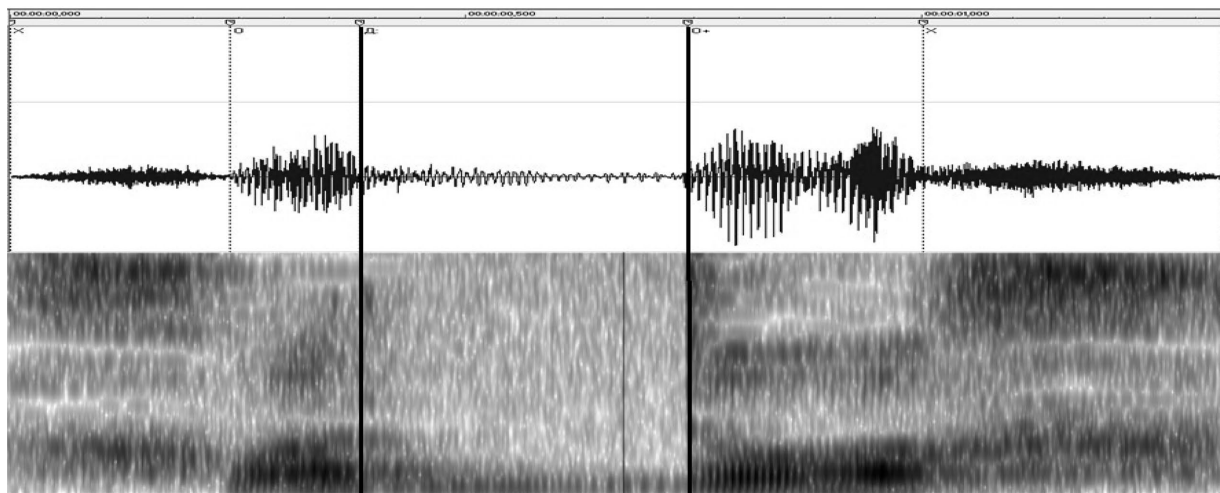
У слоўніку паслядоўна праведзена яшчэ адна характэрная асаблівасць беларускай мовы: узнікненне ў выніку асіміляцыі гукаў, якія ў пазіцыях, не звязаных з ёй, сустракаюцца вельмі рэдка. Маюцца на ўвазе, у першую чаргу, выпадкі асіміляцыі па звонкасці, калі ўтвараюцца гукі [ž], [z], [g] на месцы адпаведных глухіх: *лічба* [л'і́жба], *плацдарм* [плаздáрм], *малацьба* [малаз'ба]; *вакзал* [вагзál], *экзáмен* [эгзáм'эн], *бакбо́рт* [багбо́рт]. Тут трэба ўлічваць, што ў беларускай мове пад уздзеяннем іншых моў (польскай, літоўскай, ідыш), з якіх у старажытнасці адбывалася актыўнае запазычванне слоў, узнік і захоўваецца [g] выбухны, які зараз выступае як факультатыўны варыянт [γ] фрыкатыўнага, а ў маўленні часта ім замяняецца: *гарсэ́т* [гáрсэ́т], *мегэ́ра* [м'эг'э́ра], *га́за* [gáза], *вэдзгаць* [вэ́згац']. У арфаэпічным слоўніку размешчана больш за 250 нематываваных і матываваных слоў з выбухным гучам [g]. Адукаваныя беларусы, выкладчыкі і спецыялісты публічных сфер дзейнасці павінны ведаць (ці мець магчымасць удакладніць) словы, якія рэкамендуецца вымаўляць з [g] (выбухным).

Важна падкрэсліць, што ў слоўніку ў якасці арфаэпічных норм замацаваны тыя варыянты вымаўлення, якія адпавядаюць традыцыям і тэндэнцыям развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Так, напрыклад, у адпаведнасці з усталяванай традыцыяй зычныя гукі [с], [з] перад мяккімі заднеязычнымі не змякчаюцца: *згі́нуць* [зг'і́нуц'], *скі́нуць* [ск'і́нуц'] *схілі́ць* [сх'і́ліц']. На гэтую акалічнасць звяртаў увагу яшчэ Б. Тарашкевіч у кнізе «Беларуская граматыка для школ», дзе ён піша: «Перад мяккімі зычнымі з, с, ц, дз змякчаюцца: *зьняць, сьляза, цьвіцець, дзьве* і г. д. Толькі перад г, к, х яны не змяняюцца: *згі́нуць, схілі́ць, скі́нуць* і г. д.» – (курсіў наш. – В. Р.) [11, с. 55]. Такое вымаўленне паслядоўна пададзена ва ўсіх рэестравых словах: *згі́б* [зг'і́п], *скі́ба* [ск'і́ба], *скéпсіс* [ск'э́псіс], *схéма* [сх'э́ма], *схі́трыць* [сх'і́трыц']. Гэтак жа аднастайна з пункта погляду карэляцыйных адносін зафіксавана рэгулярнае змякчэнне свісцячых [с], [з] перад астатнімі мяккімі зычнымі: *злі́заць* [з'лі́зац'], *смех* [с'м'эх], *сніць* [с'н'іц'], *зысці́ся* [зыс'ці́с'я], *ссячы́* [с':ачы́], *сця́міць* [с'ц'ам'іц'].

Асіміляцыйныя пераўтварэнні, прыгаданьня ў якасці ілюстрацыйных прыкладаў, паказваюць скрупулёзнасць працы над слоўнікам. Толькі ў дачыненні асіміляцыйных змен для машынай апрацоўкі было прапісана звыш сотні алгарытмаў. Напрыклад, калі ўказвалася, што санорныя зычныя перад мяккімі шумнымі зычнымі не змякчаюцца, тут жа спецыялістамі прапісваліся ўсе магчымыя кансанантныя спалучэнні з прыкладамі транскрыпцыі канкрэтных слоў: [мб'] → [п'ла́мб'і́р], [мф'] → [амф'і́б'і́я], [мз'] → [вóс'эмз'э́с'ат], [нк'] → [б'у́нк'э́р], [нх'] → [б'ра́нх'і́т].

Часта даводзілася ўлічваць па некалькі пазіцыйных змяненняў у адным слове. Напрыклад, у словах *айсберг* [айз'б'э́рх], *брэмсберг* [брэмз'б'э́рх] – асіміляцыя па звонкасці і мяккасці; у слове *хòт-дòг* [хòд:òх] – азванчэнне і падаўжэнне (мал. З).

Пры састаўленні рэестра магчымых асіміляцыйных змяненняў узнікала пытанне адносна нарматыўнай арфаэпічнай перадачы змякчэння зычных у складаных словах (пазіцыя знешняга сандхі), паколькі дакладнага правіла адносна такіх выпадкаў не выпрацавана: [мас'м'э́ды́я]

Мал. 3. Асцылаграма і спектраграма слова *хот-дог* з падоўжаным [д:]
 Fig. 3. Oscillogram and spectrogram of the word *хот-дог* (*hot dog*) with prolonged sound [д:] (d:)

ці [масм'эдыя] (на пісьме *мас-медыя*); [γаз'л'іфт] ці [γазл'іфт] (на пісьме *газліфт*). Рэалізацыя падобных спалучэнняў пададзена без памячэння, што пацвярджаецца моўнай практыкай, якая дэманструе ўзнікненне паўзы паміж састаўнымі часткамі такіх слоў: [с'эксм'эншас'ц'] (на пісьме *секс-мэнішасць*), [сэрв'ізб'урó] (на пісьме *сэрвіс-бюро*), [нацыянáл'іб'эрáл] (на пісьме *нацыяна́л-ліберáл*).

Поўная транскрыпцыя загалюўных слоў, згенераваная камп'ютарнай праграмай, адлюстроўвае сістэмныя асаблівасці рэалізацыі спалучэнняў гукаў у беларускай мове. Дакладнасць вызначаных рэалізацый забяспечана паралельным кантролем лінгвістаў. Акрамя таго, для ўдакладнення складаных або спрэчных момантаў вымаўлення падключаліся паказчыкі асцылаграм і спектраграм, паколькі кожны асобны сегмент моўнай плыні мае прыкметы, з дапамогай якіх пазнаецца канкрэтны гук унутры класаў. Такім чынам былі пратэсціраваны зычныя *в* і *ф*, якія традыцыйна ў беларускай мове адносяцца да няпарных па глухасці-звонкасці. Аднак сучасная моўная сітуацыя, папаўненне лексічнага складу новымі запазычаннямі дазваляе гаварыць пра наяўнасць апазіцыі звонкі [в] – глухі [ф] (табліца).

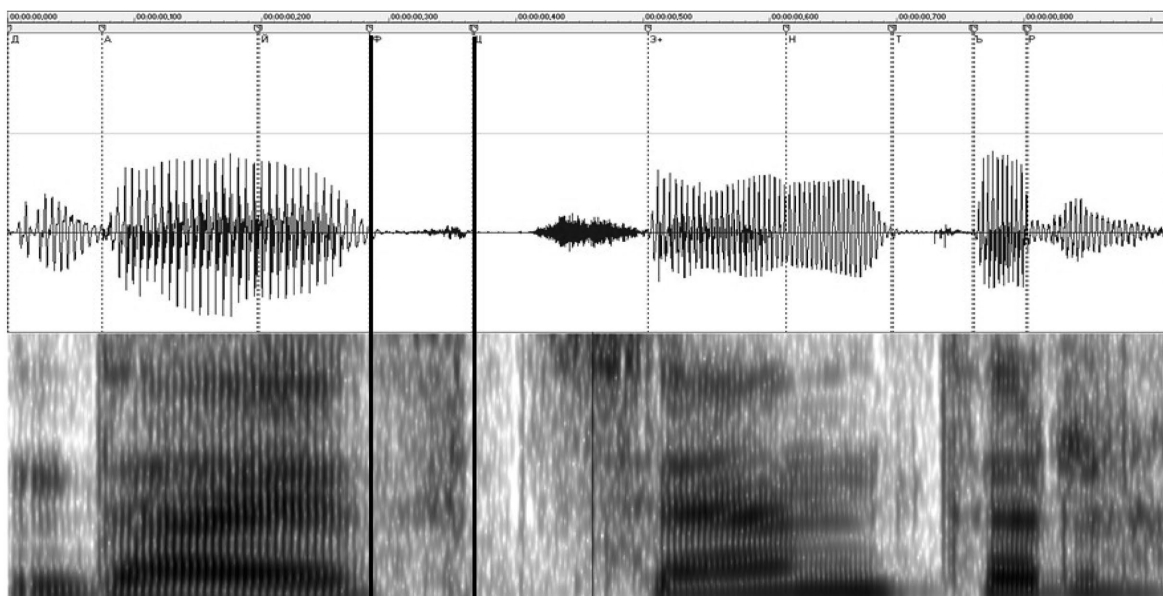
Адпаведнасці «літара – гук» зычных *в* і *ф*

Correspondences «letter – sound» of consonants *в* і *ф* (*v* and *f*)

Напісанне	Транскрыпцыя	Напісанне	Транскрыпцыя
<i>авердра́йв</i>	[ав'эдра́йф]	<i>дрэ́йф</i>	[дрэ́йф]
<i>драйв</i>	[дра́йф]	<i>кайф</i>	[ка́йф]
<i>рэ́йв</i>	[рэ́йф]	<i>лайф</i>	[ла́йф]
<i>фордра́йв</i>	[фордра́йф]	<i>сейф</i>	[с'э́йф]
<i>джайв</i>	[жа́йф]	<i>шлейф</i>	[шл'э́йф]
<i>нерв</i>	[н'э́рф]	<i>морф</i>	[мо́рф]
<i>рэзе́рв</i>	[рэз'э́рф]	<i>торф</i>	[то́рф]
<i>да́йв-клуб</i>	[да́йфклуб]	<i>пра́взахво́рванне</i>	[пра́взахво́рван'э]
<i>дра́йв-цэ́нтр</i>	[дра́йфцэ́нтр]	<i>пра́вгрупáрг</i>	[пра́вгурупáрх]
<i>джа́йв-танцо́р</i>	[жа́йфтанцо́р]	<i>афга́нец</i>	[авга́н'эц]

Як бачым, на мяжы частак складаных слоў фрыкатыўны [в] аказваецца ў неўласцівай для ўнутрыслоўнай фанетыкі пазіцыі – спалучаецца з глухімі зычнымі: **в + к** (*да́йв-клуб*), **в + ц** (*да́йв-цэ́нтр*), **в + т** (*джа́йв-танцо́р*). Гістарычна склалася так, што ў падобных спалучэннях ён чаргуецца з [ў]: *вяроўка*, *даўкі*, (на) *лаўцы*. Аднак на сандхіяльных стыках гэтае правіла не дзейнічае. Перад наступным глухім у такім выпадку фіксуецца глухі фрыкатыўны [ф]: [*да́йфклуб*], [*да́йф-цэ́нтр*]. Яго якасць добра вызначаецца на слых, хоць пры сегментацыі часам чуюцца глухі [х]. Горшую ступень распазнавання [ф] сярод астатніх глухіх фрыкатыўных заўважыў А. І. Падлужны

Мал. 4. Асцылаграма і спектраграма слова *дайв-цэнтр* з глухім фрыкатыўным [ф]
 Fig. 4. Oscillogram and spectrogram of the word *дайв-цэнтр* (*dive-center*) with a voiceless spirant sound [f]: (f)

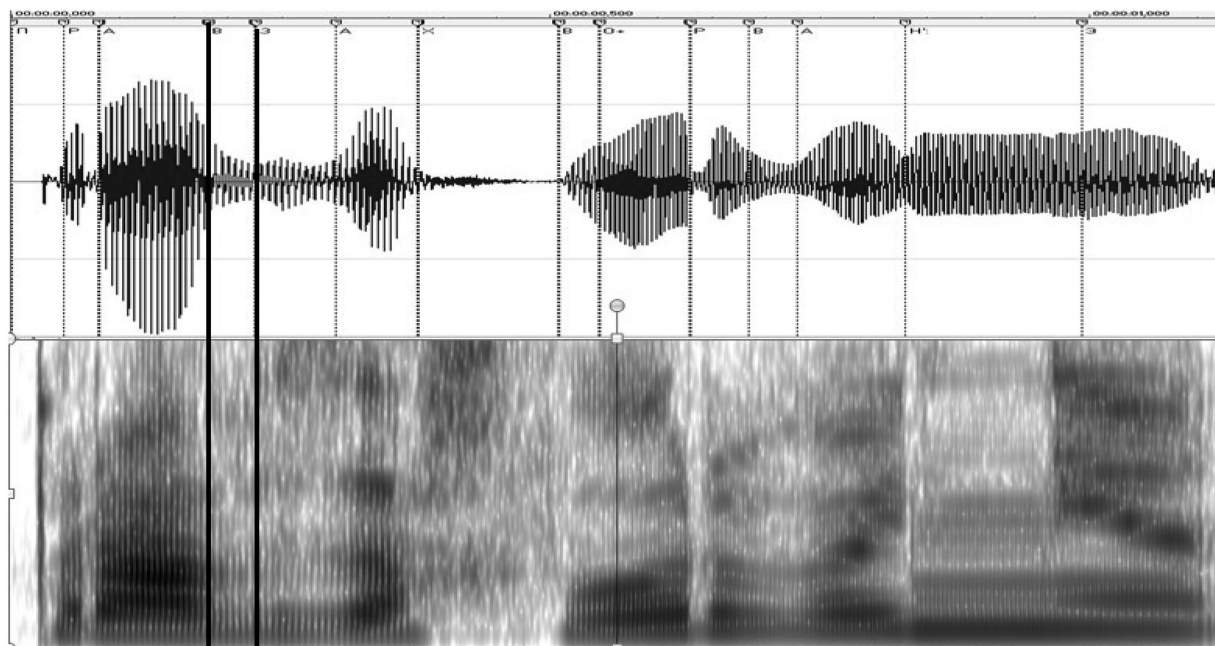
[13, с. 64]. Пацвярджаюць аглушэнне даныя асцылаграфічнага аналізу. Так, на асцылаграме (мал. 4) глухому [ф] адпавядае ўчастак з перыядычнымі ваганьнямі малой амплітуды. Ідэнтыфікаваць атрыманыя гукі дапамагае і спектральны аналіз. Так, для [ф] характэрны шум малой інтэнсіўнасці, раскіданы па шырокім частотным дыяпазоне, у тым ліку і ў зоне высокіх частот.

Пры спалучэнні ж са звонкімі зычнымі ўзнікае звонкі карэлят фрыкатыўнага **ф** – [в]: [*правзахворван':э*] (мал. 5). На асцылаграме яму адпавядае сегмент з перыядычнымі ваганьнямі значнай амплітуды, а на спектраграме выяўляецца больш інтэнсіўны шум у зоне нізкіх частот да 1000 Гц.

Варта нагадаць, што [в] – гэта санант, г. зн. гук, прамежкавы паміж зычнымі і галоснымі. Трапляючы ў фанетычную пазіцыю канца слова або перад наступным глухім зычным, [в] становіцца глухім, пры ўтварэнні гэтага гука губляецца голас і перавагу атрымлівае шум. Страта ж голасу пры ўтварэнні [в] азначае змяненне яго ў губна-зубны глухі гук [ф], паколькі паміж [в] і [ф] няма ніякай розніцы, акрамя звонкасці і глухасці. Такім чынам, у сучаснай беларускай мове перашкоды па фарміраванні парнай па глухасці-звонкасці апазіцыі [в] – [ф] адсутнічаюць.

Больш таго, у выніку ўтварэння кампазітаў з іншамоўнымі асновамі ў беларускай літаратурнай мове пачынае больш шырока функцыянаваць апазіцыя «звонкі фрыкатыўны [в] – глухі фрыкатыўны [ф]», да гэтага не зафіксаваная ні як арфаэпічная норма, ні як узуальны варыянт. І хоць колькасць слоў, у якіх [в] сутыкаецца з наступнымі зычнымі, у беларускай мове пакуль абмежаваная, за кошт актыўнага працэсу запазычвання іх рэестр можа пашырацца. Дарэчы, яшчэ А. І. Падлужны ўказваў, што гук [ф] перад звонкімі зычнымі мае тэндэнцыю да пераходу ў [ў] – азванчацца; у гутарковай мове вымаўляюць [аўгáнец], [аўгáні] [14, с. 29]. Сёння эксперыментальна даказана, што ў дадзенай пазіцыі ён азванчаецца да [в], што і адлюстравана ў слоўніку.

Многа пытанняў, якія чакалі свайго неспрэднага вырашэння, звязана з акцэнтацыяй слова. Трэба адзначыць, што слоўнікі, як правіла, паказваюць месца націску ў зыходных формах слоў. У беларускай мове, як і ў многіх іншых славянскіх (рускай, украінскай, польскай, чэшскай, балгарскай) і неславянскіх (нямецкай, французскай) мовах – экспіраторны націск, пры якім адбываецца вылучэнне аднаго са складоў слова павелічэннем сілы голасу. Такім чынам, кожнае фанетычнае слова мае націск, які ставіцца для абазначэння склада, што вымаўляецца з большай сілай голасу. Трэба ўлічваць, што ў складаных лексемах бываюць яшчэ і пабочныя націскі. У такіх словах адзначаецца ад аднаго-двух і больш пабочных націскаў: *радыёчасо́нік* [ра́дыйчасо́п'іс], *электра́кёрдыа́стымуля́тар* [эл'э́ктрако́рдыа́стымул'а́тар], *аро́маэ́рамуза́тэрапі́я* [аро́маэ́рамуза́тэрап'і́я]. Упершыню ў беларускай мове ў арфаэпічным слоўніку сістэмна пададзены такія пабочныя націскі ва ўсіх складаных словах.

Мал. 5. Асцылаграма і спектраграма слова *прафзахворванне* са звонкім фрыкатыўным [в]
 Fig. 5. Oscillogram and spectrogram of the word *прафзахворванне* (occupational disease) with a spirant sonorant sound [v]: (v)

Праблема нормы, у тым ліку і арфаэпічнай, вынікае з варыянтнасці, якая існуе ў моўнай сістэме. Непазбежная эвалюцыя, дынаміка нормы праходзіць праз стадыю суіснавання дзвюх розных рэалізацый адной адзінкі на працягу пэўнага часу. Гэтыя варыянты могуць стаць нераўнапраўнымі або па прычыне дыяхранічных змен у самой сістэме, або пад уздзеяннем экстралінгвістычных фактараў. З цягам часу адзін варыянт становіцца больш прыдатным да патрэб камунікацыі ў параўнанні з іншым і замацоўваецца ў якасці нарматыўнага, у той час як іншы варыянт выцяняецца або пачынае адрознівацца функцыянальна. Напрыклад, запазычныя словы *экзэма*, *экземпляр*, першапачаткова арфаграфічна засвоеныя з літарай *e*, мелі два варыянты вымаўлення: з цвёрдым і мяккім [з]. Аднак цвёрды варыянт усё больш пашыраўся, што на сучасным этапе паўплывала нават і на напісанне слоў праз *э*: *экзэма*, *экземпляр*. Адпаведна, у арфаэпічным слоўніку падаецца толькі цвёрдае вымаўленне зычнага. У той жа час словы тыпу *мэнеджар*, *аграбізнес* на сённяшні дзень маюць два арфаэпічныя варыянты афармлення – з цвёрдым і мяккім зычным: [м'эн'э́жар] // [мэнэ́жар], [а́ураб'і́зн'эс] // [аураб'і́знэс], што і зафіксавана ў слоўніку.

Увогуле ж выдадзены слоўнік з'яўляецца першым у беларускай лінгвістыцы даведнікам, у якім пададзена поўная транскрыпцыя слоў беларускай літаратурнай мовы з улікам наяўных арфаэпічных варыянтаў, што не пярэчаць норме. Раўнапраўныя варыянты падаюцца пасля знака //. Тут шырока пададзена варыянтнасць вымаўлення кансанантных спалучэнняў, як у прыкладах: *бензін* [б'эн'з'і́н] // [б'энз'і́н]; *сфера* [с'ф'э́ра] // [сф'э́ра]; *чэшкі* [ч'эшк'і́] // [чэск'і́].

Гаворачы пра варыянтнасць, варта спыніцца падрабязней на асіміляцыйным змякчэнні [н], паколькі па гэтай пазіцыі ў фанетыстаў аднадушнага меркавання не існавала. Адны лічылі, што [н], як правіла, змякчаецца: [кан'с'э́рвы], [мун'дз'і́р], [в'ін'і́тка]; іншыя ж сцвярджалі, што такое рэгулярнае змякчэнне назіраецца толькі перад зычнымі [з'], [ц'], [н'], [й], але не перад [з'] і [с']: [заканс'э́рв'і́равац'], [б'ас'э́нс'і́ца]. Аб'ектыўна ацэньваючы наяўную моўную практыку, можна гаварыць, што існуючая сёння ў мове асіміляцыя – гэта незавершаны гістарычны працэс. У некаторых выпадках нельга з упэўненасцю вырашыць, што мы назіраем: ці пазіцыяна абумоўленае чаргаванне гукаў, ці чаргаванне фанем: [блан'з'і́нка], [крэн'з'эл'], [канс'э́рвант] // [кан'с'э́рвант], [б'энз'і́навы] // [б'эн'з'і́навы]. Жыццяздольнасць варыянтаў адкарэкціруюць моўная практыка і час.

Заклучэнне. Такім чынам, упершыню ў Беларусі распрацавана метадыка канвертавання электроннага арфаграфічнага запісу беларускіх слоў у фанетычную транскрыпцыю і алгарытмаў перадачы арфаэпічнай структуры асобных лексем у адпаведнасці з нормамі беларускага

вымаўлення. З прымяненнем інавацыйных падыходаў (камп’ютарных праграм інструментальнай апрацоўкі гукавых файлаў) ажыццёўлена комплекснае даследаванне беларускага літаратурнага вымаўлення, што дазволіла выключыць фактар несістэмнасці ў перадачы матэрыялаў і вырашыць шэраг спрэчных момантаў, звязаных з арфаэпічным асваеннем новай лексікі. Праведзена сістэмнае ўдакладненне сукупнасці арфаэпічных правіл з улікам наяўных вымаўленчых варыянтаў, якія не прыячэць норме сучаснай беларускай мовы. Даследаваны неалагізмы, якія патрабуюць арфаэпічных каментарыяў, разнастайныя асіміляцыйныя асаблівасці, што ствараюць непаўторнае гучанне беларускай мовы. Тэхнічнае рашэнне аўтаматызацыі працы па даследаванні літаратурнага вымаўлення дазволіла істотна скараціць тэрміны ўстанаўлення вымаўленчага стандарту (1 чалавека/год замест 5–7 чалавека/год). З тэрміну і якасці падрыхтоўкі слоўніка вынікае значны эканамічны эффект сумеснай працы разнапрофільных спецыялістаў – лінгвістаў і праграмістаў – акадэмічных інстытутаў. Створаныя алгарытмы перадачы знакавай сістэмы фанетычнай транскрыпцыі, якая засноўваецца на беларускім алфавіце, дазволілі правесці апрацоўку вялікіх па аб’ёме электронных матэрыялаў слоўніка.

Створаны лексікаграфічны даведнік забяспечвае носьбітаў сучаснай беларускай мовы неабходнымі рэкамендацыйнымі звесткамі па нарматыўным вымаўленні, дапамагае асэнсаванню арфаэпічных норм і спрыяе іх свядомаму, актыўнаму выкарыстанню. Устаноўленне вымаўленчага стандарту як сукупнасці норм, абумоўленых дыферэнцыяцыяй фанетычных сродкаў мовы, дазволіць павысіць якасць моўнай адукацыі, забяспечыць належны ўзровень вуснага маўлення.

Аўтары пастараліся прапісаць рэкамендацыйныя парады максімальна каратка і адназначна, хоць выданне адрасавана спецыялістам, што ў сваёй публічнай дзейнасці павінны свядома кантраляваць правільнасць вымаўлення, якое само па сабе не простае, паколькі звязана з выбарам / ацэнкай існуючай у мове варыянтнасці. Паралельная падача дапушчальных у межах нормы варыянтаў вымаўлення дае магчымасць самім чытачам выбраць больш адпаведныя іх густу, што дазволіць у далейшым замацаваць у якасці літаратурнай нормы адзін з дублетных варыянтаў. Акрамя таго, слоўнік будзе садзейнічаць выразнаму ўсведамленню адрозненняў паміж літаратурнай мовай і дыялектамі, літаратурнымі нормамаі беларускай і рускай моў, а таксама размежаванню норм пісьма і вымаўлення.

Практычныя рэкамендацыі па нарматыўным вымаўленні, дадзеныя ў слоўніку, дазваляць удасканаліць маўленчую дзейнасць работнікаў электронных сродкаў масавай інфармацыі, тэатральных і навуковых дзеячаў, паспрыяюць эфектыўнаму працэсу навучання арфаэпічным нормам на ўсіх ступенях адукацыі, сфарміруюць этнакультуралагічную кампетэнцыю носьбітаў мовы. Паспяховае ўзаемадзеянне спецыялістаў лінгвістычнага і інфармацыйнага кірункаў, у выніку якога і быў створаны першы ў беларускім мовазнаўстве арфаэпічны слоўнік, паказвае перспектывнасць і запатрабаванасць далейшых міждысцыплінарных даследаванняў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі [і інш.] ; уклад.: В. П. Русак [і інш.] ; рэдкал.: В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы. – Мінск : Беларус. навука, 2017. – 757 с.
2. Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А. А. Лукашанец, В. П. Русак. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 916 с.
3. Лобанов, Б. М. Компьютерный синтез и клонирование речи / Б. М. Лобанов, Л. И. Цирульник. – Минск : Белорус. наука, 2008. – 316 с.
4. Гецэвіч, Ю. С. Фанетычная і алафонная апрацоўка тэксту ў сінтэзатары беларускага і рускага маўлення для мабільных платформаў / Ю. С. Гецэвіч, Б. М. Лабанаў, Д. А. Пакладок // Інфарматыка. – 2014. – № 2 (42). – С. 25–35.
5. Гецевич, Ю. С. Система синтеза белорусской речи по тексту / Ю. С. Гецевич, Б. М. Лобанов // Речевые технологии. – 2010. – № 1. – С. 91–100.
6. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
7. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: Закон Рэсп. Беларусь, 23 ліп. 2008 г., № 420-3. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 142 с.
8. Граматычны слоўнік дзеяслова / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы ; уклад. В. П. Русак [і інш.] ; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд., дапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1151 с.
9. Граматычны слоўнік назоўніка / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы ; уклад. Г. У. Арашонкава [і інш.] ; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд., дапрац. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1245 с.

10. Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 1135 с.
11. Тарашкевіч, Б. А. Беларуская граматыка для школ / Б. А. Тарашкевіч. – Вільня: Друк. М. Кухты, 1918. – 76 с.
12. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Бурлыка [і інш.]; рэд. А. І. Падлужны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 335 с.
13. Падлужны, А. І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы / А. І. Падлужны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 168 с.
14. Беларуская граматыка: у 2 ч. / Акад. навук Беларус. ССР, Ін-т мовазнаўства; рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / А. І. Падлужны [і інш.]. – 1985. – 430 с.

References

1. Rusak V. P., Getsevich Yu. S., Lysy S. I. (ed.). *Pronunciation dictionary of the Belarusian language*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2017. 757 p. (in Belarusian).
2. Eusievich N. P., Kandratsenya I. U., Kirdun A. A., Kuntsevich L. P., Ulasevich V. I., Chabatar N. A. (ed.). *The dictionary of the Belarusian language*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2012. 916 p. (in Belarusian).
3. Lobanov B. M., Tsurul'nik L. I. *Computer synthesis and cloning of speech*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2008. 316 p. (in Russian).
4. Getsevich Yu. S., Labanau B. M., Pakladok D. A. "Phonetic and allophonic text processing in Belarusian and Russian speech synthesizer for mobile platforms", *Infarmatyka = Informatics*, 2014, no. 2(42), pp. 25–35 (in Belarusian).
5. Getsevich Yu. S., Lobanov B. M. "Belarusian text-to-speech synthesizer", *Rechevye tekhnologii* [Speech technologies], 2010, no. 1, pp. 91–100. (in Russian).
6. Biryla M. V. (ed.). *The dictionary of the Belarusian language: Orthography. Orthoepy*. Minsk, Belarusian Soviet Encyclopedia, 1987. 903 p. (in Belarusian).
7. The rules of the Belarusian orthography and punctuation: the Law of the Rep. of Belarus, July 23 2008, no. 420-Z. Minsk, National Center for Legal Information of the Republic of Belarus, 2008. 142 p. (in Belarusian).
8. Rusak V. P., Lichadzieuskaya L. A., Eusievich N. P., Kirdun A. A. *Grammar Dictionary of verbs*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2013. 151 p. (in Belarusian).
9. Arashonkava G. U., Rusak V. P., Chabatar N. A., Astapchuk A. M., Ulasevich V. I. *Grammar dictionary of nouns*, Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2013. 1245 p. (in Belarusian).
10. Rusak V. P., Eusievich N. P., Kuntsevich L. P., Nikalaeva V. M. *Grammar Dictionary of adjectives, pronouns, numeral, adverbs*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2013. 1135 p. (in Belarusian).
11. Tarashkevich B. A. *Belarusian grammar for schools*. Vilnius, Drukarnya M. Kukhta, 1918. 76 p. (in Belarusian).
12. Burlyka I. R., Vygonnaya L. Ts., Losik G. V., Padluzhny A. I. *Phonetics of Belarusian standard language*. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1989. 335 p. (in Belarusian).
13. Padluzhny A. I. *The Essay of Belarusian acoustic phonetics*. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1977. 168 p. (in Belarusian).
14. Biryla M. V., Shuba P. P., Padluzhny A. I. *Belarusian grammar, part 1: Phonology. Spelling. Morphology. Word formation. Stress*. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1985. 430 p. (in Belarusian).

Информация об авторах

Русак Валентина Павловна – доктор филологических наук, заведующий отделом современного белорусского языка. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: nanb_VP_rusak@tut.by

Мандик Вероника Александровна – кандидат филологических наук, научный сотрудник. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: vieron9@mail.ru

Гецевіч Юрый Станіслававіч – кандидат технических наук, заведующий лабораторией распознавания и синтеза речи. Объединенный институт проблем информатики, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 6, 220012, Минск, Республика Беларусь). E-mail: yuras.hetsevich@gmail.com

Лысый Станіслаў Іосіфавіч – магистр технических наук, аспирант. Объединенный институт проблем информатики, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 6, 220012, Минск, Республика Беларусь). E-mail: stanislau.lysy@gmail.com

Information about the authors

Valentina P. Rusak – D. Sc. (Philol.), Head of the Department of modern Belarusian Language. Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Belarus). E-mail: nanb_VP_rusak@tut.by

Veronika A. Mandik – Ph. D. (Philol.), Scientific Researcher. Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Belarus). E-mail: vieron9@mail.ru

Yuri S. Hetsevich – Ph. D. (Engineering), Head of Laboratory of speech synthesis and recognition. United Institute of Informatics Problems of the National Academy of Sciences of Belarus (6 Surganov Str., Minsk 220012, Belarus). E-mail: yuras.hetsevich@gmail.com

Stanislau I. Lysy – MA (Engineering), Postgraduate student. United Institute of Informatics Problems of the National Academy of Sciences of Belarus (6 Surganov Str., Minsk 220012, Belarus). E-mail: stanislau.lysy@gmail.com

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР
ART HISTORY, ETHNOGRAPHY, FOLKLORE

УДК 75.041.5 (470+571)
Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-81-92

Поступила в редакцию 28.05.2018
Received 28.05.2018

О. Н. Попко

*Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы
Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь*

**ПОРТРЕТЫ ФЕЛЬДМАРШАЛА КН. П. Х. ВИТГЕНШТЕЙНА
В КОЛЛЕКЦИЯХ ЕГО ПОТОМКОВ**

Аннотация. Проанализированы коллекции потомков фельдмаршала кн. Петра Христиановича Витгенштейна, в которых хранятся артефакты, связанные с этой исторической личностью. Особое внимание уделено прижизненным портретам князя, а также их копиям. Атрибутированы и датированы некоторые из произведений, уточнены исторические обстоятельства их создания. В 1834 г. фельдмаршал в последний раз посетил Петербург, с этим событием автор связывает появление нескольких произведений искусства, которые ранее не были известны специалистам. Наиболее интересными среди них являются работы французского художника А. Ладюрнера. Выявлены действия потомков фельдмаршала по популяризации и мемориализации его личности: создание музеев, установка памятников. Впервые опубликованы материалы из Центрального архива (рода) Гогенлоэ в г. Нойнштайне (Германия). На основе этих документов автор рассказывает о передаче в 1892 г. портрета фельдмаршала в полк, носивший его имя. Инициатором написания портрета и его передачи стала внучка фельдмаршала кн. Мария Гогенлоэ. Столь богатую иконографию автор считает проявлением культа личности фельдмаршала в семьях его потомков.

Ключевые слова: коллекция, портрет, миниатюра, А. Ладюрнер, Ф. Крюгер, С. Гальберг

Для цитирования. Попко, О. Н. Портреты фельдмаршала кн. П. Х. Витгенштейна в коллекциях его потомков / О. Н. Попко // Вест. Нац. акад. наук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 81–92. Doi: org/10.29235/2524-2369-2019-64-1-81-92

O. N. Popko

*Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre
of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus*

**THE CULT OF THE FIELD MARSHAL PRINCE PIOTR WITTGENSTEIN IN FAMILIES OF HIS
DESCENDANTS: PORTRAITS OF THE GLORIOUS ANCESTOR AND FAMILY RELICS**

Abstract. The author analyzed the collections of descendants of the marshal prince Piotr Wittgenstein in which the artifacts connected with this historic figure are stored. Special attention is paid to lifetime portraits of the prince and also their copies. Some of works are attributed and dated, historical circumstances of their creation are specified. In 1834 the marshal has last time visited St. Petersburg. The author connects with this event the emergence of several works of art which weren't earlier known to experts. The most interesting ones among them are works of the French artist A. Ladurner. The article shows the actions of marshal's descendants for promoting and memorilization of his personality. For the first time the materials from the Central archive Hohenlohe in Neunstein (Germany) are published. On the basis of these documents the author speaks about history of one marshal's portrait which was transferred in 1892 to the regiment bearing his name. The marshal's granddaughter princess Maria Hohenlohe became the initiator of writing of a portrait and its transfer. The author of the article associates such a rich iconography of P. Wittgenstein with the manifestation of his personal cult in families of his descendants.

Keywords: collection, portrait, miniature, A. Ladurner, F. Kruger, S. Galberg

For citation. Popko O. N. The cult of the field marshal prince Piotr Wittgenstein in families of his descendants: portraits of glorious ancestor and family relics. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 81–92 (in Russian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-81-92

Введение. Кн. Пётр Христианович Витгенштейн (1769–1843) – одна из самых известных исторических личностей первой трети XIX в., герой Отечественной войны 1812 г., чье имя было у всех на устах. Его баловали российские императоры, им восхищались люди разных сословий, его сла-

ва со временем очень помогала его многочисленным потомкам. В годы войны с Наполеоном он прославился как руководитель русского войска при двух Полоцких сражениях, снискал множество громких титулов, званий, прозвище «Защитник Петербурга». В 1826 г. он был удостоен чина генерал-фельдмаршала, собрал все мыслимые награды: ордена Св. Владимира, Св. Анны, Св. апостола Андрея Первозванного, Св. Георгия и многих других.

Фельдмаршал прожил долгую жизнь, последние десятилетия которой прошли в лучах его славы, всеобщих почестей и восхищения. В 1843 г. кн. Пётр Христианович умер на руках своей жены во Львове по дороге на лечение в Европу. Главным распорядителем наследства – душеприказчиком – явился его старший сын Лев Петрович (1799–1866). Кроме него наследниками стали младшие дети – кн. Эмилия Трубецкая (1801–1869), кн. Александр (1803–1858), кн. Георгий (1807–1857) и кн. Николай (1812–1864). Количество потомков фельдмаршала велико: у него было более 20 внуков, сейчас его кровь течёт в жилах не менее сотни человек.

Неудивительно, что в честь знаменитого деда было названо три внука: Петр Петрович Трубецкой (1822–1892), Пётр Львович (1831–1886) и Пётр Александрович (1833–1866) Витгенштейны [1, с. 103, 224, 267]. Из них наиболее известным стал кн. Пётр Львович, который также выбрал карьеру военного. И хотя он не достиг высот деда, но также дослужился до звания генерала. Слава деда помогала ему в карьере. В семье также идеализировали семейные отношения фельдмаршала с женой кн. Антонией, которую он называл Антуанеттой. В честь матери Антуанеттой, Антонией или Антониной называли своих дочерей многие дети этой четы. Некоторые внуки получали это имя в качестве второго или третьего, как это было принято в семьях протестантов и католиков.

В музеях России сохранилось свыше 10 прижизненных портретов фельдмаршала: в Новгородском государственном историко-археологическом музее, Государственном историческом музее в Москве, Музее истории Санкт-Петербурга, музее А. В. Суворова, Музее-панораме «Бородинская битва», Государственном Русском музее и некоторых других. Наибольшее их количество хранится в Государственном Эрмитаже: работы Д. Доу, Ф. Крюгера, миниатюра П. Рокштулля. Официальные портреты военачальника становились темой для исследования в контексте истории формирования Военной галереи Зимнего дворца, использовались в качестве иллюстраций в многочисленных публикациях, посвящённых войне 1812 г., и биографиях кн. П. Х. Витгенштейна [1; 2]. Отдельного искусствоведческого исследования портреты фельдмаршала удостоены не были.

Мы поставили задачу выяснить, каким образом сохранялась память про славного предка его прямыми потомками, как сочеталось в семейной традиции восприятие великого военачальника и родного деда, земного человека, черты которого в той или иной степени должны были унаследовать его внуки. Наш интерес вызвала история бытования портретов фельдмаршала, принадлежавших его наследникам, которые ранее не попадали в поле зрения специалистов.

Основная часть. Прижизненных портретов Петра Христиановича было достаточно много. Его изображали и молодым военачальником, когда его карьера только начиналась, и убелённым сединами фельдмаршалом. Портреты фельдмаршала часто размещали в «присутственных местах». В 1819–1828 гг. по заказу императора создавалась портретная галерея героев войны с Наполеоном для Зимнего дворца. Автором большинства из них стал английский художник **Джорж Доу** (1781–1829), некоторые портреты завершали его помощники В. А. Голике (1802–1848) и А. Поляков (1801–1835). Среди 332 портретов было и изображение фельдмаршала Витгенштейна [2, с. 7–33].

В отличие от многих героев 1812 г. ему очень повезло. Работая над портретами для галереи Зимнего дворца, Доу часто был вынужден рисовать военачальников по устным описаниям внешности. Портрет Витгенштейна написан с натуры и очень реалистичен – это была одна из важнейших черт творческой манеры английского художника. Портреты писались в большой мастерской Д. Доу в Шепелевском доме – здании, примыкавшем к Зимнему дворцу, куда должен был приходиться и Пётр Христианович. Обстоятельства создания этого портрета не известны. Необщительный трудоголик Д. Доу, скорее всего, с фельдмаршалом разговаривал мало. Все его модели отмечают работоспособность художника, но почти ничего не говорят о его характере. У кн. Льва Петровича было несколько работ кисти Д. Доу.

Рис. 1. Диплом о наделении княжеским титулом рода Витгенштейнов. Собрание А. Витгенштейна
 Fig. 1. The diploma about assignment of a princely title of Wittgensteins family. The collection of A. Wittgenstein

В 1834 г. в Европе торжественно праздновали 20-летие победы над Наполеоном. Именно тогда за свои заслуги граф Пётр Христианович получил от прусского короля титул светлейшего князя, признанный в Российской империи в 1836 г. В августе 1834 г. фельдмаршал приехал в столицу из своего имения Каменка в Молдавии для участия в праздничных церемониях. Этот всплеск интереса к личности старого полководца стал причиной появления нескольких произведений искусства: портретов и жанровых сцен с его участием, которые вызвали у нас интерес и легли в основу этой статьи (рис. 1).

Главным событием в череде юбилейных торжеств стало открытие 30 августа (11 сентября) 1834 г. Александровской колонны – памятника императору-победителю Александру I. Высокопоставленный очевидец этого события вспоминал: «Это было зрелище необыкновенно великолепное. Государь Император, Наследник, Великий князь Михаил Павлович, три фельдмаршала: князь Витгенштейн, князь Сакен и князь Варшавский и сто тысяч войска преклонили перед памятником колена... При пении «Со святыми упокой» духовенство, Императрица, Великие княжны в сопровождении придворных с балкона дворца шли блестящею вереницею по красному сукну к памятнику...» [1, с. 98].

Благодаря прозорливости организаторов этой церемонии мы можем её себе хорошо представить, глядя на картину кисти французского художника **Адольфа Ладюрнера** (1799/1800–1855), который в 1830–1850-е гг. был достаточно популярен в аристократических кругах Санкт-Петербурга. Эта картина «Торжественное освящение Александровской колонны на Дворцовой площади в Санкт-Петербурге 30 августа 1834 г.» была закончена в 1840 г. Произведение огромного размера (301×485 см) хранится сейчас в Государственном Русском музее [3, с. 82–89]. В центре в небольшой группе избранных сопровождать императора лиц изображен и кн. Пётр Христианович.

В 1838 г. был составлен список недвижимости в имении Павлино под Петербургом, которым тогда владел кн. Лев Петрович. Этот документ доказывает, что уже тогда у него было несколько портретов отца: портрет фельдмаршала кисти художника **В. Л. Боровиковского** (1757–1825) (с пометкой «находится в Дружноселье») и «Портрет маршала П. Витгенштейна» без указания автора (с пометкой «сделанный в Тульчине»¹), два портрета авторства немецкого художника **К. Й. Бегаса** (1794–1854) и одна работа художника А. Ладюрнера, который в документе называется «Портрет маршала П. Витгенштейна, сидящего на биваке перед битвой за Полоцк» (с пометкой «маленького размера») [4].

Прямым потомкам кн. Петра Христиановича и сейчас принадлежит несколько неподписанных портретов, среди которых могут быть те, что хранились в Павлино. Они ещё требуют отдельного изучения. Портрет кисти Ладюрнера не был ранее известен, выявить его не удалось. По описанию эта работа очень похожа на картину Крюгера, где изображён Пётр Христианович на поле битвы под Полоцком. Однако композиция картины была иной – фельдмаршал у Крюгера стоит, а у Ладюрнера сидит (это следует из названия).

Обратимся к обстоятельствам, при которых стало возможным знакомство фельдмаршала и французского художника. Адольф Игнатьевич Ладюрнер – представитель очень редкого жанра изобразительного искусства – батального, обладал весьма специфичными и ценными в николаевскую эпоху талантами и умениями. Он изображал парады, солдат и офицеров в униформе, большие группы людей, одетых совершенно одинаково. В мастерскую Ладюрнера любил приходить Николай I, у которого в коллекции было много работ этого художника. Со временем императорское собрание рассеялось по разным музеям. Картины Ладюрнера есть в Русском музее, Третьяковской галерее, музее истории Санкт-Петербурга, музее-заповеднике «Петергоф», а также в частных коллекциях [3]. Кроме портрета фельдмаршала, у кн. Льва Петровича были и другие работы А. Ладюрнера: «Парад войск Карла X в Париже»; «Бал у княгини Белосельской в Петербурге» (эскиз); «Двое черкесов в военных костюмах» [4].

Пётр Христианович был приглашён для участия в официальных мероприятиях 1834 г. в качестве почётного гостя. От имени императорского двора за казённый счёт ему были предоставлены квартира в Петербурге в Шепелевском доме, а также комнаты в большом Царскосельском дворце, необходимые припасы, лошади и экипаж [1, с. 97–98]. Этот незначительный на первый взгляд факт биографии фельдмаршала позволил нам высказать предположения относительно обстоятельств написания некоторых его портретов.

С мая 1831 г. А. Ладюрнер работал в Шепелевском доме в бывшей мастерской Д. Доу, которую он занимал до декабря 1837 г., когда на месте этого здания начались приготовления к возведению Нового Эрмитажа. Очевидно, фельдмаршал и художник встретились в августе 1834 г., когда в этом доме в связи с торжествами поселили старого героя войны 1812 г. Этим мы объясняем тот факт, что Ладюрнер, несмотря на сильную занятость, написал портрет Петра Христиановича, известный нам из документов.

Очевидно, что в то же время он написал картину «Бал у княгини Белосельской в Петербурге», которая находится в коллекции кн. Александра Витгенштейна. Это небольшое произведение представляет собой жанровую сцену, не слишком подробно проработанную. Изучением этой работы занимался российский коллекционер С. Подстадницкий. При публикации картины в монументальном каталоге ей дали название «Бал в высочайшем присутствии» (т. е. в присутствии импе-

¹ Город в Винницкой области Украины, где долгое время служил Пётр Христианович.

ратора) и датировали концом 1830-х – началом 1840-х гг. [3, с. 7, 12, 78–79] Есть и третий вариант названия, который приведён в каталоге антикварного аукциона в г. Аахене за 1920 г.: «Сцена бала на русском дворе». Тут же размещено и описание картины: «В одном, освещённом большими хрустальными люстрами парадном зале, многочисленное общество дам и господ в нарядных туалетах. На стенах вокруг висят картины. Золотая рама. Холст, 33×52 см» [5, с. 11].

На картине мы видим полутёмный бальный зал, которому явно не хватает света от больших шикарных люстр, свисающих с потолка. Зал полон людей – мужчин в тёмных мундирах и женщин в ярких разноцветных платьях с причёсками, украшенными перьями. Черты лица гостей на бале живописцем не проработаны. В полумраке тонут портреты, висящие на стенах, за спинами гостей прямо напротив зрителя видно высокое полукруглое окно, за которым темнота позднего вечера. По обе стороны у стен лёгким контуром намечены высокие ширмы. Среди гостей замечаем сгорбленную фигуру фельдмаршала с характерной причёской, которого мы узнаём даже со спины, беседующим с графом А. Х. Бенкендорфом. На картине также нетрудно узнать Николая I, вел. кн. Михаила Павловича [3, с. 76–79].

Петербургская исследовательница биографии фельдмаршала и его потомков А. В. Краско утверждает, что последний раз он посетил столицу в декабре 1837 г. в связи с открытием памятников М. И. Кутузову и М. Б. Барклай-де-Толли [1, с. 38]. Вполне вероятно, что где-то в августе – начале сентября 1834 г. или в декабре 1837 г. был дан тот самый бал, на котором присутствовал император Николай I и П. Х. Витгенштейн. Главными аргументами этой версии служат биографии художника и фельдмаршала. Известно, что Ладюрнер появился в Петербурге в апреле 1831 г. и прожил там до самой смерти в 1855 г. В начале 1830-х гг. вышедший в отставку фельдмаршал постоянно проживал в имении Каменка. Не имея других документальных доказательств, позволим себе осторожно предположить, что «Бал у кн. Белосельской-Белозерской» можно датировать 1834–1838 гг. (рис. 2).

Рис. 2. Ладюрнер А. Бал у княгини Белосельской в Петербурге. 1834–1838 гг. Холст, масло, 33×52 см. Собрание А. Витгенштейна

Fig. 2. Ladurner A. The ball at the princess Beloselski in St. Petersburg. 1834–1838. Canvas, oil, 33×52 cm. The collection of A. Wittgenstein

Оригинальное название добавляет деталей, которые могут помочь в дальнейшей атрибуции картины, позволяет нам попытаться определить само место проведения бала, во время которого был сделан этот набросок. Мы считаем, что наиболее вероятным является дворец кн. Белосельских-Белозерских на Невском проспекте. Скорее всего, рядом с Николаем I хозяйка дома, Елена Павловна Белосельская-Белозерская, урождённая Бибикова, падчерица А. Х. Бенкендорфа, с 1831 г. жена Эспера Александровича Белосельского-Белозерского (1802–1846) – влиятельная статс-дама двора императрицы Марии Фёдоровны, обер-гофмейстерина. Возможно, современники узнали бы гораздо больше исторических персон на этой картине.

Одним из самых известных можно считать портрет фельдмаршала кисти немецкого художника **Франца Крюгера** (1797–1857), который много работал при императорском дворе России и королевском доме Пруссии. Ф. Крюгер несколько раз приезжал в Россию, в свой второй приезд в 1841 г. получил от Николая I заказ на написание «Портрета фельдмаршала П. Х. Витгенштейна». Это произведение хранится в Государственном Эрмитаже. Полотно большое, его размер – 361×298 см [6]. Обстоятельства создания этой работы не известны (рис. 3).

Рис. 3. Крюгер Ф. Портрет фельдмаршала П. Х. Витгенштейна. 1841 г. Холст, масло, 361×298 см.

Государственный Эрмитаж

Fig. 3. Kruger F. The portrait of the marshal P. H. Wittgenstein. 1841. Canvas, oil. 361×298 cm. State Hermitage

Картина Крюгера интересна своеобразной трактовкой образа главного героя, который изображён в окружении других людей. Пётр Христианович одет в зелёный общевойсковой мундир с алым воротником, отворотами рукавов и обшлагов фалд. Его левая рука опирается на саблю, правая держит медную подзорную трубу, которой он опирается на походный столик. На столе лежит карта и форменное пальто, отороченное меховым воротником. Обращает на себя нестыковка возраста Петра Христиановича и представленного события – подготовки в Полоцкой битве в 1812 г. В тот момент ему было 43 года, а на портрете мы видим убелённого сединами старика, каким он был в начале 1840-х гг. Очевидно, нарисованный с натуры портрет представлял героя войны таким, каким его увидел художник – один из ярких представителей немецкого бидермейера.

В правом углу мы видим усатого унтер-офицера Лейб-гвардии Гусарского полка¹ в красном доломане и красном ментике, свисающем с правого плеча, ведущего под уздцы лошадь. За его спиной двое военных, лица которых несложно узнать по сохранившимся портретам – это соратники генерала Витгенштейна – барон Иван Иванович Дибич (1785–1831) и Фёдор Филиппович Довре (1766–1846). И. И. Дибич в 1812 г. был оберквартирмейстером корпуса П. Х. Витгенштейна, а Ф. Ф. Довре – начальником штаба его корпуса. Со временем оба они стали генералами. Их портреты также есть в военной галерее Зимнего дворца [2, с. 186–187].

Потомки высоко ценили портрет Петра Христиановича кисти Ф. Крюгера. В 1850 г. по заказу кн. Л. П. Витгенштейна художник сделал авторский повтор этого полотна. Каталог 1920 г. даёт о нём следующую информацию: «Князь Сайн-Витгенштейн-Берлебург, русский фельдмаршал. Вся фигура окружена его свитой, генералами Дибичем, Дооган и другими офицерами генерального штаба. Указано: F. Kruger 1850» [5, с. 11]. Размер картины – 327×267 см, что несколько меньше эрмитажного полотна. По нашему мнению, изначально повтор делался для Сайна, где находится до сих пор. Известно также несколько его копий, история бытования которых весьма запутанна и плохо изучена до сих пор.

На протяжении 1840–1900 гг. одним из важнейших владений кн. Витгенштейнов было имение Верки под Вильно. В Верковском дворце хранилось множество произведений искусства, в том числе те, что встречаем в списке из Павлино, а также артефакты, связанные с личностью фельдмаршала. Главным залом, где демонстрировалась воинская слава рода, стал Рыцарский зал, стены которого были украшены оружием (копьями и щитами), рыцарскими доспехами, а также двумя огромными живописными полотнами. На одном из полотен был изображён Пётр Христианович, во всём блеске своей воинской славы стоящий на поле боя. На акварели В. С. Садовникова, представляющей Рыцарский зал Верковского дворца в 1846 г., мы видим, что это портрет кисти Ф. Крюгера. Тут возникает противоречие. Что это за работа? Авторское повторение для кн. Витгенштейнов было сделано несколькими годами позднее, только в 1850 г. Видимо, перед нами копия, выполненная неизвестным художником в 1841–1846 гг.

Об одной из копий работы Ф. Крюгера нам стало известно из документов Центрального архива (рода) Гогенлоэ в г. Нойнштайн (Германия), где хранится личный фонд внучки фельдмаршала кн. Марии Львовны Гогенлоэ. Она была самой старшей внучкой, которая носила фамилию деда и довольно хорошо знала его лично: когда фельдмаршал умер, ей было 14 лет.

25 марта 1891 г. имя славного военачальника получил 12-й драгунский Мариупольский генерал-фельдмаршала князя Витгенштейна полк, шефом которого он был ещё при жизни² [7]. Полк был расквартирован в г. Белостоке, близко от белорусских и литовских владений кн. Марии Львов-

¹ Анализ формы изображённого показал: перед нами военный, одетый в красный доломан (короткая куртка со стоячим воротником, расшитая 15-ю рядами золотистого шнура, каждый из которых заканчивается позолоченными пуговицами) и с красным ментиком (куртка, которая носилась на левом плече), отороченным чёрным мехом. Этот мундир соответствует форме унтер-офицера Лейб-гвардии Гусарского полка.

² На протяжении истории этого полка он несколько раз получал имя Витгенштейна: в 1799–1801 гг. – гусарский генерал-майора графа Витгенштейна полк, в январе – августе 1826 г. – гусарский генерала от кавалерии графа Витгенштейна полк, в августе 1826–1834 гг. – гусарский генерал-фельдмаршала графа Витгенштейна полк, в 1834–1843 гг. – гусарский генерал-фельдмаршала князя Витгенштейна полк. Затем после смерти фельдмаршала несколько десятилетий полк носил имя другого шефа. 6 декабря 1907 г. в связи с переименованием получил название 4-й гусарский Мариупольский генерал-фельдмаршала князя Витгенштейна полк, которое носил до 1915 г.

ны Гогенлоэ. В декабре 1891 г., довольно скоро после этого, княгиня решила подарить полку имени своего деда копию портрета кисти Ф. Крюгера. Переписка с командиром полка дошла до наших дней среди личных документов княгини в г. Нойнштайне. Дело, в котором они хранятся, получило название «Документы, касающиеся портрета генерал-фельдмаршала Витгенштейна» [8]. Оно в значительной степени показательное, поскольку свидетельствует о том, что кн. Мария хорошо понимала значение фигуры деда и старалась подчеркнуть это. В документах не упоминается автор произведения, однако этот портрет узнаваем на старинных фотографиях, представляющих большой зал офицерского собрания полка, размещавшегося в бывшем дворце Браницких в Белостоке. На фотографиях хорошо видно, что висевшая на стене картина – копия портрета кисти Ф. Крюгера.

Копия картины Крюгера для мариупольского полка была довольно вольной и упрощённой: за спиной унтер-офицера, ведущего под уздцы лошадь к генералу Витгенштейну, мы не видим соратников Петра Христиановича – Дибича и Довре. На их месте художник написал голубое небо. На картине мы видим лишь часть той палатки, которую в оригинале нарисовал Крюгер. Солдат, вытянувшийся во фронт, стоящий на карауле у штабной палатки, на копии, висевшей в Белостоке, тоже отсутствует. Изменены и некоторые детали фона. В копии для мариупольского полка слева от фигуры Витгенштейна на далёком холме дымится пожарище, которое в оригинале было значительно скромнее. Очевидно, таким образом копиист хотел добавить трагизма в картину. Однако если судить по фотографии конца XIX в., фигура Витгенштейна выписана подробно, со всеми деталями.

У кн. Константина Гогенлоэ во дворце Шиллингсфюрст (Германия) есть две идентичных копии работы Крюгера. Всё их отличие заключается лишь в большой рваной ране, нанесённой одному из полотен. Вполне вероятно, что они принадлежали кн. Петру Львовичу Витгенштейну и его сестре кн. Марии Гогенлоэ. Таким образом, кроме эрмитажного оригинала и авторского повтора 1850 г. известно ещё три копии работы Ф. Крюгера. Наиболее ранняя из них была работой неизвестного автора, написанной в первой половине 1840-х гг. и висевшей в Верках. Мы считаем, что это одно из полотен, которое сейчас находится в Шиллингсфюрсте. Второе полотно, скорее всего, было создано кистью виленского художника Иосифа Богдановича. Точно известно, что он копировал работу Крюгера в 1893 г. в Верках [9]. Третья копия была заказана кн. Марией Гогенлоэ для Белостока. Возможно, копии картины Ф. Крюгера имелись и в залах многих других офицерских собраний по всей Российской империи.

В 1853 г. художник Ф. Йенстен¹ сделал с работы Ф. Крюгера литографический портрет фельдмаршала. Мы считаем, что основой для литографии явился авторский повтор 1850 г., находившийся в Сайне. Литография напечатана на бумаге размером 72×58 см типографским способом. На ней мы видим убелённого сединами генерала, поза которого полностью взята с портрета Крюгера. Никаких других деталей – палатки, походного столика с картой и каской, других героев картины Крюгера нет. Литография хранится в собрании Палаццо Киджи [10]. Такие гравюры могли быть у многих внуков фельдмаршала.

Личные вещи фельдмаршала после смерти его старшего сына и бездетного старшего внука Петра Львовича, скорее всего, были переданы следующему по старшинству наследнику – кн. Фёдору Львовичу. В настоящее время личные вещи фельдмаршала хранятся во дворце Сайн. Эти предметы выставлены в экспозиции частного музея рода кн. Витгенштейнов, расположенного в Сайнском дворце. В первую очередь обращает на себя внимание парадное седло кн. Петра Христиановича, богато расшитое и декорированное, на котором представлен герб фельдмаршала. Мы считаем, что именно это седло находится на спине лошади на картине Крюгера (рис. 4).

Известно несколько миниатюр с изображением портрета фельдмаршала. Они встречаются и в коллекции кн. А. Витгенштейна, и в коллекции кн. К. Гогенлоэ. Такие семейные реликвии, гораздо менее громоздкие, чем парадные портреты, скорее всего, хранились в семьях всех детей полководца. Наиболее оригинальной из них, на наш взгляд, является миниатюра из собрания кн. К. Гогенлоэ, выполненная из слоновой кости (рис. 5).

¹ F. Jensten.

Рис. 4. Парадное седло фельдмаршала князя Петра Витгенштейна. Коллекция А. Витгенштейна
 Fig. 4. The ceremonial saddle of the field marshal prince Piotr Wittgenstein. The collection of A. Wittgenstein

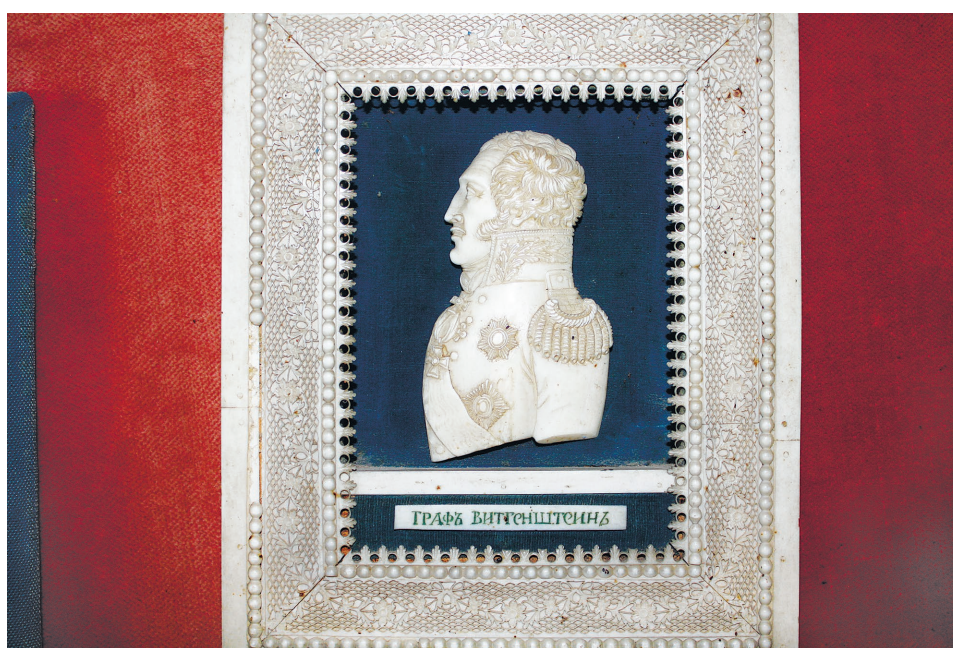

Рис. 5. Неизвестный мастер. Миниатюрный портрет фельдмаршала князя П. Витгенштейна.
 Слоновая кость, бархат. Коллекция К. Гогенлоэ
 Fig. 5. Unknown master. Miniature portrait of the field marshal prince P. Wittgenstein.
 The ivory, velvet. The collection of K. Hohenlohe

Изображение портрета кн. Петра Христиановича довольно часто встречается на сувенирных тарелках XIX в., которые так ценятся коллекционерами. Была такая посуда и у потомков князя. В красной гостиной Верковского дворца на втором этаже находилась чашка с портретом фельдмаршала, которая после продажи имения была вывезена в Германию во дворец Шиллингсфюрст, которым потом владели уже правнуки великого полководца.

К категории личных вещей относится и альбом рисунков, который сейчас принадлежит коллекции Государственного Эрмитажа. Альбом представляет собой не только произведение искус-

ства, но и исторический источник, который отражает окружение князя, представляет его знакомых, друзей и близких [11].

В Сайне выставлен и превосходный мраморный бюст фельдмаршала, созданный скульптором **Самуилом Гальбергом** (1787–1839). Лицо немолодого уже человека спокойно, испещрено морщинами, которые на нём оставили годы беспокойной военной службы, битвы, победы и поражения. Работы С. Гальберга, который умер молодым, встречаются довольно редко, представляют большой интерес не только для иконографии кн. П. Х. Витгенштейна, но и для исследователей русской скульптуры XIX в. в целом.

Долгое время бюст фельдмаршала работы Гальберга находился в красной гостиной Верковского дворца. На акварели В. Садовникова, изображающей эту комнату, мы видим бюст на первом плане справа [10, с. 69]. Очевидно, он стоял рядом с дверью в газетную комнату. На более поздней фотографии 1880-х гг. видно, что бюст передвинули немного левее. То, что эта работа в конечном счёте оказалась в Сайне, говорит о том, что после смерти кн. Петра Львовича реликвии рода кн. Витгенштейнов, к которым можно отнести все личные вещи фельдмаршала и его изображения, были переданы кн. Марией Гогенлоэ его мужским потомкам – своему сводному брату. Для себя она оставила лишь чашку с его изображением и две копии портретов кисти Крюгера.

Потомки фельдмаршала стремились сохранить память о нём и популяризовать его подвиги. Своеобразный памятник своему отцу в 1870 г. поставила и единственная дочь фельдмаршала Эмилия Трубецкая. Это сооружение – «башня ветров» в виде беседки стоит на высоком крутом берегу р. Днестр в с. Строенцы Рыбницкого района Приднестровской Молдавской Республики. Высота сооружения составляет 5 м, оно представляет собой шатровую крышу, опирающуюся на четыре квадратных колонны. Внутри до революции 1917 г. размещался бюст фельдмаршала.

После войны с Наполеоном на деньги, подаренные ему петербургским купечеством, фельдмаршал купил имение Дружноселье, недалеко от столицы. Со временем имение стало наследством кн. Льва Петровича. По задумке фельдмаршала, это место должно было стать родовым центром в Российской империи. Он писал в своём завещании: «Все наши дети должны быть объединены в Дружноселье в доказательство нашей службы и преданности Российской империи, нашей Родины» [1, с. 137, 264]. Его сын Лев начал осуществлять задумку отца, решив увековечить в этом имении его подвиги. По его заказу архитектор А. Брюллов сделал проект родового храма-усыпальницы и двух павильонов.

В одном из этих павильонов расположился родовой музей, где хранились русские ордена, которыми был награждён фельдмаршал в Российской империи, а также других государств; две золотые сабли с надписью «За храбрость» и другие семейные реликвии. Вокруг часовни-усыпальницы были расставлены 8 турецких пушек, захваченных в бою и подаренных императором фельдмаршалу в 1828 г. Этот своеобразный музей существовал до революции, после этого следы семейных реликвий из музея, а также турецких пушек теряются. Единственное, что удалось российской исследовательнице А. Краско, изучавшей этот вопрос, – выявить упоминание о «Картина исторического содержания войны с французами», которая находилась в Доме глухонемых, расположенном в усадьбе Дружноселье [1, с. 148, 305].

В XX в. отношение к имени славного предка в семье кн. Витгенштейнов стало менее трепетным. Они владели дворцом Сайн, вдали от России, где прославился военачальник и где была жива память о его достижениях. В 1920 г. правнук фельдмаршала кн. Станислав Витгенштейн (1872–1958) решил продать часть коллекции через антикварный аукцион в г. Аахене, для чего был изготовлен каталог предназначенных к продаже произведений. Этот исторический источник даёт гораздо больше сведений, чем документы родового архива кн. Витгенштейнов. Он был составлен профессиональными искусствоведами, которые тщательно изучили работы, уточнили информацию о художниках и сделали краткое описание самих произведений.

После аукциона некоторые картины попали в частные руки и след их теряется. Но несколько произведений были куплены братом продавца и таким образом остались в руках представителей рода кн. Витгенштейнов, сейчас они принадлежат кн. Александру и находятся в Сайне. Среди этих произведений – повтор портрета фельдмаршала кисти Ф. Крюгера, а также «Бал у княгини Белосельской» А. Ладюрнера.

Заключение. События войны 1812 г. выдвинули немало военачальников, среди которых был и граф Петр Витгенштейн, который приобрёл славу за ряд успешных операций и, в особенности, за оборону столицы, за что получил прозвище «Защитник Петербурга». На государственном уровне начал формироваться культ фельдмаршала, что привело к появлению целого ряда портретов этого человека, часть из которых со временем перешла в коллекцию его потомков. И сейчас в музеях России нередко встречаются большие и маленькие портреты графа, хранившиеся ранее в частных коллекциях и общественных местах. Большие портреты этого героя войны 1812 г. были неизменным атрибутом офицерских клубов, часто соседствовали с портретами Александра I и других героев этой войны. Нередкими были и копии с портретов фельдмаршала.

Нами выявлены материалы, которые демонстрируют действия потомков фельдмаршала по популяризации его личности в обществе, за пределами семьи. Его сын кн. Лев создал небольшой музей в имении Дружноселье, дочь кн. Эмилия Трубецкая открыла памятник в с. Строенцы (Молдова), портрет деда передала в полк его имени в г. Белосток внучка кн. Мария Львовна Гогенлоэ.

Култ отца нашёл своё отражение в коллекции Льва Петровича, который как старший брат унаследовал не только портреты, но и личные вещи отца: его парадное седло и другие значимые предметы. Поколению внуков фельдмаршала, которых было больше 20, уже не хватало артефактов для их коллекций. Многим из них хотелось иметь у себя портрет, который доказывал бы их причастность к великой исторической личности. Это поколение стало активно копировать портреты славного предка. В коллекции кн. К. Гогенлоэ, который является потомком фельдмаршала по женской линии, находится два идентичных портрета – копии работы кисти художника Крюгера, которые, скорее всего, принадлежали старшим внукам фельдмаршала – кн. Петру Львовичу и его сестре кн. Марии Гогенлоэ.

Потомки уже при жизни фельдмаршала понимали важность сохранения личных вещей и его прижизненных портретов. Этот интерес во многом базировался на государственном подходе, который создавал культ героев 1812 г. – не только императора Александра I, но и многих военачальников. Своё законное место в этом почётном перечне занимал и фельдмаршал Витгенштейн. Многочисленные семейные артефакты рассыпаны по частным коллекциям потомков фельдмаршала, но большая часть из них находится в частной коллекции главы рода кн. Витгенштейнов – кн. Александра в Сайнском дворце и доступна публике.

Благодарности

Автор выражает благодарность за помощь в подборе материала и предоставление иллюстраций кн. К. Гогенлоэ (Шиллингсфюрст, Германия) и кн. А. Витгенштейну (Сайн, Германия).

Acknowledgements

The author expresses gratitude for the help in selection of material and granting illustrations of Prince K. Hohenlohe (Schillingsfürst, Germany) and prince A. Wittgenstein (Sayn, Germany).

Список использованных источников

1. Краско, А. В. Забытый герой войны 1812 года генерал-фельдмаршал П. Х. Витгенштейн / А. В. Краско. – М.: Центрполиграф, 2012. – 347 с.
2. Глинка, В. М. Военная галерея Зимнего дворца / В. М. Глинка, А. В. Помарнацкий. – Ленинград: Искусство, Ленингр. отд-ние, 1981. – 240 с.
3. Русская гвардия в картинах А. И. Ладюрнера / авт.-сост.: С. А. Подстаницкий, О. Г. Леонов, С. А. Попов. – М.: Фонд «Русские Витязи», 2017. – 168 с.
4. 1838 г. Опись движимостям находящимся в Павлино // Bundesarchiv Koblenz. Nachlass Radziwill-Familie. – № 1834/ 1036 (ранее Ost II IV 1036).
5. Sayn-Wittgenstein-Sayn. Sammlung des Fürsten Sayn-Wittgenstein-Sayn von Schloss Sayn. Gemälde aller Art, Möbel u. Einrichtungs-Gegenstände, Silber ; Versteigerung 15. und 16. Dezember 1920 [Electronic resource]. – Mode of access: digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/creutzer1920_12_15. – Date of access: 15.12.2017.
6. Крюгер, Ф. Портрет генерала-фельдмаршала Витгенштейна / Ф. Крюгер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-expo.hermitage.ru/iss2/items?query=Крюгер&info=36909&sa-fund=30>. – Дата доступа: 15.12.2017.
7. Мариупольский 4-й гусарский полк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мариупольский_4-й_гусарский_полк. – Дата доступа: 17.12.2017.

8. Nachlaß Fürstin Marie geb. Sayn-Wittgenstein. Papiere betr. das Portrait des Generalfeldmarschalls Wittgenstein // Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein. Archiv Schillingsfürst. – Sf. 90. Bü 313. 16 л.

9. Nachlaß Fürstin Marie geb. Sayn-Wittgenstein (1829–1897). Briefe des Malers Bogdanowitsch // Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein. Archiv Schillingsfürst. – Sf 90. Bü 8. 9 л.

10. Meraviglie dal Palazzo. Dipinti disegni e arredi della collezione Wittgenstein-Bariatinsky da Palazzo Chigi in Ariccia // Gangemi Editore Ariccia, Palazzo Chigi, 25 novembre 2011–29 gennaio 2012 / A cura di Francesco Petrucci. – Roma, 2011. – 96 p.

11. Файбисович, В. Альбомы Витгенштейнов / В. Файбисович // Родина. – 2016. – № 8. – С. 10–12.

References

1. Krasko A. V. *The forgotten hero of war 1812 general marshal P. Wittgenstein*. Moscow, Centrpoligraf, 2012. 347 p. (in Russian).

2. Glinka V., Pomarnatskii A. *The military gallery of the Winter Palace*. Leningrad, Iskusstvo Publ., 1981. 240 p. (in Russian).

3. Podstanitskii S. A., Leonov O. G., Popov S. A. (eds.). *The Russian guard in A. I. Ladyurner's pictures*. Moscow, Fund “Russkie Vityazi”, 2017. 168 p. (in Russian).

4. 1838. The inventory of the personal property which is in Pavlino. Bundesarchiv Koblenz. Nachlass Radziwill-Familie. № 1834/ 1036 (Ost II IV 1036) (in Russian).

5. Sayn-Wittgenstein-Sayn. *Sammlung des Fürsten Sayn-Wittgenstein-Sayn von Schloss Sayn. Gemälde aller Art, Möbel u. Einrichtungs-Gegenstände, Silber ; Versteigerung 15. und 16. Dezember 1920*. Available at: digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/creutzer1920_12_15. (accessed 15 December 2017) (in German).

6. Kruger F. *Portrait of the general field marshal Wittgenstein*. Available at: <http://e-expo.hermitage.ru/iss2/items?query=Крюгер&info=36909&sa-fund=30> (accessed 15 December 2017) (in Russian).

7. *Mariupol 4th Hussars*. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мариупольский_4-й_гусарский_полк. (accessed 15 December 2017) (in Russian).

8. Nachlaß Fürstin Marie geb. Sayn-Wittgenstein. Papiere betr. das Portrait des Generalfeldmarschalls Wittgenstein. Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein. Archiv Schillingsfürst. Sf. 90. Bü 313. 16 l. (in German).

9. Nachlaß Fürstin Marie geb. Sayn-Wittgenstein (1829–1897). Briefe des Malers Bogdanowitsch. Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein. Archiv Schillingsfürst. Sf 90. Bü 8. 9 l. (in German).

10. Meraviglie dal Palazzo. Dipinti disegni e arredi della collezione Wittgenstein-Bariatinsky da Palazzo Chigi in Ariccia. Petrucci F. (a cura). *Gangemi Editore Ariccia, Palazzo Chigi, 25 novembre 2011–29 gennaio 2012*. Roma, 2011. 96 p. (in Italian).

11. Faibisovich V. The albums of Wittgensteins. *Rodina* [Motherland], 2016, no 8, pp. 10–12. (in Russian).

Информация об авторе

Попко Ольга Николаевна – кандидат исторических наук, доцент, заместитель председателя Постоянной комиссии по международным делам. Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь (ул. Советская, 9, 220010, Минск, Республика Беларусь). E-mail: olze@list.ru

Information about the author

Volha M. Popko – Ph. D. (Hist.), Associate Professor, Vice-chairperson of the Standing Commission on International Affairs. House of Representatives of National assembly of the Republic of Belarus (9 Sovetskaya Str., Minsk 220010, Belarus). E-mail: olze@list.ru

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА
LITERARY SCIENCE

УДК 821.161.3'09-1'82.0
Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-93-102

Паступіў у рэдакцыю 27.03.2018
Received 27.03.2018

С. У. Калядка

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь*

**ЭМОЦЫЯ І ПАЧУЦЦЁ ЯК ПАНЯЦЦІ ЛІТАРАТУРНАГА АНАЛІЗУ
ПАЭТЫЧНАГА ТВОРА**

Анотацыя. Актуальнасць ісследования состоит в выделении понятий эмоция и чувство в качестве самостоятельных дефиниций в литературном анализе поэтического произведения. Рассматриваются механизмы взаимодействия эмоции и чувства в авторском переживании. Позиционируется неделимость, сосуществование двух процессов эмоционального и чувственного в одном факте психики, причем каждый из них находит свои уникальные формы и смыслы обнаружения в художественном произведении. Однако их взаимонаправленность и разделение, что не исключает тождественности, свидетельствуют о наличии определенной целостности, единого пространства бытования эмоции и чувства, их соединении на основе глубинной неразрывности, что основывается на целостности мира и человека, бытия и сознания, эмоционального и рационального. Утверждается тезис, что переживание представляет собой демонстрацию определенных чувств, эмоций или их сложных конструкторов, а формами переживания эмоций и чувств в поэтическом произведении предстают настроения, аффекты, страсти лирического героя.

Ключевые слова: эмоция, чувство, переживание, эмотивность, поэтический текст

Для цитирования. Калядка, С. У. Эмоцыя і пачуццё як паняцці літаратурнага аналізу паэтычнага твора / С. У. Калядка // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 93–102. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-93-102

S. V. Kolyadko

*Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre
of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus*

EMOTIONS AND FEELINGS AS THE CONCEPT OF LITERARY ANALYSIS OF POETRY

Abstract. The relevance of the research is in distinguishing of the concepts of emotion and feeling as independent definitions in the literary analysis of poetic work. The article deals with the mechanisms of interaction of emotions and feelings in the author's experience. In our study, we position the indivisibility, coexistence of two processes of an emotional and sensual in one fact of psyche, each of which finds its unique forms and content in an artistic work. However, the mutual orientation, its division that do not exclude identity, tell us about the existence of a certain integrity, about a common space for the existence of emotion and feeling, its connection on the basis of deep inseparability which is based on the integrity of the world and man, being and consciousness, emotional and rational. The thesis states that the emotional experience is a demonstration of certain feelings, emotions or their complex constructs. And the forms of experiencing emotions and feelings in a poetic work are the moods, affects, passions of the lyric hero.

Keywords: emotion, feeling, emotional experience, emotivity, poetic text

For citation. Kolyadko S. V. Emotions and feelings as the concept of literary analysis of poetry. *Vestsi Natsyianal'nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 93–102 (in Belarusian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-93-102

Эмоцыі і пачуцці як праявы чалавечай псіхікі з'яўляюцца аб'ектам даследавання многіх навук – псіхалогіі, фізіялогіі, філасофіі, сацыялогіі, педагогікі, лінгвістыкі і інш. Першыя спробы размежаваць паняцці *пачуццё* і *эмоцыя* былі здзейснены яшчэ ў першай палове XX стагоддзя, пачына-

ючы з працы У. Макдоўгала “Адрозненне эмоцый і пачуццяў” (1928). Такую ж пазіцыю займаў Ф. Ф. Фартунатаў, які падзяляў пачуцці, эмоцыі, афекты і настроі [1]. Увогуле, адны вучоныя атаясамлівалі гэтыя паняцці і давалі эмоцыям такое ж азначэнне, якое даецца эмоцыям (Г. М. Брэслаў) [2]; другія лічылі пачуцці адным з тыпаў эмоцый (эмацыянальных з’яў) (В. Вундт) [3]; трэція разглядалі пачуцці як родавае паняцце, якое аб’ядноўвае розныя віды эмоцый як формы перажывання пачуццяў (эмоцыі, афекты, настроі, страсці і ўласна пачуцці) (Р. С. Немаў) [4]; чацвёртыя адрознівалі гэтыя паняцці, вывучалі іх як самастойныя адзінкі, якія могуць судакранацца, узаемапраникацца (А. Г. Маклакоў, Я. П. Ільін) [5]. Калі гаварыць абагульнена, на мове псіхалогіі, то сфера пачуццяў мае наступныя характарыстыкі – канкрэтнасць, доўгатэрміновасць, сацыяльную прымацаванасць, выяўленасць праз свядомасць, а сфера эмоцый – біялагічныя працэсы, неўсвядомленасць, кароткачасовасць. Аднак характар праяўлення эмоцый у звычайнага чалавека і пісьменніка мае істотнае адрозненне: пісьменнік павінен эмоцыі вербалізаваць і данесці іх сутнасць да чытача. Эмоцыя звычайнага чалавека ў жыцці сілкуецца станоўчымі / негатыўнымі падзеямі, учынкамі, з’явамі і г. д., а эмоцыя пісьменніка актывізуецца з патрэбы перавесці квант душэўнай энергіі ў слова, а словы ў форму мастацкага твора, матэрыялізаваць перажыванні і гэтым вызваліць розум і душу ад асаблівага ўзрушэння, кіруемага перапрацаванай розумам і сэрцам інфармацыяй.

Сучасная навука пайшла далей: у пачатку ХХ ст. з’явіліся даследаванні ў галіне фізіялогіі сэнсарных сістэм. Апісанне кагнітыўных кампанентаў псіхафізіялогіі ўспрымання дазволіла стварыць новы раздзел у навуцы – *нейраэстэтыку*, у рамках якой аналізуецца эстэтычны перажыванні ў іх сувязі з біялагічнымі фактарамі. Даследчыкі схільны разглядаць тэкст не як вышэйшую адзінку мовы, а як вышэйшую адзінку чалавечага мыслення. Яшчэ адзін новы кірунак звязаны з перапрацоўкай шматлікай інфармацыі, якая скіравана на чалавека, а інфармацыйна-семіятычны падыход становіцца той канцэптуальнай базай, на якой вырастае абагульненая *тэорыя псіхічных працэсаў*. Са сваімі праграмамі выступае *псіхалагічнае і псіхіятрычнае літаратуразнаўства*, якое грунтуецца на злучэнні прынцыпаў даследавання псіхапэтыкі і псіхастылістыкі. Адным з прадстаўнікоў гэтага кірунку выступае В. П. Бялянін, псіхалінгвіст, псіхатэрапеўт, які ў сваіх працах прадстаўляе псіхалінгвістычную тыпалогію мастацкіх тэкстаў у адпаведнасці з эмацыянальна-сэнсавай дамінантай і падзяляе іх на “светлыя”, “цёмныя”, “сумныя”, “вясёлыя”, “прыгожыя”, “складаныя” згодна з псіхіятрычнымі крытэрыямі [6]. Усе названыя навуковыя адгалінаванні з’яўляюцца міждысцыплінарнымі, іх аб’ектам даследавання паўстае псіхіка чалавека, у якой эмацыянальныя і пачуццёвыя працэсы разглядаюцца праз павелічальнае шкло фізіялогіі, псіхалогіі асобы, псіхіятрыі.

Эмоцыя з’яўляецца адной з форм адлюстравання, пазнання, ацэнкі рэчаіснасці, яна ўздзейнічае на матывацыю, фізіялогію, паводзіны чалавека. Гэта тэза абгрунтавана ў дзясятках навуковых прац па псіхалогіі, філасофіі, і таму не патрабуе дадатковага тлумачэння зварот да эмоцыі ў вызначаных аспектах у нашым даследаванні. Пачуцці лірычнага героя часта апыналіся ў цэнтры навуковага дыскурсу, а вось дыяда – эмоцыі і пачуцці – вельмі рэдка разглядалася ў літаратуразнаўстве ў адзінстве. Праблема суадносін эмацыянальнага і пачуццёвага ў жыццядзейнасці чалавека мае дыскусійны характар. Да гэтага часу паняцці ‘эмоцыя’ і ‘пачуццё’ ў многіх даследаваннях атаясамліваюцца, разглядаюцца як сінанімічныя, узаемазамяняльныя. Эквівалентнасць значэнняў, іх накладанне адно на другое ў навуковых палажэннях зводзіць іх да адной псіхічнай з’явы (часцей эмоцыі ў псіхалагаў і пачуцця ў літаратуразнаўцаў). Тэрміналагізацыя эмоцыі ў літаратуразнаўстве намі звязваецца з яе эмацыянальным выражэннем / выяўленнем у паэтычным тэксце на розных узроўнях яго арганізацыі, а ў прадметна-вобразнай сферы з рэпрэзентацыяй **эматыва – мастацкага вобраза з эмацыянальным полем значэння**. У большасці псіхалагічных даследаванняў эмоцыя разглядаецца як рэакцыя арганізма і падпарадкоўваецца пачуццям як больш арганізаваным выяўленням псіхікі чалавека. Іерархізацыя паняццяў ‘эмоцыя’ і ‘пачуццё’ пакладзена ў аснову многіх даследаванняў ХХ ст. У канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. абазначыўся новы падыход да інтэрпрэтацыі гэтых паняццяў, які можна акрэсліць з дапамогай такой фігуры мовы, як *гендзіяліс* (адзін праз два) – фігуры тоеснасці, калі, называючы паняцце ‘эмоцыя’, мы прадугледжваем яе сувязь з пачуццёвым выяўленнем, а звяртаючыся да паняцця ‘па-

чуццё, маем на ўвазе і эмацыянальны яго чыннік, і ўсё гэта ў канчатковым яго варыянце з'яўляецца адлюстраваннем стану аўтара / лірычнага героя. У сваім даследаванні мы пазіцыянуем непадзельнасць, “соположенность”, суіснаванне двух працэсаў эмацыянальнага і пачуццёвага ў адным факце псіхікі, прычым кожны з іх знаходзіць свае ўнікальныя формы і зместы выяўлення ў мастацкім творы. Вывучэнне крытэрыяў эмацыянальных з'яў і іх раскрыццё праз эматывы, эмацыянальна-зараджаную лексіку, сувязі эмоцый і працэсаў матывацыі, пазнання, дынаміку эмоцый і іх функцый і многае іншае намі праектуецца на пачуццёвую сферу чалавека і звязана з **прынцыпам зваротнасці**, які прадугледжвае наяўнасць двух працэсаў, сіметрычных адзін аднаму. Зваротнасць цесна звязана з паняццем *энтрапіі* (паказчыкам меры хаосу), што ў мастацкім творы адлюстравана ў прысутнасці вялікай колькасці спалучальных і неспалучальных злучэнняў эмоцый і пачуцця, якія працуюць на раскрыццё ідэі твора. Прычым, як і ў фізічных працэсах, адны камбінацыі эмоцый і пачуцця рэпрэзентуюць шматмернасць адлюстравання мастацкага вобраза і гэтым дасягаюць пастаўленай аўтарам мэты, нападваючы прастору верша пэўным відам энергетыкі; іншыя камбінацыі эмоцый і пачуцця ўспрымаюцца збыткоўнымі, умоўнымі, штучнымі і ў выніку іх можна назваць “неадпрацаваным” матэрыялам ці стылістычным грузам у раскрыцці задумы, яны выступаюць са значэннем згубленай энергіі. Пры гэтым інтэнсіфікацыя пэўнай эмоцыі прыводзіць да падобных працэсаў у сферы пачуццяў і, наадварот, інтэнсіфікацыя пэўнага пачуцця адбываецца паралельна з раскрыццём адной / шэрага эмоцый, ім абумоўленых.

Механізмы абазначэння і выражэння эмацыянальных фактаў псіхікі аўтара / лірычнага героя ў паэтычным творы не ёсць самамэта нашага даследавання, гэта толькі той грунт, на якім разглядаецца значэнне эмоцыі для раскрыцця ўнутранага свету аўтара / лірычнага героя. Твор у яго сапраўднай сутнасці – дваццаці працэс ажыўлення свету ў мастацкім тэксце і пераўтварэння тэксту ў свет (паводле М. М. Гіршмана). Эмоцыя не павінна зводзіцца да пачуцця, як і пачуццё разглядаецца як выяўленне эмоцыі. Аднак узаемаскіраванасць, зваротнасць, іх падзел, які не выключае тоеснасці і г. д., сведчаць пра наяўнасць пэўнай цэласнасці, адзінай прасторы бытавання эмоцыі і пачуцця, іх камбінаторыку на аснове глыбіннай непарыўнасці, што грунтуецца на цэласнасці свету і чалавека, быцця і свядомасці, эмацыянальнага і рацыянальнага.

Эмацыянальнасць асобы – гэта працэс, падчас якога адбываецца ацэнка значнасці фактараў уздзеяння на асобу (падзеі, учынкi, словы і г. д.) як пазітыўных / негатыўных, станоўчых / адмоўных, важных / другарадных і г. д. У гэтым эмоцыя звязана са свядомасцю і кагніцыяй, якія таксама выступаюць “пляцоўкай” для выяўлення пачуццяў. У мастацкім тэксце як на полі ўзаемадзеяння розных сэнсаў і значэнняў эмоцыі і пачуцці выконваюць рэгулятыўную, адлюстравальную, пабуджальную, узбуджальную функцыі і інш. Паэтычны тэкст – гэта сінергетычная сістэма, на яго полі сустракаюцца, сутыкаюцца, сумесна дзейнічаюць розныя энергіі – энергія логіка-рацыянальная і энергія эмацыянальна-пачуццёвая.

У паэтычным творы эмоцыі і пачуцці (сінкрэтычныя аб'ект-аб'ект) становяцца эстэтычнымі катэгорыямі, падпарадкаванымі маральнай ацэнцы, набываюць мастацкія каштоўнасці крытэрыі і пазнаваўчыя інтэнцыі. Спасылаючыся на вызначэнне эмоцыі ў слоўніку “Oxford Advanced Learner's Dictionary”, дзе эмоцыя падаецца як 1) моцнае пачуццё любога роду; 2) узрушэнне ці раздражненне пачуццяў [7], можна сказаць, што аўтарамі прапануецца падыход да эмоцыі як да інтэнсіфікатара пачуцця, у азначэннях прысутнічае найменне меры і ступені праяўлення з'явы (моцнае пачуццё) і эмацыянальна-сэнсавы напрамак (узрушэнне, раздражненне). Аўтары адмаўляюцца ад класічнай інтэрпрэтацыі эмоцыі, арыентуючыся на намінатыўныя і функцыянальныя аспекты. У якасці намінатыўнай прыкметы не называецца збліжэнне, затое рэпрэзентуецца ўваход эмоцыі ў пачуццё ў якасці рэгулятара яго выяўлення. Калі класічным падыходам да разгляду аб'ектных адносін паміж эмоцыяй і пачуццём прызначаецца прынцып іерархіі, то прадстаўнікі оксфардскай школы пазіцыянуюць прынцып імпульснага ўздзеяння. Мы лічым, што дадзеныя трактоўкі англійскіх даследчыкаў адлюстроўваюць толькі некаторыя аспекты бытавання эмоцыі ў паэтычным творы, якая спадарожнічае раскрыццю пачуццёвага свету аўтара / лірычнага героя.

Псіхолаг А. У. Пятроўскі вылучае каля 1500 эмацыянальных станаў душы, да якіх адносіць пачуцці, эмоцыі, адчуванні, жаданні, уяўленні, схільнасці, перажыванні, памкненні, настроі,

тэндэнцыі і інш. У апошнія гады з'яўляюцца навуковыя даследаванні, у якіх эмоцыя надзяляецца інтэлектуальнай адзнакай, а таксама вывучаюцца суадносіны эмацыянальнага і інтэлектуальнага (у адрозненне ад устаялага эмацыянальнага / рацыянальнага). Ці разглядаюцца эмоцыі з псіхалагічных пазіцый праз прызму перавагі / адсутнасці ў ёй пачуцця. Дадзеныя даследаванні аб'ядноўвае вельмі важная праблема – устанаўленне межаў дзеяння эмоцыі, вызначэнне памежнай зоны, у якой адбываецца ўзаемапранікненне эмоцыі і пачуцця і г. д., і такая праблема застаецца да гэтага часу адкрытай.

Такім чынам, калі зафіксаваць схематычна ўзаемадзеянне эмоцыі і пачуцця, то гэта карэлятыўнае адзінства будзе адлюстравана ў адносінах ўзаемазваротнасці: эмоцыя ↔ пачуццё. У паэтычным творы яно знаходзіць выяўленне ў першую чаргу ў перажыванні як працэсуальным акце, адлюстраваным у дынаміцы, у прывязцы да суб'ектна-аб'ектных адносін паміж аўтарам і яго тэкстам, паміж аб'ектна-аб'ектнымі адносінамі вобразаў мастацкай сістэмы твора.

Грунтуючыся на вызначэнні лірыкі як жанру, дадзеным Т. Сільман, што “лірыка мадэлюе адносіны паміж асобай і навакольным светам праз парадыгму суб'ектыўнага перажывання і з устаноўкай на выяўленне сапраўднай сутнасці гэтых адносін, якія перажываюцца” [8, с. 27], мы ў сваю чаргу апелюем да парадыгмы перажывання як прасторы рухаў паміж эмоцыяй і пачуццём, дзе адбываецца іх сцягванне ў спосабах адлюстравання душэўных станаў героя праз сістэму прадметаў, вобразаў, абстракцый і г. д. Да прыкладу, лірычны твор можа складацца з карцін прыроды, яго таксама могуць утвараць апісанні душэўных станаў як працэс перажывання. Такім чынам, твор дае нам *карціну псіхалагічнага працэсу*, якая адбываецца ў душы аўтара праз перажыванне таго, аб чым гаворыцца. Перажыванне ўяўляе сабой дэманстрацыю пэўных пачуццяў, эмоцый ці іх складаных канструктаў. А формах перажывання эмоцый і пачуццяў у паэтычным творы паўстаюць настроі, афекты, палкасць лірычнага героя. Калі звярнуцца да раскладання лексемы ‘перажыванне’, да яго словаўтваральнага ланцужка, то атрымаецца наступны сэнсавы рад: перажыванне ← перажываць ← перажыць ← жыць, у якім бачны працэс пераходу ад назапашвання інфармацыі пра свет і сябе (жыць) да яе пражывання ў форме набывання асабістага вопыту (перажыць), затым да пераносу асабістага перажывання ў перажыванне лірычнага “я” ў творы (перажываць – форма дзеяслова незакончанага трывання, у якой увасобілася накладанне двух працэсаў – пераносу асабістага вопыту на творчае дзеянне ў якасці “ачышчанага” ад побытавых перадумоў акта пазнання), і да фіксацыі названых працэсаў у перажыванні як выніку спасціжэння пэўнай сутнасці / ісціны душэўнага жыцця / быцця як увасабленні асабістых адносін, як мастацкім феномене візуалізацыі душэўных працэсаў.

Такім чынам, пад паняццем ‘перажыванне’ аўтара / лірычнага героя ў паэтычным творы мы разумеем асэнсаваны працэс ацэнкі душэўных станаў у сабе і падзей і з'яў у свеце праз прызму пачуццяў і эмоцый. Псіхолог Ф. Я. Васілюк называе перажываннем “унутраную працу па прыняцці фактаў і падзей жыцця, працу па ўсталяванні сэнсавай адпаведнасці паміж свядомасцю і быццём” [9, с. 180], скіроўваючы нас да кагнітыўнага аспекту сувязі свядомасці з перажываннем. У якасці асобнага ён вылучае паняцце ‘перажыванне-сузіранне’, якое “азначае пэўны рэжым, або ўзровень, функцыянавання свядомасці як сістэмы, якая існуе і дзейнічае нароўні з іншымі рэжымамі – рэфлексіяй, усведамленнем і несвядомым” [9, с. 182]. А перажыванне-сузіранне абумоўлена сферай псіхічных працэсаў, якія не кіруюцца свядомасцю. Можна сцвярджаць, што ісціна знаходзіцца недзе пасярэдзіне: перажыванне як разгортванне пачуцця / пачуццяў у эмацыянальным арэале заўсёды будзе суправаджацца выяўленнем адносін аўтара / лірычнага героя да душэўнага працэсу, у ім (іх) і з дапамогай яго (іх) адлюстраванага, мець праекцыі на душэўны / свядомы штуршок (тут могуць у роўнай ступені прысутнічаць неўсвядомленыя і ўсвядомленыя асэнсаваныя працэсы), яго (іх) выклікаўшага. Некаторыя ўдакладненні можна ўнесці ў нашы развагі адносна душэўнага штуршка ў з'яўленні пэўнага перажывання, якое патрабавала формы паэтычнага твора, цытатай з даследавання Т. Сільман, якая запэўнівае нас у тым, што “глыбіня і шчырасць эмоцыі прадвызначаюць строгасць адбору эмпірычнага жыццёвага матэрыялу: у верш трапляе толькі тое, без чаго суб'екту перажывання абсалютна нельга было абысціся” [8, с. 32]. Акрамя пастуліраванай намі ідэі нараджэння паэтычнага твора пад уздзеяннем эмацыянальнай перанасычанасці свядомасці інфармацыяй пра свет і сябе ў свеце, якая патрабавала формы паэ-

тычнага ўвасаблення, Т. Сільман таксама аддае перавагу эмацыянальнаму адбору і насычанаму, сцісламу, лаканічнаму размяшчэнню матэрыялу ў лірычным творы, і з гэтым нельга не пагадзіцца.

Пераход ці перанос падзей “душы” ў падзеі паэтычнага твора некаторыя даследчыкі імкнуцца апісаць з дапамогай матэматыкі, яе ўраўненняў, формул і вылічэнняў (паняцце ‘пачуццёвасць’ з іншымі значэннямі, дарэчы, прыкладаецца да матэматычных задач аптымізацыі, да матэматычных параметраў). У апошнія дзесяцігоддзі з’яўляецца шмат прац, сярод якіх папулярнасцю карыстаюцца працы нейрафізіёлага Дэвіда Льюіса і брытанскіх псіхолагаў Кэрал Ротвел і Пітэра Коэна [10], якія вывелі формулы шчасця. А ў кнізе Я. Сушко “Формула кахання: тэорыя і метадыка прымянення” [11] прыводзіцца формула $L = K(V + P)$, у якой схематычна адлюстраваны адносіны паміж людзьмі, заснаваныя на пачуцці кахання. Таксама з дапамогай матэматычнага выражэння акадэмік П. Сіманаў у кароткай сімвалічнай форме прадставіў усю сукупнасць фактараў, якія ўздзейнічаюць на ўзнікненне і характар эмоцыі: $\mathcal{E} = f[\Pi, (\text{Ин} - \text{Ис}, \dots)]$ [12, с. 63]. Безумоўна, у аснове названых формул імкненне аўтараў звесці складаны свет душы асобы да канкрэтных паказчыкаў, якія б маглі ўніфікаваць мноства і прывесці іх да зразумелага рада. Мастацкія творы не любяць такой канкрэтызацыі ў выглядзе матэматычных вылічэнняў, і, пра што неаднойчы пісалі даследчыкі літаратуры, пры падобных маніпуляцыях твор губляе сваю таямнічасць, прывабнасць, цэласнасць і пераўтвараецца ў набор знакаў. Падтрымліваючы гэту тэзу, мы, аднак, паспрабуем у выглядзе лінейных схем адлюстраваць дзеянне канструкта¹ эмоцыя ↔ пачуццё ў розных кантэкстах паэтычнага твора. У падобным мадэляванні знаходзіць выяўленне пошук агульных для аўтарскай свядомасці алгарытмаў раскрыцця эмоцыі / пачуцця і іх абагульненне ў адпаведнасці з законамі мастацкай творчасці. Як адзначаў псіхолаг Ф. Я. Васілюк, «далучаючыся да таго ці іншага культурнага схематызму свядомасці, індывідуальная свядомасць пачынае падпарадкоўвацца яго асаблівым «формаўтваральным» заканамернасцям. Гэтыя схематызмы здольныя служыць формай асэнсавання і пераасэнсавання чалавекам падзей і абставін яго жыцця, а значыць, і культурна-зададзенай формай індывідуальнага перажывання» [9, с.160].

У рэдкіх літаратуразнаўчых працах, напрыклад у працы Ю. М. Тынянава, гаворыцца аб камернасці і “невялікіх эмоцыях” Г. Ахматавай, аб глабальных эмоцыях сентыменталізму і “побытавых” эмоцыях С. Ясеніна [13, с. 270–271, 282]. У дадзеным выпадку размова ідзе не аб **спосабах аб’ектывацыі эмоцый**, уласцівых літаратурным творам розных жанраў, а пра тыпы эмоцый. Аб’ектывацыя адбываецца на ўзроўні выяўлення тыпаў і ўключэння іх у пэўную класіфікацыю, адпаведную творчасці многіх пісьменнікаў. Аднак спосабы аб’ектывацыі могуць быць рознымі. У дачыненні да паэтычнага твора, напрыклад, маглі б стаць актуальнымі наступныя спосабы аб’ектывацыі эмацыянальных настройаў аўтара / героя, прапанаваныя С. І. Ярмоленка: “праз засваенне жанру, для якога характэрны свае формы выражэння лірычнага перажывання, праз спробу паглядзець на сябе як бы з боку, прадставіць сябе ва ўспрыманні “чужой” свядомасці” [14, с. 347]. Пад аб’ектывацыю могуць падпадаць эмоцыі як сродак метафарызацыі, як сінтаксічная фігура ці сюжэтастваральны рэгулятар і інш., у кожным выпадку ў адпаведнасці са сваімі крытэрыямі. Аб’ектывацыя не толькі сродак апісання эмацыянальных станаў, эматыўных канструктаў у паэзіі розных аўтараў.

Наша схема ў выяўленні адносін паміж эмоцыяй і пачуццём своеасабліва “культурна-зададзеная форма індывідуальнага перажывання”. Мы паспрабуем “анатаміраваць” жывое, складанае, цякучае эмацыянальнае перажыванне, не зважаючы на шквал крытыкі. Яна (схема) з’яўляецца спосабам аб’ектывацыі эмоцыі ў адпаведнасці з функцыянальным іх выяўленнем на розных стадыях перажывання аўтарам /лірычным героем той ці іншай падзеі ці з’явы: [эмоцыя → пачуццё]; [эмоцыя=пачуццё]; [пачуццё → эмоцыя]; [эмоцыя / пачуццё].

Функцыя стымулявання эмоцыяй пачуццёвага раскрыцця аўтара / лірычнага героя [эмоцыя → пачуццё] дзейнічае ў кантэксце “папярэджвання”, прэваліравання эмацыянальнага ўзрушэння ў адносінах суб’екта да тэмы выказвання. **Рэгулятыўная функцыя** [эмоцыя=пачуццё] заключаецца ў эмацыянальным падмацаванні/замацаванні пачуццёвых адносін паміж героямі, пачуццёвых сігналаў аб стане лірычнага героя; тут важна ўлічыць і функцыю сінтэзавання эмацыяналь-

¹ Канструкт – паняцце, якое з’яўляецца сродкам навуковага аналізу і абагульнення.

на-пачуццёвых комплексаў, абумоўленых працэсуальнасцю перажывання і зменай у ім “кадраў”, пры гэтым кожнаму кадру можа адпавядаць свой комплекс. І **функцыя актывацыі** [пачуццё → эмоцыя] абумоўлена арганізацыяй пачуццёвага самараскрыцця аўтара / лірычнага героя і яго ўздзеяннем на эмоцыі чытача. **Экспрэсіўная функцыя** [эмоцыя / пачуццё] у роўнай ступені прысутнічае пры выяўленні названых вышэй функцый у якасці выяўлення адносін, камунікатыўнай скіраванасці пачуццёвага самараскрыцця.

Такім чынам, перажыванне як суб’ектыўны стан аўтара / лірычнага героя выяўляецца праз суадносінны эмоцый / пачуццяў у яго працяканні і пераўтвараецца ў аб’ектыўную карціну і абагульненае адлюстраванне душэўнага руху ва ўспрыманні чытача. У гэтым трансфарматыўным пераходзе аб’ектывацыя перажывання супадае з трактоўкамі псіхааналітыкаў: 1) варыянт праекцыі, калі хтосьці праецыруе свае пачуцці на кагосьці іншага, у каго фактычна маюцца такія ж пачуцці; а таксама 2) увасабленне, выражэнне чаго-небудзь у чымсьці даступным успрымання [15, с. 687]. Аднак варта ўлічыць, што ў дачыненні да паэтычнага твора мае значэнне план выражэння як спосаб арганізацыі розных перажыванняў аўтара / лірычнага героя ў выказванні / апісанні / разважанні пра сябе, якое набывае эмацыянальна-сэнсавую завершанасць. Больш за тое, тэрмін “аб’ектывацыя” выступае як прыём новага сэнсапараджэння ў дачыненні да ўспрымання чытачом аўтарскай эмоцыі / пачуцця і іх інтэрпрэтацыі. З пазіцыі аб’ектывацыі можна разглядаць эмоцыі ў паэтычным тэксце праз прызму апісання *эмацыянальных настрояў*, *эмацыянальнага перажывання*, *эмацыянальнага пачуцця* і асэнсаванне ў аб’ектывавонай форме іх раскрыцця па пэўных крытэрыях суадносін эмоцыі ↔ пачуцця ў творчасці аднаго / многіх аўтараў і г. д. З гэтага пункта гледжання, перажыванне трапляе ў вертыкальную антыномію: з аднаго боку, застаецца тэкст у якасці рэальнага, аформленага па законах вершазнаўства выказвання аўтара пра сябе / знешні свет як суб’ектыўнага перажывання; з другога боку, гэтае выказванне набывае ідэальнае, абстрактна-абагульненае і бясконцае жыццё ў розных формах інтэрпрэтацый чытача. Адначасовая прысутнасць, ці кантамінацыя, у вершы глыбока асабістага і агульнага, прыналежага ўсім і нікому выклікае новы эстэтычны сэнс існавання твора ў надтэкставай рэальнасці, у якой бытуе ўжо *эстэтычнае перажыванне*. У эстэтычных перажываннях увасабляюцца экзистэнцыяльныя асновы чалавечага жыцця, генеральныя лініі паводзін, вядучыя духоўныя інтарэсы людзей. Як заўважыў В. Я. Халізеў, у навуковым дыскурсе апорнымі сталі вызначэнні з пастаянным азначальным словам эстэтычныя – адносінны, бачанне, вопыт, падыход, пункт гледжання, функцыя і інш. [16], а яны маюць адносінны да інтэрпрэтацыі твора ў надтэкставай рэальнасці, адарванай ад асобы аўтара і прычын узнікнення верша. Нам імпануе думка Я. Мукаржоўскага, што “эстэтычнае звязваецца з адхіленнямі ад усяго звыклага і ўсталяванага, з нейкімі парушэннямі. «Нармаванае эстэтычнае» засталася ў мінулым: традыцыйна выдатнае было ўзаконена, а таму безасабовае. Іерархічна вышэй за яго і сучаснае “ненармаванае эстэтычнае”» [17, с. 37–39, 53]. Эстэтычны эффект твора ўсё ж апелюе да новага, нечаканага, здзіўляльнага. А эстэтычнае ўспрымання – да абязлічанаці, абагульненасці ў паэтычным творы, у якім павінна быць адкрыццё, выхад на ўзровень эстэтызацыі суб’ектыўнага перажывання ў якасці абагульненай формулы выказвання пра сябе / знешні свет. Аб’ектывацыя эмацыянальна-пачуццёвага вопыту, яго абстрагаванне і пераход у знакі адносін паўстае неабходнай умовай мастацкага функцыянавання аўтара / лірычнага героя ў якасці абагульненай субстанцыі / суб’ектнасці пад найменнем “чалавек з аголенай душой”. Глыбокае эстэтычнае перажыванне павінна быць непазбежна звязаным з такім жа глыбокім уздзеяннем і нават душэўным узрушэннем чытача, прыводзіць да катарсіса. Такім чынам, эмоцыя набывае ідэаторны¹ характар: яна выступае ў якасці эмацыянальна-пачуццёвага зместу складанага перажывання, што пачынаецца з эмацыянальнай ацэнкі / адбору і завяршаецца таксама ёю.

Увогуле «свет мастака – складаны духоўны свет чалавечых сутнасцей, дзе сплаўляюцца найтанчэйшыя і разнастайнейшыя інтэлектуальныя, псіхалагічныя, пачуццёвыя спосабы асваення жыцця, адлюстроўваецца пярэстая карціна духоўных і эстэтычных памкненняў часу, узаемадзейнічаюць уражанні пра мінулае і сучаснае і г. д.» [18, с. 9]. Кожны пісьменнік знаходзіць

¹ Ідэаторны – які мае адносінны да ідэй, да кагніцыі.

свае спосабы і сродкі ў адлюстраванні перажывання, засноўваючыся на розных духоўных сутнасцях у сабе. Звернемся да канкрэтных прыкладаў бытавання эмоцыі і пачуцця ў перажыванні Яўгеніі Янішчыц.

***

З якой вясны, з якое б та прычыны
Сярод каляных студзеньскіх снягоў
Чужога і далёкага мужчыну
Шкадую, як нязбытнага свайго.

Хіба што гэтак просяць суцяшэння
У адзіночнай камеры цішы;
А ці ваююць так з апусташэннем
Задушанай турботамі душы?

А ён маўчыць, далёкі той мужчына,
Яму на скроні снегу намяло.
Яго кахала дзіўная жанчына,
Яму дарыла дзіўнае святло...

Дрыготкія, ў вачах адбіткі неба,
Як два азерцы поўныя стаяць.
І разумею: суцяшаць не трэба.
І адчуваю: позна шкадаваць [19, с. 219].

Пачуццё жалю ў першай страфе верша “***З якой вясны, з якое б та прычыны” становіцца дамінантнай эмоцыяй, якая экстрапаліруецца на эматыў “шкадую” і ім жа абумоўлена, прычым яно (пачуццё) усвядомленае, аўтар / лірычная гераіня задае сабе пытанне: “...з якое б та прычыны”, імкнецца разабрацца ў супярэчнасцях унутранага жыцця душы. Пачуцці заўсёды звязаны са свядомасцю, яны апасродкаваны пазнаннем свету і сябе ў ім. Нягледзячы на пастаўленае пытанне, гераіня ведае гэтыя прычыны, яны актуалізуюцца ў азначэннях “чужога”, “далёкага” і эпітэце “нязбытнага” (мужчыны). Прычым эпітэт “нязбытны” актывізуе ў нашым уяўленні шэраг эмацыянальных азначэнняў: ілюзорны, немагчымы, недасягальны і г. д., набываючы шматзначнасць з адмоўнай канатацыяй, пераўтвараючыся ў эматыў. Афектыўная супярэчнасць “чужы”, “далёкі” – “нязбытны”, “свой” утварае антытэзу, з дапамогай якой і ў наступных строфах адбываецца актуалізацыя эмацыянальна-пачуццёвых супярэчнасцей. Л. С. Выгоцкі лічыць, што “пакутлівыя і непрыемныя афекты падвяргаюцца некатораму разраду, знішчэнню, ператварэнню ў супрацьлеглыя і што эстэтычная рэакцыя як такая па сутнасці зводзіцца да такога катарсісу, гэта значыць да складанага ператварэння пачуццяў ... мастацтва такім чынам становіцца мацнейшым сродкам для найбольш мэтазгодных і важных разрадаў нервовай энергіі” [20, с. 271]. Аднак асаблівасць лірыкі Я. Янішчыц заключаецца ў тым, што ў ёй не адбываецца катарсіса асобаснага, эмоцыі гераіні праз твор не знішчаюцца, не прыводзяць да самарэгуляцыі псіхічных працэсаў, паэтэса зноў і зноў у розных варыянтах пастаноўкі праблемы вяртаецца ў вершах да болевых месцаў перажывання аб Сабе і Ім. Пачуцці гераіні “апрадмечаны” фігурай мужчыны, які быў каханым, а цяпер стаў далёкім. Рэтраспекцыя ў былыя перажыванні дапамагае ёй нанова прыйсці да тых жа высноў, якія былі раней зроблены на эмоцыях, а цяпер на падставе пазнавальнага працэсу самой сябе сталі больш асэнсаванымі; пры гэтым яшчэ раз перажыць перажытае, а значыць, у творы адлюстроўваецца здвоенае ўвасабленне эмоцыяў і пачуццяў, ці *падвойнае іх пражыванне* – як факт рэальнага былога і як эстэтызаваны факт паэзіі, як першасная эмацыянальная рэакцыя на расстанне ў мінулым і другасная рэакцыя на яго ўвасабленне ў паэтычным творы. Паміж імі адлегласць, якая дапамагае душэўную эмацыянальнасць зрабіць больш высакароднай, акультурыць, эстэтызаваць, пераўтварыць у з’яву мастацкай творчасці.

Другая страфа верша суцэльна эматыўная, рытарычна завостраная і інтэрсуб’ектыўная: у рытарычных пытаннях як сігналах аб крызісу ў адносінах няма пытання, але ёсць пастаноўка праблемы, скіраваная ў камунікатыўную прастору, да людзей (“гэтак просяць?”, “ваююць?”). Там, у дачыненнях людзей, яна шукае ідэальнае, узорнае, лепшае, што павінна вызначаць паразуменне.

Гэта тая метамова, праз якую яна імкнецца зразумець, чаму лёс яе надзяліў “адзінотнай камерай цішы”, “апусташэннем души”. “Адзінкавасць” адзіноты герайні (у-сабе, для-сябе) апеллюе да “ўсеагульнай” маралі (Іншы-ўва мне), каб асэнсаваць і атрымаць “суцяшэнне” для збалелай души.

У трэцяй страфе перажыванне герайні нібы ўзнімаецца над канкрэтыкай “задушанай турботамі души”, паэтэса пераходзіць ад “я” (першай асобы займенніка, выражанага ў першай страфе праз дзеяслоў “шкадую”) да “яна” (“Яго кахала дзіўная жанчына, / Яму дарыла дзіўнае святло...”), у якім знаходзіць адлюстраванне абагульненне ўласнай ролі ў Яго лёсе з пазіцыі так званай аб’ектывацый эмацыянальна-пачуццёвага – “дзіўная жанчына” як увасабленне лепшых якасцей асобы з пазіцыі Іншага, “дзіўнае святло” як метафара гарачага пачуцця кахання. Паралелізм у паэтычным сінтаксісе завастрае ўвагу на антаганізм двух станаў души – думачага (таму і з’яўляецца нарэшце спакойная інтанацыя ў канстатацыі факта адчужэння паміж Ім і Ёю: “А ён маўчыць, далёкі той мужчына, / Яму на скроні снегу намяло...”), а затым “І разумею: суцяшаць не трэба”) і пачуццёвага, эмацыянальнага (праз выключэнне “я” і зварот да ацэнкі Іншага, праз акцэнт на адчуванні “І адчуваю: позна шкадаваць”).

В. Макарэвіч адзначае: “Каханне ў творах Янішчыц вельмі і вельмі няпростае. Яно гарачае і неўтаймаванае, але больш пакутнае і балючае, чым радаснае і шчаслівае. І ўсё ж, якое б яно ні было, гэта пачуццё заўсёды шчырае і чалавечнае. Няхай гэта каханне па сваёй сутнасці хутчэй за ўсё драматычнае, мы верым у яго вялікую ачышчальную сілу, у гуманістычны і аптымістычны пачатак. У любую эпоху яно рабіла чалавека больш прыгожым, чулым, далікатным у адносінах да іншых” [21, с. 198]. І апошняя страфа верша “***З якой вясны, з якое б та прычыны...” таму прамое пацвярджэнне: у метафарычным вобразе, ускладненым параўнаннем, нібы застыла пытанне “чаму?”, скіраванае ў Неба: “Дрыготкія, у вачах адбіткі неба...”. Мастацкая прастора твора арганізавана на апазіцыі “нізу” – чалавечых страсцей і “верху” – неба ў вачах як увасабленне веры ў павароты лёсу, у змены кардыяграмы лёсу, як малітва да Бога. На адным баку – цьмянасць, непаразуменне, горыч, перажыванні, на другім баку – святло, чысціня ў напоўненых слязамі вачах бы двух поўных азерцах. Падобная арганізацыя мастацкай прасторы верша ўказвае на тое, што духоўнасць перажывання – адзнака лірыкі кахання Я. Янішчыц. Святло – гэта аўра паэтычнага таленту Я. Янішчыц, нягледзячы на драматычную падкрэсленасць творчага самавыяўлення паэтэсы ў апошнія гады. Святло яе души і духу кіравала лірычнай, напоўненай меладычнымі музычнымі гукамі, шырокай палітрай фарбаў, метафарычна-асацыятыўнымі вобразамі паэзіі. Але яно не змагло перамагчы боль непаразумення, не змагло запаліць каханне. “Суладдзе лірызму і драматызму (адно высвечваецца другім, усе нюансы ўзаемаабумоўлены) – удалы мастацкі прыём. Ён у розных формах будзе яшчэ развівацца ў паэзіі Я. Янішчыц, дасць свае здабыткі (успомнім хаця б пачатак асацыятыўнага маналогу «Ля ложка хвораі маці»: «Ты ляжыш не на ложку, а ў жытнёвым полі. Мама! Так мне рукі твае не балелі ніколі»). Мы павінны памятаць аб гэтым прыёме, характарызуючы наогул светаўспрыманне паэтэсы” [22, с. 7]. Абагульняючы выказванні розных даследчыкаў творчасці Я. Янішчыц, можна сцвярджаць, што пачуццёвасць яе паэзіі лірычна-драматычная, яна актывізавала інтэлектуальныя, асацыятыўныя эмацыянальныя фактары рэакцый асобы на праблемы асабістага жыцця і абумовіла выяўленне ў першую чаргу эстэтычных і маральных пачуццяў.

Безумоўна, перад намі ўзор інтымнай лірыкі, у якой агаляюцца пачуцці, выносяцца з прасторы души на паверхню і аддаюцца на прысуд свядомасці. Лірыка кахання (прысвечана ўзаемаадносінам дваіх) і інтымная лірыка (адлюстроўвае праблемы асабістага, прыватнага жыцця аўтара / героя) – гэта найбольш эматыўная па сваёй прыродзе лірыка, бо ў ёй прадметам апісання, разважанняў паўстае сфера жыцця души асобы. Узнікае пытанне: ці кожны факт гэтага жыцця павінен набываць мастацкую форму, пераўтварацца ў факт паэзіі? Пытанне хутчэй рытарычнае, таму што ў святле сучасных тэндэнцый “у чалавеку няма нічога брыдкага”, можна ўсё паказваць і ўсё абмяркоўваць. Крытэрыі эстэтычнага размываюцца, а асоба аўтара выступае самагоднай і абмежавальнай інстанцыяй (якая мае каштоўнасць сама па сабе і якая вызначае межы дазволенага) у іх актуалізацыі праз уласную творчасць.

Такім чынам, пачуццёвасць эмоцыі і эмацыянальнасць пачуцця – не слоўная эквілібрыстыка і не гульня ў сэнсы, а формы адлюстравання “я” і свету ў перажыванні. Пры разглядзе дыяды эмо-

цыя ↔ пачуццё неабходна ўлічваць фактар яе рэалізацыі ў выглядзе розных па працягласці, па інтэнсіўнасці, па паўтаральнасці / унікальнасці і г. д. перажыванняў аўтара / лірычнага героя, устанавленне своеасаблівых аб'ектна-аб'ектных адносін у раскрыцці перажывання. Г. Х. Шынгараў сцвярджаў, што ў жыцці пачуцця, у эмоцыі “гнасіялагічнай супрацьлегласці аб'екта і суб'екта няма” [23, с. 102]. Узнікненне суб'ектыўнага вобраза ўнутранага ці знешняга свету звязана з многімі фактарамі, сярод якіх перажыванню надаецца першасная роля, таму што дзякуючы яго адбівальнай функцыі вобраз з / у эмацыянальнай плоскасці пераходзіць у / з вобласць свядомасці, трапляючы ў зоны пазнання, ацэнкі, і затым творчага пераасэнсавання аўтарам як суб'ектам. «Галоўнай асаблівасцю эмацыянальнай дзейнасці чалавека, як мы думаем, з'яўляецца тое, што яна не толькі ўтварае “афектыўныя хваляванні” як форму ацэнкі факта, але скрозь уключае гэтыя свае прадукты ў новы цыкл супастаўленняў і ацэньванняў» [24, с. 42], – і гэтая функцыя свядомасці асобы прадудыраваць эмацыянальнае праз працэсы ацэньвання ў новыя эмацыянальна-сэнсавыя рады паэтычных вобразаў цесна пераплецена з творчым пераасэнсаваннем вобразаў душы і свету пад уздзеяннем першапачатковага эмацыянальнага штуршка – актывізатара яго творчых інтэнцый. У творы фіксуюцца прычынна-выніковыя сувязі бытавання вобраза ў свядомасці, яго трансфармацыі пад уздзеяннем эмацыянальных працэсаў. Эмацыянальная ацэнка вобраза – гэтая суб'ектыўны працэс, аднак у яго выніку павінны нарадзіцца аб'ектыўныя асновы для пераўтварэння гэтага вобраза ў паэтычны, і гэтымі асновамі з'яўляецца рэфлексія і медытацыя.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Фортунатов, Ф. Ф. Избранные труды: в 2 т. / Ф. Ф. Фортунатов; Акад. наук СССР, Отд-ние языка и литературы; под ред. М. Н. Петерсона. – М.: Учпедгиз, 1956–1957.
2. Бреслав, Г. М. Психология эмоций: учеб. пособие / Г. М. Бреслав. – 3-е изд., стереотип. – М.: Смысл: Академия, 2007. – 544 с.
3. Вундт, В. Психология душевных волнений / В. Вундт // Психология эмоций. Тексты; под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 47-63.
4. Немов, Р. С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. / Р. С. Немов. – 4-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.
5. Маклаков, А. Г. Общая психология: учеб. для студ. вузов и слушателей курсов психологических дисциплин / А. Г. Маклаков. – СПб. [и др.]: Питер, Питер пресс, 2008. – 582 с.; Ильин, Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – СПб. [и др.]: Питер, Питер Пресс, 2007. – 782 с.
6. Белянин, В. П. Психологическое литературоведение. Текст как отражение внутренних миров автора и читателя / В. П. Белянин. – М.: Генезис, 2006. – 320 с.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary / A. S. Hornby, M. Ashby, S. Wehmeier, C. McIntosh, J. Turnbull. – Seventh ed. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 1428 p.
8. Сильман, Т. Заметки о лирике / Т. Сильман. – Л.: Ленингр. отд-ние, Сов. писатель, 1977. – 224 с.
9. Василюк, Ф. Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
10. Ивашко, С. Психологи вывели «формулу удачи» [Электронный ресурс] / С. Ивашко. – Режим доступа: <http://www.gazeta.gu/2003/01>. – Дата доступа: 21. 02. 2011.
11. Сушко, Е. И. Формула любви: теория и методика применения / Е. И. Сушко. – Минск: Асобны, 2007. – 136 с.
12. Симонов, П. В. Мотивированный мозг: Высшая нервная деятельность и естественнонаучные основы общей психологии / П. В. Симонов; отв. ред. В. С. Русинов. – М.: Наука, 1987. – 266 с.
13. Тынянов, Ю. Н. Литературный факт / Ю. Н. Тынянов; вступ. ст., коммент. В. И. Новикова; сост. О. И. Новиковой. – М.: Высш. шк., 1993. – 319 с.
14. Ермоленко, С. И. Лирика М. Ю. Лермонтова: жанровые процессы / С. И. Ермоленко. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 1996. – 420 с.
15. Жмуров, В. А. Большая энциклопедия по психиатрии / В. А. Жмуров. – 2-е изд. – М.: Джангар, 2012. – 864 с.
16. Хализев, В. Е. Теория литературы / В. Е. Хализев. – М.: Высш. шк., 1999. – 400 с.
17. Мукаржовский, Я. Исследования по эстетике и теории искусства / Я. Мукаржовский; сост. Ю. М. Лотман, О. М. Малевич; редкол.: А. Я. Зись (пред.) [и др.]; пер. с чеш. В. А. Каменской; вступ. ст. Ю. М. Лотмана; коммент. Ю. М. Лотмана, О. М. Малевича. – М.: Искусство, 1994. – 605 с.
18. Сапего, И. Г. Предмет и форма: Роль восприятия материальной среды художником в создании пластической формы / И. Г. Сапего. – М.: Сов. художник, 1984. – 304 с.
19. Яўгенія Янішчыц: творы, жыццяпіс, каментарыі: у 4 т. / уклад: С. У. Калядка, Т. П. Аўсяннікава; рэд. тома Л. Г. Кісялёва. – Мінск: Беларуская навука, 2016. – Т. 1. – 599 с.
20. Выготский, Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М.: Искусство, 1968. – 576 с.
21. Макарэвіч, В. З любові і жалю / В. Макарэвіч // Польшыя. – 1989. – № 10. – С. 197–200. – Рэц. на кн.: Янішчыц, Я. І. У шуме жытняга святла: вершы і паэмы. – Мінск: Маст. літ., 1988. – 414 с.

22. Семашкевіч, Р. М. Выпрабаванне любоўю / Р. Семашкевіч // ЛіМ. – 1978. – 6 кастр. (№ 40). – С. 6–7, 10. – Рэц. на кн.: Янішчыц, Я. І. Ясельда: лірыка / Я. Янішчыц. – Мінск: Маст. літ., 1978. – 126 с.
23. Шингаров, Г. Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности / Г. Х. Шингаров. – М.: Наука, 1971. – 214 с.
24. Додонов, Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М.: Изд-во полит. лит., 1978. – 272 с.

References

1. Fortunatov F. F. *Selected Works. 2 volumes*. Moscow, Uchpedgiz Publ., 1956–1957. (in Russian).
2. Breslav G. M. *Psychology of emotions*. 3rd edition. Moscow, Smysl: Akademiya Publ., 2007. 544 p. (in Russian).
3. Vundt V. Psychology of emotional unrest. Vilyunas V. K., Gippenreiter Yu. B. *Psychology of emotions: a textbook*. Moscow, Moscow State University Publishing House, 1984. 285 c. (in Russian).
4. Nemov R. S. *Psychology. Book. 1: The general basis of psychology*. 4-th ed. Moscow, Humanitarian publishing center of VLADOS, 2003. 688 p. (in Russian).
5. Maklakov A. G. *The General psychology*. St. Petersburg, Piter Publ., 2008. 582 p. (in Russian); Il'in Y. P. *Emotions and feeling*. 2-nd ed. St. Petersburg, Piter Publ., 2007. 782 p. (in Russian).
6. Belyanin V. P. *Psychological literary criticism. The text as a reflection of the inner worlds of the author and reader*. Moscow, Genesis Publ., 2006. 320 p. (in Russian).
7. Hornby A. S., Ashby M., Wehmeier S., McIntosh C., Turnbull J. (eds). *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Seventh ed. Oxford, Oxford University Press, 2005. 1428 p.
8. Sil'man T. *Notes about the lyrics*. Leningrad, Leningrad Branch, Sovetskii pisatel' Publ., 1977. 224 p. (in Russian).
9. Vasilyuk F. Y. *The Psychology of experience: Analysis of overcoming critical situations*. Moscow, Moscow State University Publishing House, 1984. 200 p. (in Russian).
10. Ivashko S. *Psychologists showed out the formula of success*. Available at://www.gazeta.ru/2003/01. (Accessed 21 February 2011) (in Russian).
11. Sushko Y. I. *The formula of love: theory and methods of application*. Minsk, Asobny, 2007. 136 p. (in Russian).
12. Simonov P. V. *Motivated Brain: Advanced nerve activity and natural sciences. Fundamental society psychology*. Moscow, Nauka Publ., 1987. 266 p. (in Russian).
13. Tynyanov Y. N. *The Literary fact*. Moscow, Vysshaya shkola Publ., 1993. 319 p. (in Russian).
14. Yermolenko S. I. *Lyric by M. Y. Lermontov: genre processes*. Ekaterinburg, Urals. state. ped. University, 1996. 420 p. (in Russian).
15. Zhmurov V. A. *The Great Encyclopedia of Psychiatry*. 2-nd ed. Moscow, Dzhangar Publ., 2012. 864 p. (in Russian).
16. Khalizev V. Y. *The theory of Literature*. Moscow, Vysshaya shkola Publ., 1999. 400 p. (in Russian).
17. Mukarzhovskii Y. *Studies in aesthetics and theory of art / Comp. Y. M. Lotman, O. M. Malevich*. Moscow, Iskusstvo Publ., 1994. 605 p. (in Russian).
18. Sapego I. G. *The subject and form: The role of an artist's perception of the material environment in the creation of a plastic form*. Moscow, Sovetskii khudozhnik Publ., 1984. 304 p. (in Russian).
19. Kolyadko S., Ovsyannikova T. (eds). *Eugeniya Yanishchits: works, life, comments. Vol. 1*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2016. 599 p. (in Belarusian). (in Belarusian).
20. Vygotskii L. S. *The psychology of art*. Moscow, Iskusstvo Publ., 1968, 576 p. (in Russian).
21. Makarevich, V. Z. With love and compassion. *Polymya* [Flame], 1989, no. 10, pp. 197–200 (in Belarusian).
22. Semashkevich R. M. Love test. *Litaratura i mastactva* [Literature and Art], 1978, 6 October, no. 40, pp. 6–7, 10 (in Belarusian).
23. Shingarov, G. Kh. *Emotions and feelings as a form of reflection of reality*. Moscow, Nauka Publ., 1971. 214 p. (in Russian).
24. Dodonov B. I. *Emotion as a value*. Moscow, Publishing house of political literature, 1978. 272 p. (in Russian).

Информация об авторе

Колядко Светлана Владимировна – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, д. 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: kolyadko@list.ru

Information about the author

Svetlana V. Kolyadko – Ph. D (Philol.), Leading Scientific Researcher. Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Belarus). E-mail: kolyadko@list.ru

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ПРАВА
LAW

УДК 349.235
Doi:10.29235/2524-2369-2019-64-1-103-113

Поступила в редакцию 19.10.2017
Received 19.10.2017

Л. А. Березюк

Белорусский государственный экономический университет, Минск, Беларусь

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ РАБОЧЕГО ВРЕМЕНИ
В СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИКАХ (1917–1991 гг.)**

Аннотация. Статья посвящена вопросам эволюции правового регулирования продолжительности рабочего времени в контексте социально-экономических преобразований в 1917–1991 гг. Во введении статьи обоснована актуальность исследования, а также проведен краткий обзор литературы по рассматриваемой теме. Характеристика законодательства о труде в области продолжительности рабочего времени приводится в хронологическом порядке с выделением положительных и отрицательных аспектов анализируемых правовых актов. В заключении выделяются основные этапы развития законодательства, регулирующего продолжительность рабочего времени в 1917–1991 гг., делается вывод о сложности и неоднозначности процесса формирования правового регулирования продолжительности рабочего времени.

Ключевые слова: продолжительность рабочего времени, периодизация правового регулирования, акты законодательства о труде, советский период

Для цитирования. Березюк, Л. А. Правовое регулирование продолжительности рабочего времени в советских республиках (1917–1991 гг.) / Л. А. Березюк // Вест. Нац. акад. наук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 103–113. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-103-113

L. A. Berezyuk

Belarusian State Economic University, Minsk, Belarus

**LEGAL REGULATION OF WORKING HOURS IN SOVIET REPUBLICS
IN THE CONTEXT OF SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATIONS (1917–1991)**

Abstract. This article analyzes the evolution of legal regulation of working hours in the context of socioeconomic transformations in 1917–1991. The introduction of the article presents the relevance of the study, as well as a brief review of the literature on the topic under consideration. Characteristics of labor legislation in the field of working hours are given in chronological order with the identification of positive and negative aspects of the analyzed legal acts. The conclusion of the article highlights of main stages in the development of legislation regulating the length of working hours in 1917–1991 and a conclusion are drawn about the complexity and ambiguity of the process of forming the legal regulation of working hours.

Keywords: duration of working time, periodization of legal regulation, acts of labor legislation, the Soviet period

For citation. Berezyuk L. A. Evolution of legal regulation of working hours in Soviet Republics in the context of socioeconomic transformations in 1917–1991. *Vesti Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 103–113 (in Russian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-103-113

Введение. Актуальность исследования историко-правовых аспектов развития законодательства о рабочем времени обусловлена целым рядом факторов: во-первых, нормативные правовые акты советского периода, регламентирующие рабочее время, являются основой современного содержания правового регулирования данного института трудового права; во-вторых, при изучении любого правового явления недостаточно исследовать современный уровень и объем правового регулирования, необходим анализ каждого этапа развития, т. к. именно историческая ретроспектива в правовых исследованиях позволяет оценить эффективность правовых норм в конкретный период времени, а также выявить тенденции развития и совершенствования норм в рассматриваемой области.

Периодизации правового регулирования рабочего времени в научной литературе уделяется недостаточно внимания. Так, в белорусской науке трудового права анализ исторических аспектов развития законодательства, регулирующего рабочее время, был осуществлен только Л. Я. Островским [1]. Вместе с тем советскими учеными Л. Я. Гинцбургом [2] и А. И. Процевским [3], а также российскими учеными И. Я. Киселевым [4], А. М. Лушниковым и М. В. Лушниковой [5] разрабатывались вопросы, посвященные различным этапам процесса становления и развития законодательства, регулирующего рабочее время. При этом в научных трудах Л. Я. Гинцбурга, Л. Я. Островского и А. И. Процевского охватывается ограниченный период развития правового регулирования рабочего времени (до 1960-х гг.), в связи с чем данные работы недостаточно комплексно отражают рассматриваемый вопрос. И. Я. Киселев подробно исследовал вопросы возникновения и развития трудового законодательства в целом и, безусловно, затронул некоторые аспекты в области регулирования рабочего времени, однако они касаются развития норм, регламентирующих рабочее время на территории России, и не отражают частные моменты в сфере регулирования рабочего времени. В свою очередь А. М. Лушниковым и М. В. Лушниковой проведен достаточно детальный анализ этапов развития правового регулирования всех условий труда работников, включая продолжительность рабочего времени, однако их исследование также посвящено развитию актов законодательства о труде на территории России.

До настоящего времени в Республике Беларусь не проводилось комплексного исследования эволюции правового регулирования продолжительности рабочего времени в контексте социально-экономических преобразований в 1917–1991 гг., что подтверждает актуальность и необходимость изучения данного вопроса в целях дальнейшего полного и всестороннего анализа правового регулирования рабочего времени на современном этапе. Отметим, что в настоящей статье не затрагивается изучение процесса развития норм о режимах рабочего времени, т. к. он заслуживает отдельного внимания в самостоятельном исследовании.

Основная часть. Впервые продолжительность рабочего времени на территории Беларуси была урегулирована в XIX в., что стало следствием совокупности таких факторов, как развитие промышленности, жестокая эксплуатация труда, возрастающее рабочее движение, желание всех сторон (государство, фабриканты, рабочие) в разной степени упорядочить отношения [6, с. 42]. В начале XX в. основные положения, регулирующие условия труда различных категорий работников, включая рабочее время, были унифицированы Уставом о промышленном труде (далее – УПТ), который ограничил продолжительность рабочего дня 11,5 часами и допускал производство обязательных и необязательных сверхурочных работ. Несмотря на то что УПТ обладал некоторыми недостатками в области правового регулирования рабочего времени, его принятие имело безусловное положительное значение, которое прежде всего заключалось в том, что он стал «прообразом будущих советских кодексов о труде» [4, с. 22], а также основой для дальнейшего упорядочения отношений в области труда в целом и продолжительности рабочего времени в частности [7, с. 442].

Начало следующего этапа правового регулирования рабочего времени было положено Октябрьской революцией, важным результатом которой стало принятие Декрета Рабочего и Крестьянского Правительства от 29 октября (11 ноября) 1917 г. «О восьмичасовом рабочем дне» (далее – Декрет 1917 г.) [8]. Декрет 1917 г., в отличие от действовавших до его принятия актов фабричного законодательства, распространялся на всех лиц, работающих по найму, и частично воспроизвел нормы УПТ (например, определение рабочего времени). В то же время анализ норм Декрета 1917 г. показывает, что его положения были направлены на улучшение условий труда работников в области рабочего времени и времени отдыха. Подтверждением данному факту является, во-первых, установление продолжительности рабочего дня, равной восьми часам, а также рабочей недели, равной сорока восьми часам. Следствием этого явилось уменьшение, по сравнению с установленной УПТ, недельной нормы рабочего времени на девятнадцать с половиной часов. Во-вторых, Декретом 1917 г. предусматривалась сокращенная продолжительность рабочего времени для лиц, не достигших восемнадцатилетнего возраста (шесть часов в сутки). В-третьих, закреплялись следующие новшества в сфере применения сверхурочных работ: вводилось положение об оплате сверхурочной работы в двойном размере; устанавливался запрет привлечения

к сверхурочным работам женщин и всех лиц мужского пола, не достигших восемнадцатилетнего возраста; ограничивалось применение сверхурочных работ для каждого предприятия – не более 50 дней в год, для каждого работника – не более четырех часов в течение двух дней подряд. Таким образом, Декретом 1917 г. впервые был введен восьмичасовой рабочий день для всех лиц, работающих по найму, установлена сокращенная продолжительность рабочего времени для наиболее уязвимых категорий работников, а также закреплены ограничения в применении сверхурочных работ.

Однако сложная политическая обстановка и трудности при новой организации труда вызвали необходимость принятия комплексного и конкретизированного акта, регулирующего трудовые и связанные с ними отношения. Таким актом стал первый Кодекс законов о труде РСФСР от 4 ноября 1918 г. (далее – КЗоТ 1918 г.) [9], который применялся и на части территории Беларуси, входящей в рассматриваемое время в состав РСФСР на правах автономной области [10]. Положения, регулирующие рабочее время и время отдыха, содержались в КЗоТ 1918 г. в разделе VII «О рабочем времени» и в совокупности составляли 32 статьи, которые не только обобщили уже имеющиеся нормы в области правового регулирования рабочего времени, но и содержали новые положения. Впервые официально закреплялось понятие «нормального рабочего времени», под которым понималось время, установленное для производства данной работы тарифным положением. При этом тарифы разрабатывались для каждого рода труда и нормальное рабочее время каждого работника не могло превышать восьми дневных или семи ночных часов. Необходимо отметить и то обстоятельство, что формулировка ст. 84–85 КЗоТ 1918 г. допускала установление меньшей продолжительности рабочего времени. Помимо этого, впервые в законодательство была введена конструкция сокращенной продолжительности рабочего времени для лиц, работающих в отраслях труда, особо тяжелых и неблагоприятных для здоровья (не более шести часов). В данном контексте отметим, что актами фабричного законодательства также предусматривалась возможность сокращения рабочего времени во вредных условиях труда [11], однако не устанавливалась конкретная централизованная норма продолжительности рабочего времени для лиц, работающих в таких условиях. Положения, регламентирующие сокращение рабочего времени накануне праздничных дней и для лиц, не достигших восемнадцатилетнего возраста, были конкретизированы в ст. 85 и 105 КЗоТ 1918 г.

Правила производства и ограничения сверхурочных работ остались прежними, за исключением их оплаты, которая с принятием КЗоТ 1918 г. не могла превышать размер нормального вознаграждения в полтора раза (ст. 64). При этом не допускались иные формы компенсации сверхурочной работы, в связи с чем представляется справедливой точка зрения И. Я. Киселева о том, что данное ограничение вводилось с целью уменьшения заинтересованности работников в сверхурочной работе [4, с. 36].

Нельзя не отметить и тот факт, что обстановка, в которой был принят КЗоТ 1918 г., и период его действия совпали с чрезвычайным военным положением гражданской войны и потерей производительных сил, в связи с чем «трудовые отношения регулировались в соответствии с общей военной обстановкой и последовательным проведением всюду строжайшей централизации» [2, с. 12], что явилось главной причиной необходимости отступления от его норм. Примером такого отступления может служить принятие Декрета СНК РСФСР от 20 января 1920 г. «О всеобщей трудовой повинности» [12] и Общего положения о тарифе от 17 июня 1920 г. [13], в соответствии с которыми, в целях восстановления экономической ситуации в стране, вводилась всеобщая трудовая повинность независимо от места постоянной работы, допускалось применение сверхурочных работ до четырех часов в день, а также закреплялись иные отступления от норм КЗоТ 1918 г., которые ограничивали продолжительность свободного времени работников и негативно сказывались на их трудовой и личной жизни.

К концу 1920 г. практически завершилась гражданская война, стала стабилизироваться политическая обстановка, было положено начало новой экономической политике (далее – НЭП), что вызвало необходимость корректировки существующих отношений в области труда и социального развития. Основной задачей в этот период времени было восстановление довоенного уровня гарантий трудовых прав граждан. Актом, который объединил бы в себе новые взаимосвязанные

нормы трудового права, стал Кодекс законов о труде РСФСР от 9 ноября 1922 г. (далее – КЗоТ 1922 г.) [14], действие которого по ст. 5 постановления ВЦИК «О введении в действие Кодекса законов о труде РСФСР изд. 1922 г.» было официально распространено на территории всех союзных и автономных советских республик и областей [15], а следовательно, на восточной части Беларуси, так как Западная Беларусь по Рижскому мирному договору 1921 г. являлась частью Польши [10].

В отношении основных аспектов регулирования продолжительности рабочего времени необходимо указать, что КЗоТ 1922 г. предусматривал ограничение рабочего дня восьмью часами; расширял перечень работников с сокращенным рабочим днем; устанавливал особенности применения труда в ночное время; а также ограничивал применение сверхурочных работ не только четырьмя часами в течение двух дней подряд, но и 120 часами в год для каждого работника. В данном контексте отметим, что в отдельных отраслях хозяйства, имеющих сезонный характер, количество сверхурочных работ могло быть увеличено НКТ по соглашению с ВЦСПС сверх установленной в ст. 106 КЗоТ 1922 г. предельной нормы. Примером такого увеличения может служить постановление НКТ БССР от 25 мая 1926 г. № 37 «О допущении сверхурочных работ на сельскохозяйственных предприятиях в летний период», в соответствии с которым на сельскохозяйственных предприятиях в период сезона допускалось применение сверхурочных работ до двух часов в день [16]. С принятием КЗоТ 1922 г. в оплате сверхурочных работ также произошли изменения, заключающиеся в том, что размер оплаты сверхурочных работ должен был предусматриваться договором найма и не мог быть ниже полуторного размера нормального вознаграждения за первые два часа работы и двойного за последующие часы. Необходимо отметить и тот факт, что производство сверхурочных работ считалось законным только при выдаче в каждом отдельном случае специального разрешения НКТ [17]. При этом правовой гарантией для работников являлось то, что право на оплату сверхурочных работ сохранялось в любом случае, если такие работы выполнялись по распоряжению или с ведома нанимателя, независимо от получения разрешения НКТ [18].

Таким образом, в КЗоТ 1922 г. и принятых в его развитие нормативных правовых актах были унормированы все основные аспекты правового регулирования рабочего времени: ограничена продолжительность рабочего дня; установлены гарантии для лиц, не достигших восемнадцатилетнего возраста, и женщин; ограничено применение сверхурочных работ разумными пределами и закреплены дополнительные правовые гарантии в области их оплаты. Можно обозначить такую особенность норм КЗоТ 1922 г., как возможность широкой дифференциации правил регулирования рабочего времени по различным основаниям (по составу работников, возрасту работников, отраслям народного хозяйства, условиям труда и др.). Необходимо указать и на возможность в соответствии с положениями КЗоТ 1922 г. на локальном и индивидуально-договорном уровне устанавливать условия труда, более благоприятные для работника по сравнению с нормами КЗоТ 1922 г. При этом в юридической литературе неоднократно высказывалась точка зрения о том, что «в отношении регулирования рабочего времени эта черта дает о себе знать в наименьшей мере». Это объясняется тем, что во все периоды развития советского трудового права неотменяемость нормы рабочего времени вытекала из всего смысла советского законодательства о труде и на практике все существенные вопросы в области регулирования рабочего времени решались в большей степени органами СССР, а не союзных республик [2, с. 23–26; 5, с. 446].

Начало следующего этапа развития норм в области регулирования рабочего времени было положено принятием постановления ЦИК СССР от 15 октября 1927 г., которым утверждался Манифест ко всем рабочим и трудящимся (далее – Манифест 1927 г.), согласно которому на протяжении ближайших лет необходимо было обеспечить переход от восьмичасового к семичасовому рабочему дню без уменьшения заработной платы [19]. Процесс дифференцированного перехода на семичасовой рабочий день регулировался несколькими общими актами: постановлением СНК СССР от 17 января 1928 г. «О подготовке введения семичасового рабочего дня» [20], постановлением НКТ БССР от 24 апреля 1928 г. № 29 «О порядке перевода предприятий на семичасовой рабочий день» [21], постановлением ЦИК и СНК СССР от 2 января 1929 г. «О семичасовом рабочем дне» [22], и некоторыми другими, в том числе по категориям работников и по

отраслям эканомікі, в соответствии с которыми планировалось завершить переход к семичасовому рабочему дню к 1933 г.

Анализ указанных нормативных правовых актов позволяет говорить о поспешности и отсутствии должной организационно-технической подготовки для приведения в действие установленного Манифестом 1927 г. сокращения рабочего дня, что привело к наличию двух видов норм продолжительности рабочего дня – восемь часов и семь часов для предприятий, переведенных на семичасовой рабочий день в соответствии с Манифестом 1927 г. (ст. 94 КЗоТ 1929 г.). Данное положение соответствовало происходящим в рассматриваемый период времени преобразованиям в сфере труда, но в то же время вызывало неопределенность и затруднения при осуществлении норм рассматриваемых актов, что могло отрицательно отразиться как на предприятиях в целом, так и на самих работниках.

В целом, можно отметить тот факт, что с конца 1920 – начала 1930-х гг. на территории всего СССР происходило усиление централизации в регулировании трудовых и связанных с ними отношений. Правовое регулирование рабочего времени осуществлялось централизованно и дифференцировано по отраслям экономики и категориям работников на уровне СНК СССР. При этом при оценке проведенных преобразований в области правового регулирования условий труда следует учитывать, что с 1933 г. было запрещено улучшать положение работников по сравнению с законодательством [4, с. 52].

Одновременно с актами, обеспечивающими переход на семичасовой рабочий день, продолжал действовать КЗоТ 1922 г., а с 27 июля 1929 г. – уже Кодекс законов о труде БССР (далее – КЗоТ 1929 г.) [23], с принятием которого в юридической литературе связывают начало следующего этапа советского периода развития белорусского трудового законодательства [24, с. 43]. Однако анализ норм КЗоТ 1929 г. позволяет говорить о том, что существенных изменений в регулировании рабочего времени внесено не было, исходя из чего представляется, что более знаковым событием в развитии советских актов законодательства о труде по вопросам рабочего времени является принятие Манифеста 1927 г. Следовательно, можно сделать вывод о том, что второй этап в развитии правового регулирования рабочего времени начался с принятия Манифеста 1927 г. и планомерного перевода на семичасовой рабочий день всех работников.

Отметим, что несмотря на то, что КЗоТ 1929 г. продолжал действовать на территории Беларуси до начала 1970-х гг., установленные им нормы рабочего времени неоднократно менялись в связи с различными социально-экономическими преобразованиями в общественной жизни. Примером изменения правил установления продолжительности рабочего времени могут служить нормативные правовые акты, принятые в предвоенные годы и годы Второй мировой войны, которые по своему содержанию во многом ограничивали права и законные интересы граждан, что связано с введением чрезвычайных мер военного положения. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений» увеличивалась продолжительность рабочего дня на один час для всех работников, за исключением профессий с вредными условиями труда, по спискам, утверждаемым СНК СССР (далее – Указ от 26 июня 1940 г.) [25]. При этом отменялась сокращенная продолжительность рабочего времени накануне воскресных и нерабочих дней [26], а также разрешалась сверхурочная и ночная работа лиц, достигших шестнадцатилетнего возраста на общих основаниях [27]. С момента введения военного положения на территории СССР [28] директорам предприятий промышленности, транспорта, сельского хозяйства и торговли было предоставлено право устанавливать с разрешения Совнаркома СССР как для всех рабочих и служащих предприятий, так и для отдельных цехов, участков и групп рабочих и служащих обязательные сверхурочные работы продолжительностью от одного до трех часов в день с оплатой в полуторном размере [29].

В целом, в связи с принятием данных актов произошло ухудшение условий труда работников, снижение уровня правовых гарантий, выразившееся в общем увеличении норм продолжительности рабочего времени за счет увеличения продолжительности рабочего дня, в связи с разрешением проведения обязательных сверхурочных работ, а также по причине значительного уменьшения числа лиц, для которых устанавливалась сокращенная продолжительность рабо-

чего времени. Многие из мер в области правового регулирования труда, особенно принятых в начале 1940-х гг., представляли собой возрождение порядков, существовавших в период «военного коммунизма», а необходимость таких мер в официальных документах того времени обосновывалась обострением международной обстановки и угрозой войны [4, с. 52–53]. Однако необходимо отметить и то, что Указ от 26 июня 1940 г., наряду с некоторыми другими актами, действовал и по окончании войны, а значит, введенные Указом от 26 июня 1940 г. меры были вызваны не только международной обстановкой и военным положением, но и планировались к использованию в качестве постоянной меры. Данный факт подтверждается и тем, что рабочий день продолжительностью восемь часов был закреплен Законом Верховного Совета СССР от 25 февраля 1947 г. «Об изменении и дополнении текста Конституции (Основного закона) СССР» в ст. 119 Конституции [30].

Можно обозначить, что в первые послевоенные годы практически не принимались новые акты, регулирующие трудовые отношения, что, как представляется, связано с восстановлением политической и экономической обстановки в БССР. Заслуживает внимания в рамках настоящего исследования проведение очередного сокращения продолжительности рабочего времени в конце 1950-х гг., которое было вызвано достижениями в развитии советской экономики в послевоенный период и началось с шестой пятилетки. В отличие от проводимого сокращения продолжительности рабочего дня в конце 1920-х гг., в научной литературе выделяются следующие особенности рассматриваемого процесса: всеобщий характер; совмещение с мероприятиями по заработной плате; отсутствие необходимости в привлечении новых кадров; усовершенствование организации труда и производства; иной порядок сокращения рабочего времени [2, с. 59–65; 5, с. 451–452]. Не вдаваясь в подробный анализ принимаемых в середине 1950 – начале 1960-х гг. нормативных правовых актов, можно обозначить, что наиболее важным и итоговым актом в процессе очередного сокращения продолжительности рабочего дня стал Закон от 7 мая 1960 г. «О завершении перевода в 1960 году всех рабочих и служащих на семи- и шестичасовой рабочий день» [31]. Соответствующие изменения были внесены и в ст. 119 Конституции СССР [32]. Таким образом, в 1960 г. завершился процесс перехода на сокращенный рабочий день для всех категорий работников. При этом, как уже исторически сложилось, рабочее время и время отдыха в отдельных отраслях экономики продолжало регулироваться по специальным правилам, отражавшим специфику этих отраслей.

Принятие 15 июля 1970 г. Закона СССР «Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о труде» [33] положило начало следующего этапа в развитии правового регулирования рабочего времени. Важным и положительным аспектом в нормах Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о труде (далее – Основы 1970 г.) является четкое разграничение компетенции Союза ССР и союзных республик по вопросам, предусмотренным Основами 1970 г., в том числе по вопросам регулирования рабочего времени. На основе данного акта Верховным Советом БССР был принят Кодекс законов о труде БССР от 23 июня 1972 г. (далее – КЗоТ 1972 г.) [34]. Как и в ранее действующих актах законодательства о труде, КЗоТ 1972 г. предусматривал нормальную и сокращенную продолжительность рабочего времени. При этом нормирование продолжительности рабочего времени в соответствии со ст. 41 КЗоТ 1972 г. осуществлялось государством с участием профессиональных союзов, а нормы продолжительности рабочего времени не могли быть изменены по соглашению между нанимателем и работником. Участие профессиональных союзов заключалось, по большей части, в урегулировании вопросов, связанных с режимом рабочего времени [35].

Продолжительность ежедневной работы нормировалась только при шестидневной рабочей неделе и не могла превышать семи часов при недельной норме в сорок один час, шести и четырех часов при сокращенной недельной норме в тридцать шесть и двадцать четыре часа соответственно. При пятидневной рабочей неделе продолжительность ежедневной работы устанавливалась правилами внутреннего трудового распорядка или графиками сменности. Таким образом, основной нормой продолжительности рабочего времени выступала рабочая неделя, равная 41 часу, а не рабочий день, как в предыдущих актах, продолжительность которой не могла быть изменена, за исключением сокращенного рабочего времени в предусмотренных КЗоТ 1972 г. случаях

(ст. 43–45, 47 и др.). Отметим, что ст. 42 КЗоТ 1972 г. предусматривала положение, согласно которому по мере создания экономических и других необходимых условий планировался переход к более сокращенной рабочей неделе.

Продолжительность рабочего времени при работе в ночное время, аналогично ранее действовавшим на территории Беларуси КЗоТ 1922 г. и КЗоТ 1929 г., сокращалась на один час (за исключением тех работников, для которых уже предусмотрено сокращение рабочего времени). При этом очевидно, что законодателем уменьшалась не норма рабочего времени для работника, а продолжительность работы (смены). Из этого следует, что производство ночной работы должно было заранее предусматриваться в графиках работы (сменности) с учетом необходимой отработки 41 часа в неделю. В отношении работы сверх установленной продолжительности рабочего времени КЗоТ 1972 г. скорее обобщил имеющийся опыт в правовом регулировании сверхурочного времени. Так, по-прежнему сверхурочные работы допускались только в исключительных случаях с разрешения профсоюза; ограничивались четырьмя часами в течение двух дней подряд и 120 часами в год для каждого работника; уточнялся перечень лиц, которые не допускались к производству сверхурочных работ (ст. 54).

В период действия КЗоТ 1972 г. и существования БССР положения, регулирующие продолжительность рабочего времени, подвергались незначительным изменениям и дополнениям, которые не оказали влияния на уровень правовых гарантий в области рабочего времени. КЗоТ 1972 г. с изменениями и дополнениями продолжал действовать на территории Беларуси до момента принятия действующего Трудового кодекса Республики Беларусь от 26 июля 1999 г. № 296–3 (далее – ТК) [36].

Заключение. Таким образом, продолжительность рабочего времени в 1917–1991 гг. регламентировалась как кодифицированными актами (КЗоТ 1918 г., КЗоТ 1922 г., КЗоТ 1929 г., КЗоТ 1972 г.), так и иными многочисленными нормативными правовыми актами. При этом исторически сложилось, что правовое регулирование рабочего времени было дифференцировано по отраслям экономики и категориям работников. Примечательным является отсутствие в актах законодательства о труде, за исключением Декрета 1917 г. и КЗоТ 1918 г., определения рабочего времени при наличии установленных его норм на уровне кодексов законов о труде, что, как представляется, является одной из причин многочисленных публикаций в советское время, посвященных понятию и содержанию рабочего времени.

Анализ эволюции правового регулирования продолжительности рабочего времени в 1917–1991 гг. позволяет выделить несколько этапов развития законодательства о рабочем времени. Первым этапом является установление и действие восьмичасового рабочего дня и 48-часовой рабочей недели (1917–1927 гг.), который, несмотря на то, что характеризуется уменьшением предельной продолжительности рабочего времени до восьми часов в день, отличается нестабильностью в связи с обстановкой того времени (гражданская война, НЭП и др.). Анализ научной литературы и действовавших в рассматриваемый период времени правовых актов позволяет сделать вывод о том, что восьмичасовой день, действительно, повсеместно применялся, и регулирование продолжительности рабочего времени носило императивный характер. Несмотря на то что первое десятилетие установления советской власти на территории Беларуси отличается тяжелым экономическим и политическим положением вследствие гражданской войны и проведения НЭПа, это время характеризуется закреплением основных гарантий в сфере правового регулирования рабочего времени, к которым относятся установление восьмичасового рабочего дня и сокращенной продолжительности рабочего времени в установленных случаях, а также ограничение применения сверхурочных работ.

Следующий этап начинается с принятия Манифеста 1927 г. и характеризуется планомерным переходом к семичасовому рабочему дню (1927–1940 гг.), на протяжении которого происходило сокращение продолжительности рабочего дня и введение новых режимов рабочей недели. В целом, с начала 1930-х гг. нормативы продолжительности рабочего времени, основания привлечения и ограничения привлечения к сверхурочным работам устанавливались централизованно, в отличие от вопросов, связанных с режимом рабочего времени, которые могли регулироваться на локальном или индивидуально-договорном уровне.

Период войны и послевоенный период (1940–1955 гг.) характеризуется увеличением продолжительности рабочего дня, а также изменением правил производства сверхурочных работ, что было вызвано необходимостью восстановления экономики. Переходный период 1955–1960 гг. завершается в 1960 г., когда осуществился очередной перевод всех работников на семичасовой рабочий день. В последующие годы в акты законодательства о труде БССР, регулирующие продолжительность рабочего времени, не вносились существенных изменений и дополнений, КЗоТ 1972 г. продолжал действовать до вступления в силу ТК.

В целом, проведенный анализ актов законодательства о труде советского периода показал сложность и неоднозначность процесса формирования правового регулирования продолжительности рабочего времени, а также позволил выявить характерные черты каждого названного этапа, отразившего в себе особые социально-экономические преобразования в общественной жизни.

Список использованных источников

1. Островский, Л. Я. Рабочее время по советскому трудовому законодательству / Л. Я. Островский. – Минск: Изд-во Акад. наук БССР, 1963. – 157 с.
2. Гинцбург, Л. Я. Регулирование рабочего времени в СССР / Л. Я. Гинцбург. – М.: Наука, 1966. – 304 с.
3. Процевский, А. И. Рабочее время и рабочий день по советскому трудовому праву / А. И. Процевский. – М.: Госюриздат, 1963. – 182 с.
4. Киселев, И. Я. Трудовое право России и зарубежных стран. Международные нормы труда / И. Я. Киселев. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 608 с.
5. Лушников, А. М. Правовое регулирование меры труда и отдыха (рабочее время, нормирование труда, время отдыха) / А. М. Лушников, М. В. Лушникова // Курс трудового права: учеб.: в 2 т. / А. М. Лушников, М. В. Лушникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2009. – Т. 2: Коллективное трудовое право. Индивидуальное трудовое право. Процессуальное трудовое право. – Гл. 21. – С. 418–531 с.
6. Березюк, Л. А. Возникновение и развитие фабричного законодательства, регулирующего рабочее время / Л. А. Березюк // Управление социально-экономическими системами и правовые исследования: теория, методология и практика: сб. науч. раб.: в 2 т. / Ин-т экономики и права Брянского гос. ун-та; редкол.: Н. В. Фомин (отв. ред.) [и др.]. – Брянск: ИЭиП БГУ, 2017. – Т. 2. – С. 40–50.
7. Березюк, Л. А. Правовое регулирование рабочего времени в конце XIX – начале XX в. / Л. А. Березюк // Современное состояние и тенденции развития законодательства Республики Таджикистан и стран СНГ: материалы Международ. научн. студ. конф., Душанбе, 28 апр. 2017 г. / Рос.- тадж. славянс. ун-т; редкол.: Ф. М. Аминова (отв. ред.) [и др.]. – Душанбе: РТСУ, 2017. – С. 438–441.
8. О восьмичасовом рабочем дне: Декрет Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР, 29 окт. 1917 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьян. Правительства РСФСР. – 1917. – № 1. – Ст. 10.
9. Кодекс законов о труде: Кодекс РСФСР, 10 дек. 1918 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. – 1917–1918. – № 87–88. – Ст. 905.
10. Административно-территориальное деление Беларуси [Электронный ресурс] // Белорусский научно-исследовательский центр электронной документации, 2006–2017. – Режим доступа: <http://archives.gov.by/index.php?id=989746>. – Дата доступа: 26.09.2017.
11. Полное собрание законов Российской Империи (1881–1913). Т. XVII (1897), № 14251 [Электронный ресурс] // Эл. библиотека РНБ. – РНБ, 2007–2016. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. – Дата доступа: 26.09.2017.
12. О всеобщей трудовой повинности: Декрет Совета нар. комиссаров РСФСР, 29 янв. 1920 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. – 1920. – № 61–62. – Ст. 276.
13. Общее положение о тарифе: Декрет Совета нар. комиссаров РСФСР, 17 июня 1920 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. – 1920. – № 61–62. – Ст. 49.
14. Кодекс законов о труде: Кодекс РСФСР, 9 нояб. 1922 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. – 1922. – № 70. – Ст. 903.
15. О введении в действие Кодекса Законов о Труде Р. С. Ф. С. Р. изд. 1922 г.: Постановление ВЦИК РСФСР, 9 нояб. 1922 г. // Собр. узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. – 1922. – № 70. – Ст. 903.
16. О допущении сверхурочных работ в сельскохозяйственных предприятиях в летний период: постановление Народного комиссариата труда БССР, 25 мая 1926 г. // Бюлл. СНК БССР. – 1926. – № 8. – С. 16.
17. О порядке разрешения сверхурочных работ и меры борьбы с ними: Циркуляр НК РКИ и НКТ БССР, 17 авг. 1926 г. // Бюлл. СНК БССР. – 1926. – № 11. – С. 44.
18. Об оплате сверхурочных работ в государственных, кооперативных учреждениях и предприятиях: постановление ЦИК и СНК БССР, 15 сент. 1927 г. // Собр. законов БССР. – 1927. – № 36. – Ст. 191.

19. Манифест ко всем рабочим, трудящимся крестьянам, красноармейцам Союза ССР, к пролетариям всех стран и угнетенным народам мира [Электронный ресурс]: постановление Центрального исполнит. комитета Союза ССР, 15 окт. 1927 г. // КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «Консультант Плюс». – М., 2017.
20. О подготовке введения семичасового рабочего дня: постановление СНК СССР, 17 янв. 1928 г. // Собр. законов Союза ССР. – 1928. – № 8. – Ст. 72.
21. О порядке перевода предприятий на семичасовой рабочий день: Постановление НКТ БССР, 24 апр. 1928 г., № 29 // Бюлл. СНК БССР. – 1928. – № 5. – С. 5.
22. О семичасовом рабочем дне: постановление ЦИК и СНК СССР, 2 янв. 1929 г. // Собр. законов СССР. – 1929. – № 4. – Ст. 30.
23. Кодекс законов о труде БССР: постановление Центр. исполн. ком. и Совета Нар. Комиссаров Белорус. ССР, 27 июля 1929 г. // Собр. законов БССР. – 1929. – № 33. – Ст. 191.
24. Томашевский, К. Л. Очерки трудового права (история, философия, проблемы систем и источников) / К. Л. Томашевский. – Минск: Изд. центр БГУ, 2009. – 335 с.
25. О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений: Указ Президиума Верховного Совета СССР, 26 июня 1940 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 20. – Ст. 1.
26. О порядке проведения указа Президиума Верховного Совета СССР «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений»: постановление СНК СССР, 27 июня 1940 г. // Собрание постановлений Правительства СССР. – 1940. – № 16. – Ст. 385.
27. О сверхурочных и ночных работах и продолжительности отпусков для рабочих и служащих, достигших шестнадцатилетнего возраста: постановление СНК СССР, 12 июля 1940 г. // Собрание постановлений СССР. – 1940. – № 18. – Ст. 438.
28. О военном положении: Указ Президиума Верховного Совета СССР, 22 июня 1941 г. [Электронный ресурс] // КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «Консультант Плюс». – М., 2017.
29. О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время [Электронный ресурс]: Указ Президиума Верховного Совета СССР, 26 июня 1941 г. // КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «Консультант Плюс». – М., 2017.
30. Об изменении и дополнении текста Конституции (Основного закона) СССР [Электронный ресурс]: Закон Верховного Совета СССР, 25 февр. 1947 г. // КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «Консультант Плюс». – М., 2017.
31. О завершении перевода в 1960 году всех рабочих и служащих на семи- и шестичасовой рабочий день: Закон Союза ССР, 7 мая 1960 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1960. – № 18. – Ст. 137.
32. О внесении изменений в статью 119 Конституции (Основного Закона) Союза ССР [Электронный ресурс]: Закон Союза ССР, 7 мая, 1960 г. // КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «Консультант Плюс». – М., 2017.
33. Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о труде: Закон СССР, 15 июля 1970 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1970. – № 29. – Ст. 265.
34. Об утверждении Кодекса законов о труде Белорусской ССР: Закон Белорусской Советской Социалистической Республики / Собр. Законов БССР. – 1972. – № 18 (1356). – Арт. 266.
35. Об утверждении положения о правах профсоюзного комитета предприятия, учреждения, организации: Указ Президиума Верховного Совета СССР, 27 сент. 1971 г., № 2151–VIII // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1971. – № 39. – Ст. 382.
36. Трудовой кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс]: 26 июля 1999 г., № 296-З: принят Палатой представителей 8 июня 1999 г.: одобр. Советом Респ. 30 июня 1999 г.: в ред. Закона Респ. Беларусь от 24 окт. 2016 г., № 439-З // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2017.

References

1. Ostrovskii L. Ya. *Working time for the Soviet labor legislation*. Minsk, Publishing House of the Academy of Sciences of the BSSR, 1963. 157 p. (in Russian).
2. Gintsburg L. Ya. *Regulation of working time in the USSR*. Moscow, Nauka Publ., 1966. 304 p. (in Russian).
3. Protsevkii A. I. *Working time and working day in Soviet labor law*. Moscow, Gosiurizdat Publ., 1963. 182 p. (in Russian).
4. Kiselev I. Ya. *Labor law of Russia and foreign countries. International Labor Standards*. Moscow, Eksmo Publ., 2005. 608 p. (in Russian).
5. Lushnikov A. M., Lushnikova M. V. Legal regulation of measures of work and rest (working time, rationing of labor, time of rest). *Labor Law Course. Vol. 2: Collective labor law. Individual labor law. Procedural Labor Law*. Moscow, Statut Publ., 2009, Ch. 21, pp. 418–531 (in Russian).
6. Bereziuk L. A. The emergence and development of factory legislation governing working hours. *Upravlenie sotsial'no-ekonomicheskimi sistemami i pravovye issledovaniia: teoriia, metodologiya i praktika: sb. nauch. rab. Vol. 2* [Management of social and economic systems and legal research: theory, methodology and practice: collection of scientific papers]. Bryansk, Institute of Economics, History and Law, 2017, pp. 40–50 (in Russian).
7. Bereziuk L. A. Legal regulation of working time in the late XIX – early XX century. *Sovremennoe sostoianie i tendentsii razvitiia zakonodatel'stva Respubliki Tadzhikistan i stran SNG: materialy mezhdunar. nauchn. stud. konf.* [The current state

and trends in the development of legislation of the Republic of Tajikistan and the CIS countries: materials of the international scientific student conference]. Dushanbe, 2017, pp. 438–441 (in Russian).

8. Decree of the Worker and Peasants. Government of the RSFSR About the eight-hour workday, Oct. 29, 1917. *Sobr. uzakonenii i raspriazhenii Rabochego i Krest'ian. Pravitel'stva RSFSR* [Coll. laws and orders of the Worker and Peasants. Government of the RSFSR], 1917, no. 1, art. 10 (in Russian).

9. Labor Code RSFSR, Dec. 10, 1918. *Sobr. uzakonenii i raspriazhenii Rabochego i Krest'ian. Pravitel'stva* [Collection laws and orders of the Worker and Peasants. Government], 1917–1918, no. 87–88, art. 905 (in Russian).

10. *Administrative – territorial division of Belarus*. Available at: <http://archives.gov.by/index.php?id=989746> (accessed 26 Sept. 2017).

11. The complete collection of laws of the Russian Empire (1881–1913). Vol. XVII (1897), no. 14251. *Electronic library of the Russian National Library*. Available at: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php (accessed 26 Sept. 2017).

12. Council Decree Nar. Commissioners of the RSFSR About universal labor service, Jan. 29, 1920. *Sobr. uzakonenii i raspriazhenii Rabochego i Krest'ian. Pravitel'stva* [Collection laws and orders of the Worker and Peasants. Government], 1920, no. 61–62, art. 276 (in Russian).

13. Council Decree Nar. Commissioners of the RSFSR «General tariff regulations», June 17, 1920. *Sobr. uzakonenii i raspriazhenii Rabochego i Krest'ian. Pravitel'stva* [Collection laws and orders of the Worker and Peasants. Government], 1920, no. 61–62, art. 49 (in Russian).

14. Labor Code RSFSR, Nov. 9, 1922. *Sobr. uzakonenii i raspriazhenii Rabochego i Krest'ian. Pravitel'stva RSFSR* [Collection laws and orders of the Worker and Peasants. Government of the RSFSR], 1922, no. 70, art. 903 (in Russian).

15. Resolution of the All-Russian Central Executive Committee of the RSFS On the introduction of the Code of Labor Laws R. S.F. S.R. ed. 1922, Nov. 9, 1922. *Sobr. uzakonenii i raspriazhenii Rabochego i Krest'ian. Pravitel'stva RSFSR* [Collection laws and orders of the Worker and Peasants. Government of the RSFSR], 1922, no. 70, art. 903 (in Russian).

16. Resolution of the People's Commissariat of Labor of the BSSR On the approval of overtime work in agricultural enterprises in the summer period, May 25, 1926. *Byulleten' soveta narodnykh komissarov BSSR* [Bulletin of the Council of People's Commissars BSSR], 1926, no. 8, p. 16 (in Russian).

17. Circular BSSR On the procedure for permitting overtime work and measures to combat them, Aug. 17, 1926. *Byulleten' soveta narodnykh komissarov BSSR* [Bulletin of the Council of People's Commissars BSSR], no. 11, p. 44 (in Russian).

18. Decree of the CEC and SNK of the BSSR About payment of overtime work in state, cooperative institutions and enterprises, Sept. 15, 1927. *Sobr. zakonov BSSR* [Collection laws of the BSSR], no. 36, art. 191 (in Russian).

19. *Decree of the Central Executive Committee of the USSR « Manifest to all workers, working peasants, Red Army soldiers of the USSR, to the proletarians of all countries and the oppressed peoples of the world»*, Oct. 15, 1927. Konsul'tantPlus. Rossiia. 2017 [Consultant Plus. Russia] (Electronic resource). (in Russian).

20. The decision of the Council of People's Commissars of the USSR On the preparation of the introduction of the seven-hour working day, Jan 17, 1928. *Sobr. zakonov Soiuz SSR* [Collection laws of the USSR], 1928, no. 8, art. 72 (in Russian).

21. Decree of the NKT BSSR On the procedure for transferring enterprises to a seven-hour working day, Apr. 24, 1928, № 29. *Byulleten' soveta narodnykh komissarov BSSR* [Bulletin of the Council of People's Commissars BSSR], 1928, no. 5, p. 5 (in Russian).

22. Resolution of the CEC and the Council of People's Commissars of the USSR About the seven-hour working day, Jan 2, 1929. *Sobr. zakonov SSSR* [Collection laws of the USSR], 1929, no. 4, art. 30 (in Russian).

23. Labor Code of the BSSR: Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Belarusian SSR, July 27, 1929. *Sobr. zakonov BSSR* [Collection laws of the BSSR], 1929, no. 33, art. 191 (in Russian).

24. Tomashevskii K. L. *Essays on labor law (history, philosophy, problems of systems and sources*. Minsk, Publishing Center of the Belarusian State University, 2009. 335 p. (in Russian).

25. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR On the transition to the eight-hour working day, to the seven-day working week and on the prohibition of the unauthorized departure of workers and employees from enterprises and institutions, June 26, 1940. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR* [Vedomosti Supreme Soviet of the USSR], 1940, no. 20, art. 1 (in Russian).

26. Decision of the SNK On the order of the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On the transition to the eight-hour working day, to the seven-day working week and on the prohibition of the unauthorized departure of workers and employees from enterprises and institutions”, June 27, 1940. *Sobranie postanovlenii Pravitel'stva SSSR* [Collection of decrees of the Government of the USSR], 1940, no. 16, art. 385 (in Russian).

27. The decision of the Council of People's Commissars of the USSR About overtime and night work and the duration of vacations for workers and employees who have reached the age of sixteen, July 12, 1940. *Sobranie postanovlenii SSSR* [Collection of decrees of the Government of the USSR], 1940, no.18, art. 438 (in Russian).

28. *Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR About martial law*, June 22, 1941. Konsul'tantPlus. Rossiia. 2017 [Consultant Plus. Russia] (Electronic resource) (in Russian).

29. *Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR On the working hours of workers and employees in wartime*, June 26, 1941. Konsul'tantPlus. Rossiia. 2017 [Consultant Plus. Russia] (Electronic resource). (in Russian).

30. *Law of the Supreme Soviet of the USSR On Amendment and Addition of the Text of the Constitution (Basic Law) of the USSR*, Febr. 25, 1947. Konsul'tantPlus. Rossiia. 2017 [Consultant Plus. Russia] (Electronic resource). (in Russian).

31. Law of the USSR On the completion of the transfer in 1960 of all workers and employees on a seven- and six-hour working day, May 7, 1960. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR* [Vedomosti Supreme Soviet of the USSR], 1960, no. 18, art. 137 (in Russian).

32. *Law of the USSR On Amendments to Article 119 of the Constitution (Fundamental Law) of the USSR*, May 7, 1960. Konsul'tantPlus. Rossiia. 2017 [Consultant Plus. Russia] (Electronic resource) (in Russian).

33. Law of the USSR On approval of the Fundamentals of the legislation of the USSR and the Union Republics on labor, July 15, 1970. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR* [Vedomosti Supreme Soviet of the USSR], 1970, no. 29, art. 265 (in Russian).

34. Law of the Belarusian SSR On approval of the Labor Code of the Byelorussian SSR. *Sobr. Zakonov BSSR* [Collection Laws of the BSSR], 1972, no. 18 (1356), art. 266 (in Russian).

35. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR On approval of the provision on the rights of the trade union committee of the enterprise, institution, organization, Sept. 27, 1971, № 2151–VIII. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR* [Vedomosti Supreme Soviet of the USSR], 1971, no. 39, art. 382 (in Russian).

36. *Labor Code of the Republic of Belarus*: July 26, 1999. ETALON. Zakonodatel'stvo Respubliki Belarus'. Nats. tsentr pravovoi inform. Resp. Belarus'. Minsk, 2017 (Electronic resource) (in Russian).

Информация об авторе

Березюк Лилия Анатольевна – аспирант. Белорусский государственный экономический университет (пр. Партизанский, 26, 220070, Минск, Республика Беларусь). E-mail: 2505624@gmail.com

Information about the author

Liliya A. Berezyuk – Postgraduate student. Belarusian State Economic University (26 Partizanski Ave., Minsk 220070, Belarus). E-mail: 2505624@gmail.com

ISSN 2524-2369 (Print)

ISSN 2524-2377 (Online)

ЭКАНОМІКА

ECONOMICS

УДК 338.2:631.672

Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-114-125

Поступила в редакцию 03.01.2017

Received 03.01.2017

Е. В. Хмель

Белорусский национальный технический университет, Минск, Беларусь

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ ЭКСПЛУАТАЦИИ СИСТЕМ ВОДОСНАБЖЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИЙ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация. Обеспечение организаций сельского хозяйства водой в необходимом количестве, требуемого качества и с минимальными затратами является основой эффективного производства продукции и сырья для ряда отраслей, а также основой рационального использования водных ресурсов.

Рассматриваются особенности и проблемы эксплуатации числящихся на балансе организаций сельского хозяйства систем водоснабжения. Предлагаются научно обоснованные подходы по оптимизации эксплуатации таких систем водоснабжения.

Для планирования и контроля за эксплуатацией систем водоснабжения организаций сельского хозяйства рекомендуется осуществлять группировку всех ремонтно-профилактических работ в этапы, отличающиеся по назначению, объему и сроку выполнения, а для делегирования полномочий использовать одну из четырех разработанных организационных моделей эксплуатации.

Ключевые слова: оптимизация, организационная модель, этапы эксплуатации, алгоритм выбора, организация сельского хозяйства, система водоснабжения

Для цитирования. Хмель, Е. В. Организационные модели эксплуатации систем водоснабжения организаций сельского хозяйства / Е. В. Хмель // Вест. Нац. акад. наук Беларуси. Сер. гуманитар. наук. – 2019. – Т. 64, № 1. – С. 114–125. Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-114-125

K. V. Khmel

Belarusian National Technical University, Minsk, Belarus

ORGANIZATIONAL OPERATION MODEL OF WATER SUPPLY AGRICULTURAL ORGANIZATIONS

Abstract. Water supply for agricultural organizations in sufficient quantity and quality with minimum costs is the foundation of efficient production and raw materials for some industries, as well as the basis for water management.

This article discusses the features and operation problems in water supply systems, surpluses on the balance of agricultural organizations. Science-based approaches to optimize the operation of water supply systems are presented in the article.

For planning and control of exploitation of water supply systems in agricultural organizations it is recommended to group all repair and maintenance works into stages. These stages vary in purpose, scope and deadlines. One of four designed organizational operating models must be used for delegation of authorities.

Keywords: optimization, organizational model, operation steps, selection algorithm, organization of agriculture, water supply system

For citation. Khmel K. V. Selection of the best organizational operation model of water supply in agricultural organizations. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryya Humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 1, pp. 114–125 (in Russian). Doi: 10.29235/2524-2369-2019-64-1-114-125

Обеспечение организаций сельского хозяйства водой в необходимом количестве, требуемого качества и с минимальными затратами является основой эффективного производства продукции и сырья для ряда отраслей, а также основой рационального использования водных ресурсов. По данным Государственного водного кадастра Республики Беларусь, ежегодно на нужды сельскохозяйственного водоснабжения используется 116,4 млн м³ воды, что составляет около 8 % от общего количества использованной воды на различные нужды [1].

Для обеспечения организаций сельского хозяйства водой на их балансе может числиться пять и более локальных систем водоснабжения [2, с. 24], эксплуатация которых заключается в разработке и реализации мероприятий, направленных на обеспечение надежности работы сооружений (элементов) водоснабжения на протяжении всего их срока полезного использования при минимальных затратах с учетом требований рационального водопотребления и охраны окружающей среды [3].

Основными задачами эксплуатации, стоящими перед собственниками систем водоснабжения, являются [3–5]:

- обеспечение качества воды в соответствии с действующими нормативными правовыми актами;
- соблюдение технологического режима эксплуатации элементов систем водоснабжения;
- осуществление систематического контроля за техническим состоянием элементов водоснабжения;
- ликвидация в минимально установленные сроки повреждений в системе водоснабжения;
- разработка и реализация мероприятий по минимизации потерь воды, рациональному водопотреблению и охране окружающей среды;
- анализ затрат на водоснабжение и поиск резервов для их минимизации.

По состоянию на 1 января 2018 года в Республике Беларусь функционирует 1 357 сельскохозяйственных организаций [6], за которыми закреплено порядка 6000 локальных систем водоснабжения.

Локальные системы водоснабжения организаций сельского хозяйства представляют собой комплекс сооружений, обеспечивающий производственные, питьевые, хозяйственные и противопожарные нужды организаций за счет подачи воды в необходимом количестве, установленного качества.

В Республике Беларусь основным источником водоснабжения организаций сельского хозяйства являются подземные воды вследствие их повсеместного расположения и достаточного количества: объем используемых подземных вод «составляет менее 50 % разведанных и менее 7 % прогнозных их запасов, что свидетельствует об огромном резерве» [7]. Также подземные воды больше соответствуют требованиям, предъявляемым к питьевой воде по сравнению с поверхностными. «Вместе с тем, – отмечает Е. Ерошевич, – выявлены обширные территории, где их качество не соответствует указанным параметрам из-за высокого содержания железа, реже – марганца, бора, бария, кремния, а также практически повсеместного дефицита фтора, йода, селена, что определяется геолого-гидрогеологическими условиями страны» [8].

Состав и расположение элементов сельскохозяйственной системы водоснабжения могут различаться в зависимости от гидрогеологических условий, качества исходной воды, рельефа местности, технологии подачи и подготовки воды, расстояния от водоисточника до потребителей, объема водопотребления.

Общая схема расположения элементов в системе водоснабжения организаций сельского хозяйства при заборе воды из подземного источника представлена на рис. 1.

Поскольку основная цель организаций сельского хозяйства заключается в производстве продовольствия и сырья для различных отраслей, а не в эксплуатации систем водоснабжения, то здесь они сталкиваются с рядом проблем.

Анализ санитарного и технического состояния элементов водоснабжения, особенностей их эксплуатации на ряде организаций сельского хозяйства Республики Беларусь, а также научной литературы, посвященной этому вопросу, позволили сформулировать и систематизировать основные проблемы, существующие в этой сфере [9; 10]:

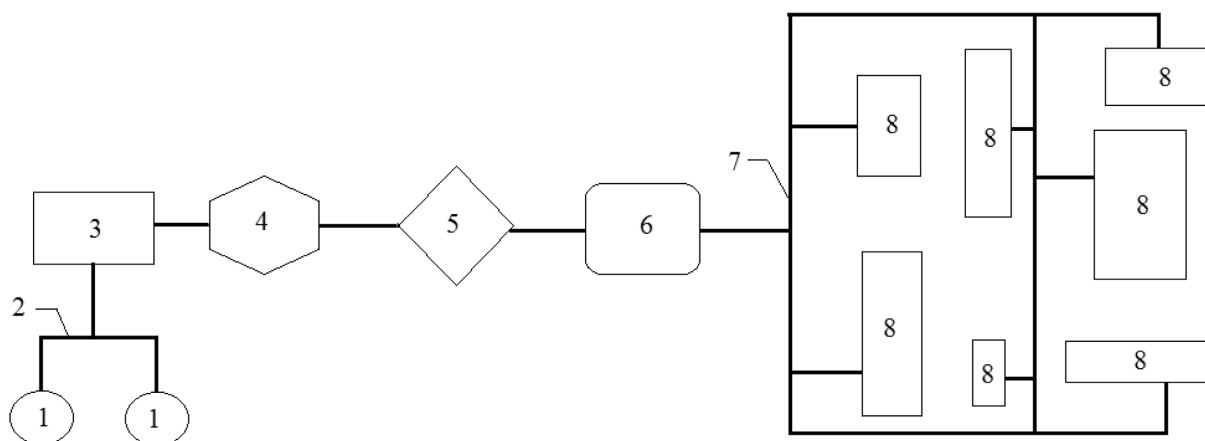

Рис. 1. Общая схема расположения сооружений в системах водоснабжения сельскохозяйственных организаций: 1 – водозаборное сооружение; 2 – водоводы; 3 – сооружения водоподготовки; 4 – резервуары чистой воды; 5 – насосная станция 2-го подъема; 6 – емкость для хранения воды; 7 – водопроводная сеть; 8 – водопотребители

Fig. 1. The general scheme of agricultural water supply system: 1 – water intake structure; 2 – slice-ways; 3 – water treatment facilities; 4 – tanks of clean water; 5 – pumping station; 6 – water storage tank; 7 – plumbing; 8 – water users

1) *организационно-информационные:*

отсутствие технического регламента и иных нормативных документов, регулирующих вопросы эксплуатации локальных систем водоснабжения, что не позволяет обеспечить своевременное и в полном объеме выполнение ремонтно-профилактических работ;

низкая достоверность информации в формах государственной статистической организации сельского хозяйства, приводящая к искажению данных в Государственном водном кадастре и проблемам при разработке, финансировании, выполнении и экономической оценке планов развития водного хозяйства Республики Беларусь;

нехватка кадров требуемой квалификации и технических средств у организаций сельского хозяйства для выполнения ремонтно-профилактических работ в полном объеме, поскольку содержать бригаду из необходимых специалистов и дорогостоящую специализированную технику не всегда экономически целесообразно из-за малых объемов работ;

2) *технические:*

высокая степень физического износа, преждевременный выход из строя элементов систем водоснабжения, возникновение аварийных ситуаций из-за несвоевременного и не в полном объеме выполнения ремонтно-профилактических работ;

неполный охват приборами учета расхода воды и электроэнергии систем водоснабжения, что способствует искажению данных в статистической отчетности и при расчете себестоимости воды;

применение устаревших технологий при строительстве и эксплуатации элементов систем водоснабжения;

3) *экономические:*

перерасход электроэнергии при подаче воды из-за работы насосов не в номинальном режиме и потеря напора в водопроводной сети вследствие утечек;

проблемы при планировании и учете затрат, относимых на себестоимость воды из-за отсутствия соответствующих нормативных правовых актов, не позволяют установить реальную величину себестоимости воды и разработать мероприятия по ее минимизации;

увеличение затрат на новое строительство элементов водоснабжения вследствие их преждевременного выхода из строя;

4) *санитарно-экологические:*

механические, химические и микробиологические отложения в трубах и резервуарах, приводящие к вторичному загрязнению воды;

отсутствие либо неудовлетворительное состояние зон санитарной охраны;

повышенное содержание природного железа, марганца и недостаточная обеспеченность сооружениями водоподготовки и обеззараживания воды;

антропогенное загрязнение подземных вод организациями сельского хозяйства и сельским населением.

Основной предпосылкой возникновения рассмотренных проблем стало разрушение после распада СССР сформированной системы организации эксплуатации сельскохозяйственного водоснабжения, при которой специализированные предприятия (РО «Белсельхозтехника» Совета Министров БССР и специализированное управление «Трест Промбурвод») планомерно выполняли техническое обслуживание и ремонты объектов сельскохозяйственного водоснабжения, выдавая рекомендации о сроках и порядке осуществления реконструкции, ликвидации и нового строительства. В обязанности собственников систем сельскохозяйственного водоснабжения входило согласование со специализированными предприятиями перечня работ для технического обслуживания и ремонтов, сроков и затрат на их выполнение, а также назначение постоянного работника, ответственного за соблюдение режима эксплуатации элементов водоснабжения, и уведомление обо всех возникающих неисправностях [11].

Вследствие разрушения действующей системы организации эксплуатации сельскохозяйственного водоснабжения все функции, связанные с планированием и эксплуатацией этих систем, перешли к их собственникам и такая ситуация сохраняется до сих пор.

Отсутствие научно обоснованных и законодательно закрепленных подходов к управлению оптимизации эксплуатации систем водоснабжения сельскохозяйственных организаций свидетельствует об актуальности данного направления исследования.

Аналитический обзор трудов, посвященных вопросам эксплуатации систем водоснабжения, позволил сгруппировать все ремонтно-профилактические работы в шесть этапов, отличающихся по предназначению, объему и сроку выполнения, – осмотр, техническое обслуживание, текущий ремонт, капитальный ремонт, ликвидация повреждений, сезонные работы [12; 13].

Осмотр позволяет оценить общее техническое и санитарное состояние элементов водоснабжения и определить необходимость выполнения соответствующих видов работ для последующих этапов эксплуатации. Состав работ и периодичность выполнения зависят от степени автоматизации. Осмотры могут быть дневные, недельные, месячные.

Техническое обслуживание осуществляется для поддержания элементов водоснабжения в работоспособном состоянии и соответствующем санитарном виде без применения специальных технических средств, разборки или замены основных конструкций, деталей и узлов. Состав работ зависит от технического и санитарного состояния элемента водоснабжения. Периодичность выполнения может быть месячная, квартальная, полугодовая.

Сезонные работы связаны с подготовкой элементов водоснабжения к осенне-зимнему периоду для исключения негативного влияния на них природно-климатических условий. Состав работ зависит от вида элемента водоснабжения. Периодичность выполнения два раза в год.

Текущий ремонт направлен на устранение возникающих неисправностей, которые не приводят к остановке работы элементов водоснабжения. Состав работ зависит от степени работоспособности элемента водоснабжения. Периодичность выполнения может быть квартальная, полугодовая, годовая.

Капитальный ремонт производится для полного восстановления утраченной работоспособности элементов водоснабжения за счет замены изношенных или вышедших из строя конструкций, узлов или деталей. Состав работ зависит от технического состояния элемента водоснабжения. Периодичность выполнения может быть полугодовая, годовая.

Ликвидация повреждений направлена на оперативное восстановление бесперебойности водоснабжения в результате разрушения отдельных частей элементов водоснабжения. Данный этап эксплуатации не является плановым мероприятием и осуществляется по мере возникновения аварийной ситуации.

Для решения вопросов, связанных с распределением полномочий при эксплуатации сооружений водоснабжения организаций сельского хозяйства, были разработаны четыре альтернативные организационные модели эксплуатации, обобщающие отечественный и зарубежный опыт [5; 14].

Модель 1 – автономная эксплуатация предусматривает, что эксплуатация систем сельскохозяйственного водоснабжения осуществляется только силами специалистов организаций сельского хозяйства. Блок-схема данной организационной модели представлена на рис. 2.

Модель 2 – частично делегированная эксплуатация предполагает, что собственник привлекает специализированные предприятия к выполнению отдельных этапов эксплуатации для элементов систем сельскохозяйственного водоснабжения. Блок-схема данной организационной модели представлена на рис. 3.

Модель 3 – полностью делегированная эксплуатация основана на том, что собственник систем водоснабжения делегирует выполнение всех этапов эксплуатации специализированным предприятиям посредством заключения договоров подряда. Блок-схема данной организационной модели представлена на рис. 4.

Модель 4 – эксплуатация специализированным предприятием заключается в том, что собственник систем водоснабжения на определенный срок временно передает право на эксплуатацию своих систем водоснабжения специализированному предприятию и одновременно с этим заключает договор на покупку у него воды, становясь водопотребителем. Блок-схема данной организационной модели представлена на рис. 5.

В Республике Беларусь к основным специализированным предприятиям в сфере эксплуатации систем водоснабжения относятся:

предприятия РО «Белсельхозтехника», в состав которого входят ОАО «Барановичипромбурвод», ОАО «Заславльпромбурвод», ОАО «Слуцкпромбурвод», ОАО «Гроднопромбурвод», ОАО «Витебскпромбурвод», ОАО «Гомельпромбурвод», ОАО «Могилевпромбурвод», специализирующиеся на строительстве, ремонте и тампонаже (ликвидации) водозаборных скважин. Эти предприятия также могут осуществлять ремонтные работы для всех элементов водоснабжения;

районные и областные предприятия ЖКХ (ВКХ), осуществляющие комплекс жилищно-коммунальных услуг всем группам потребителей. Данные предприятия способны выполнять все этапы эксплуатации для элементов водоснабжения;

частные специализированные предприятия, выполняющие отдельные виды работ по эксплуатации элементов водоснабжения (замена насоса, техническое обслуживание, регенерация фильтра, восстановление дебета скважины, очистка внутренних стенок башен и др.).

Каждая из рассмотренных организационных моделей эксплуатации имеет свои достоинства и недостатки. В качестве основных критериев для выбора оптимальной организационной модели собственникам систем водоснабжения предлагается использовать текущую обеспеченность кадрами и техническими средствами, необходимыми для осуществления эксплуатации, а в качестве ограничения минимальную себестоимость воды. Это позволило разработать алгоритм выбора оптимальной организационной модели эксплуатации сельскохозяйственных систем водоснабжения, представленный на рис. 6 [15].

В основу алгоритма положено выполнение следующих этапов принятия решений:

– выявление проблемы (анализ технического и санитарного состояния элементов водоснабжения с целью установления перечня работ и сроков их выполнения по каждому этапу эксплуатации с разработкой годового организационно-технического плана);

– диагностика проблемы (выявление затруднений при осуществлении эксплуатации систем водоснабжения силами организаций сельского хозяйства и делегировании этапов эксплуатации – оценка кадрового и технического обеспечения процесса эксплуатации, анализ затрат на выполнение этапов эксплуатации специализированными предприятиями и организациями сельского хозяйства);

– формулировка критериев и ограничений для оптимального решения проблемы (наличие у организаций сельского хозяйства требуемых кадров и технических средств, минимальная себестоимость воды);

– определение альтернативных решений (оценка организационных моделей эксплуатации с учетом сформулированных критериев и ограничений);

– выбор оптимального решения (определение такой организационной модели, которая обеспечит бесперебойную подачу воды в необходимом количестве, установленного качества с требуемым давлением и минимальными затратами).

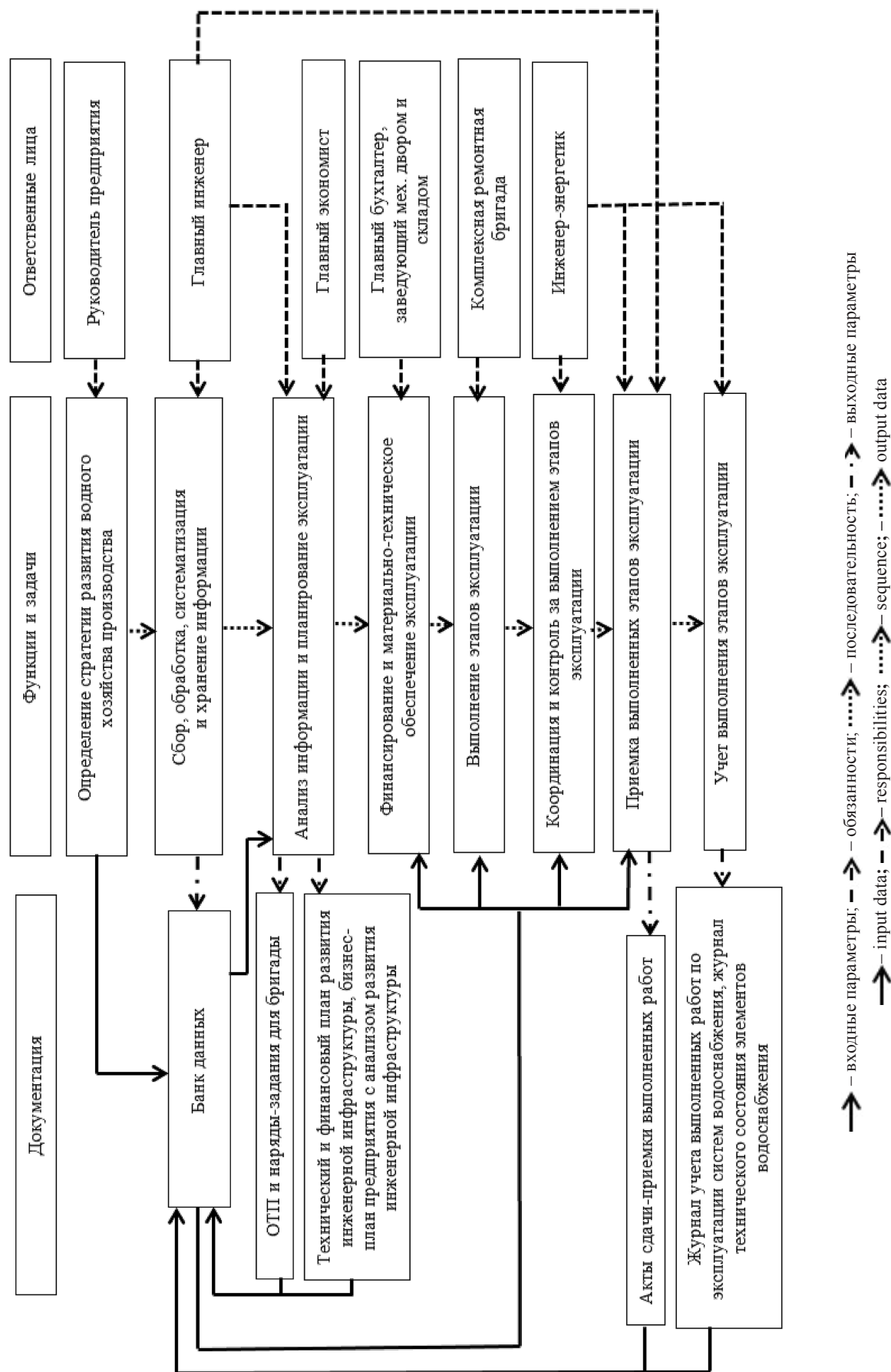

Рис. 2. Блок-схема Модели 1 – автономная эксплуатация сельскохозяйственных систем водоснабжения

Fig. 2. Block diagram of Model 1. Stand-alone agricultural water supply system

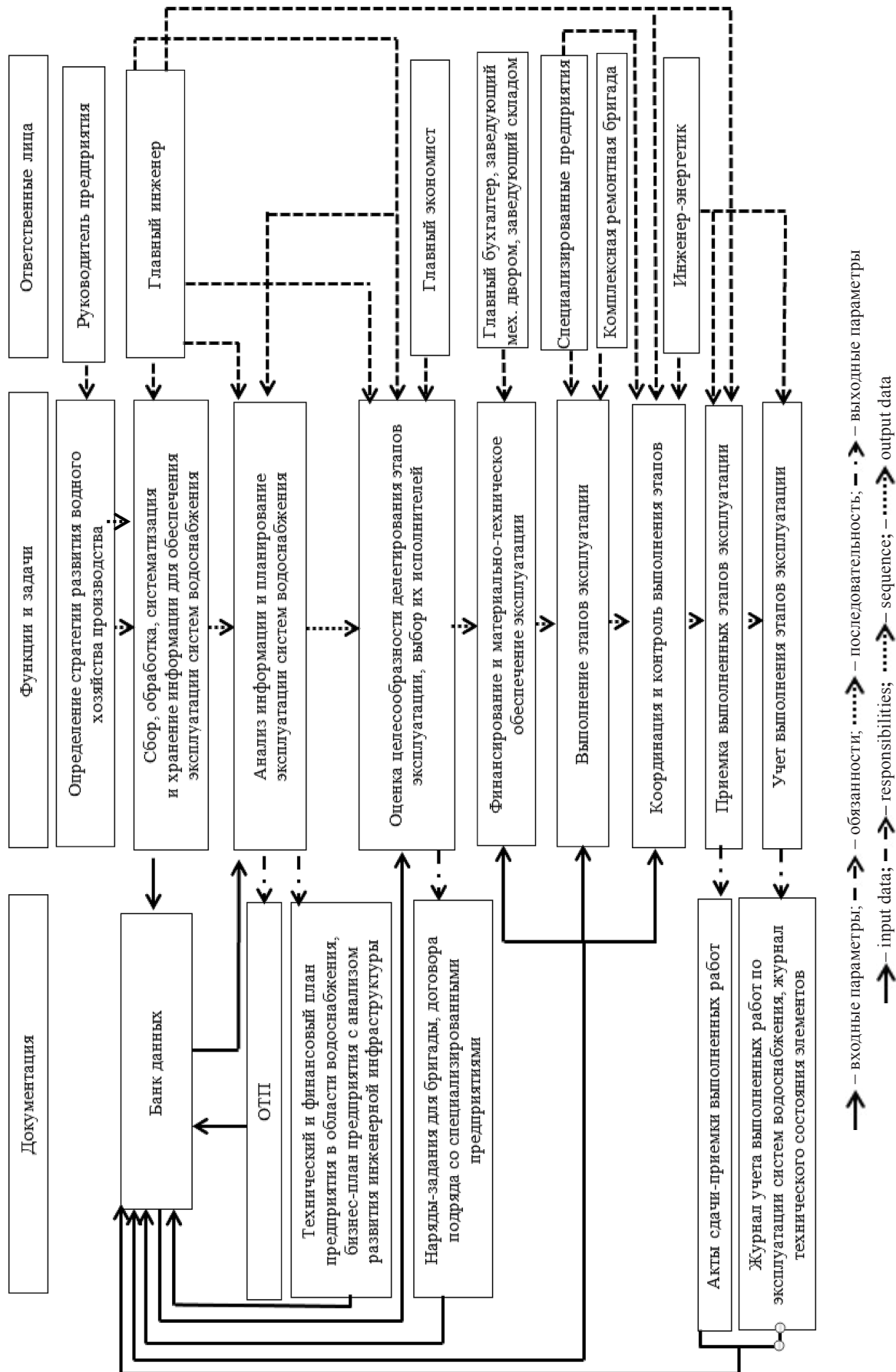

Рис. 3. Блок-схема Модели 2 – частично делегированная эксплуатация систем сельскохозяйственного водоснабжения
 Fig. 3. Block diagram of Model 2. Partially delegated agricultural water supply system

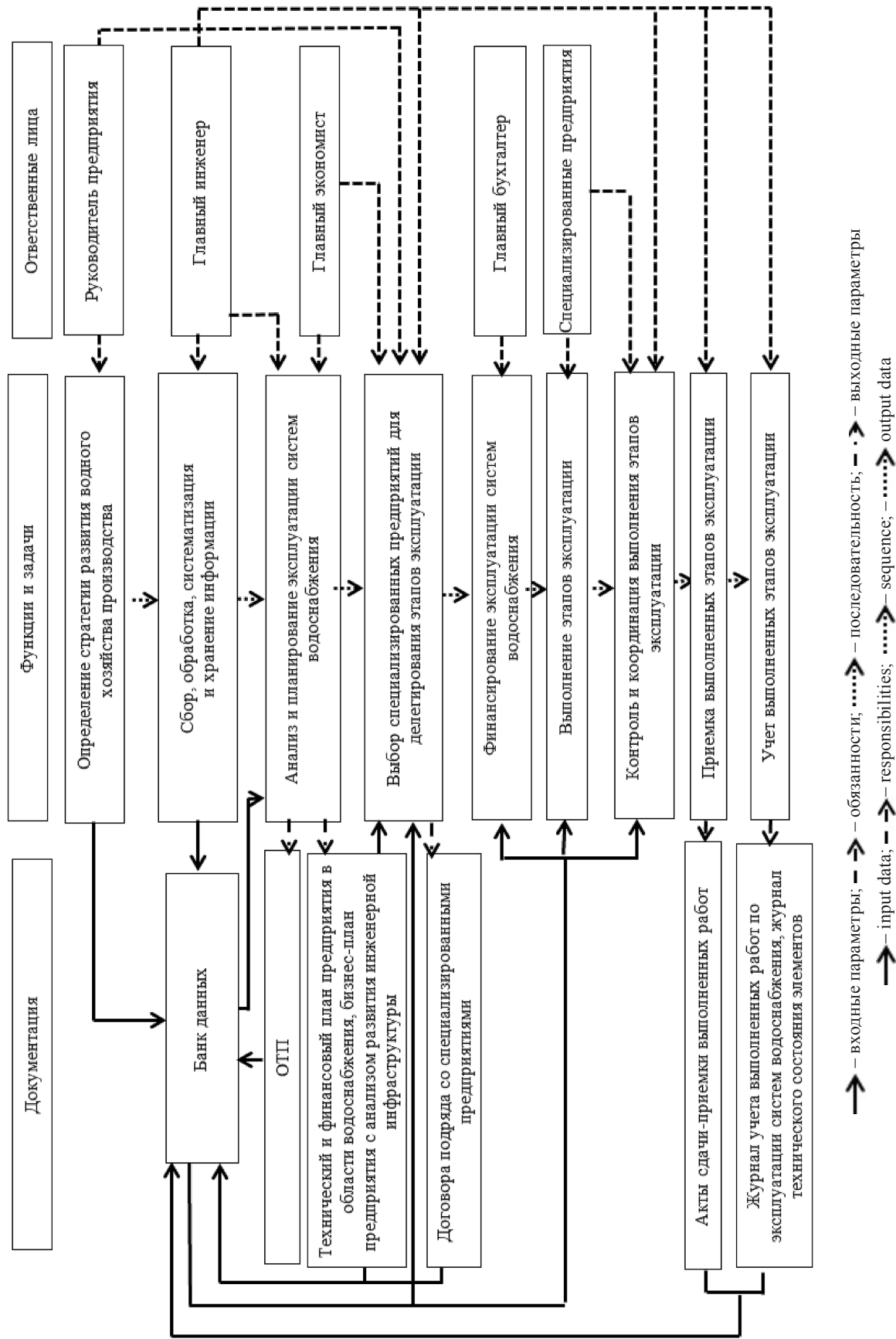

Рис. 4. Блок-схема Модели 3 — полностью делегированная эксплуатация систем сельскохозяйственного водоснабжения

Fig. 4. Block diagram of Model 3. Fully delegated agricultural water supply system

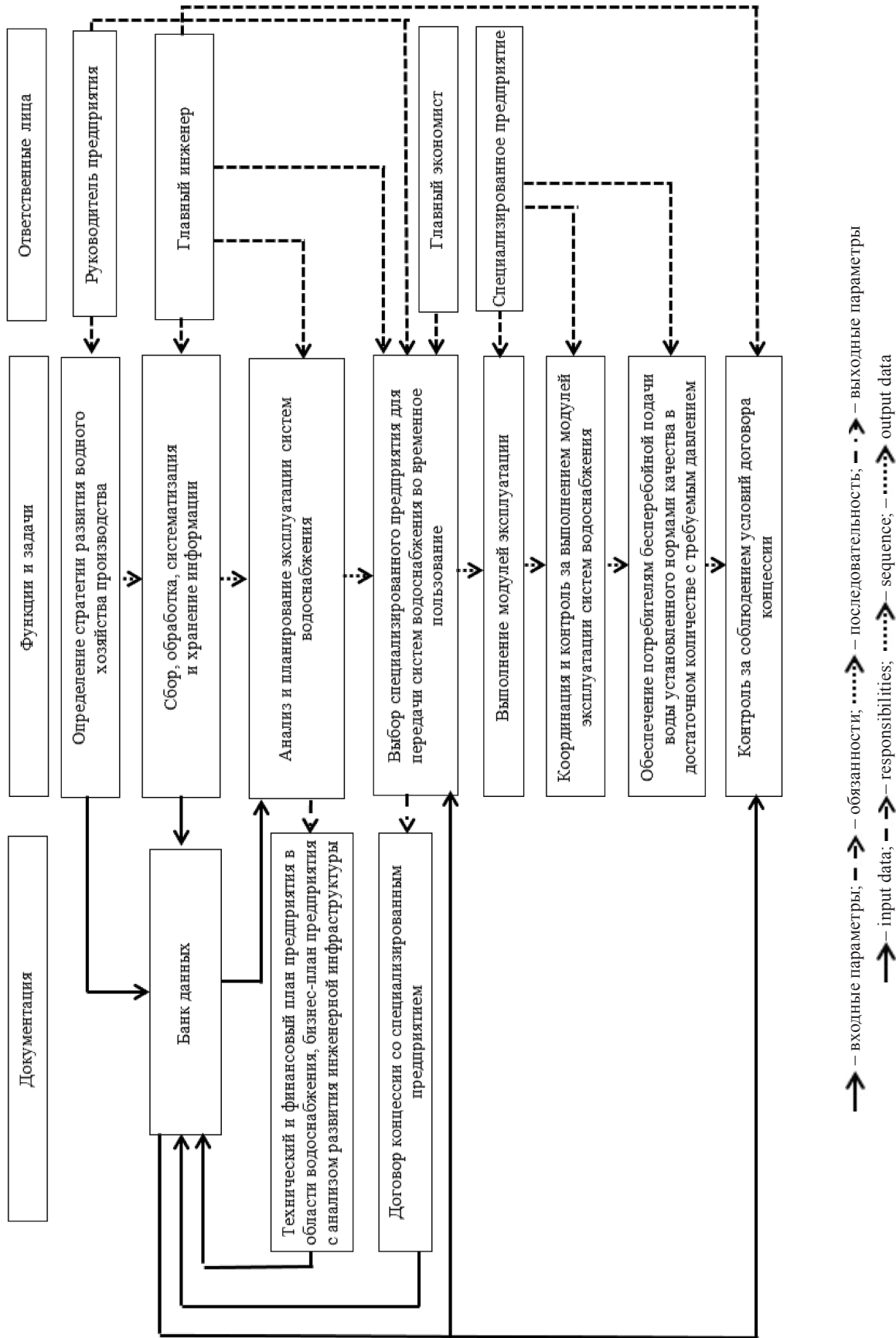

Рис. 5. Блок-схема Модели 4 – эксплуатация систем сельскохозяйственного водоснабжения специализированным предприятием
 Fig. 5. Block diagram of Model 4. operation specialized enterprise agricultural water supply system

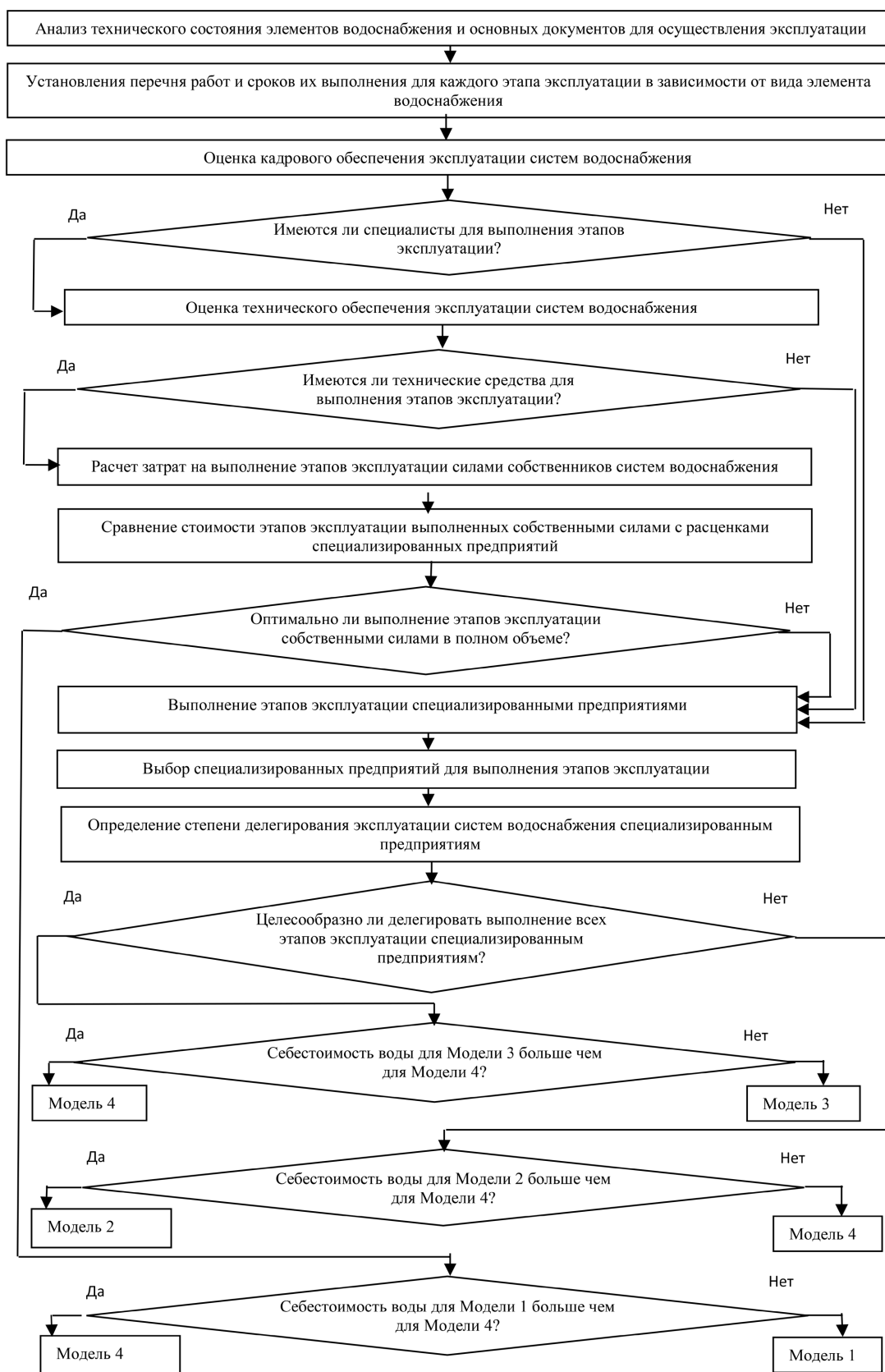

Рис. 6. Алгоритм выбора оптимальной организационной модели эксплуатации сельскохозяйственных систем водоснабжения

Fig. 6. The algorithm for selecting the optimal organizational model of agricultural exploitation of water supply systems

Разработанный алгоритм позволяет установить оптимальную степень взаимодействия собственников систем водоснабжения и специализированных предприятий исходя из возможности участия организаций сельского хозяйства в эксплуатации систем водоснабжения и стоимостной оценки организационных моделей.

Использование организациями сельского хозяйства оптимальной организационной модели эксплуатации систем водоснабжения позволит не только обеспечить бесперебойную подачу воды требуемого качества в достаточном количестве с минимальными затратами, но и решить ряд проблем, существующих в сельскохозяйственном водоснабжении, которые были рассмотрены в данной статье.

Список использованных источников

1. Государственный водный кадастр. Водные ресурсы, их использование и качество вод (за 2016 год) [Электронный ресурс] // Центральный научно-исследовательский институт рационального использования водных ресурсов. – Режим доступа: http://www.cricuwr.by/data/cadastr_2016.pdf. – Дата доступа: 15.01.2018.
2. Гуринович, А. Д. О проблемах водного хозяйства Беларуси и путях их решения / А. Д. Гуринович // Актуальные вопросы экономики строительства и городского хозяйства: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 26–27 апр. 2012 г. – Минск: БНТУ, 2013. – С. 19–29.
3. Правила технической эксплуатации систем водоснабжения и водоотведения населенных мест: утв. М-вом жилищно-коммунального хозяйства Респ. Беларусь 06.04.1994 г.: по состоянию на 31 июля 2002 г. – Минск: Смэлток, 2002. – 180 с.
4. Равовой, П. У. Эксплуатация инженерных систем: сельскохозяйственное водоснабжение и канализация / П. У. Равовой, Т. П. Иванова. – Горки, БГСХА, 2000. – 72 с.
5. Хмель, Е. В. Организационно-экономическая оптимизация эксплуатации сельскохозяйственных систем водоснабжения в Республике Беларусь Екатерина Хмель Викторовна Белорусский национальный технический / Е. В. Хмель // Economics and Management. – 2014. – Т. 6, № 4. – С. 271–281.
6. Сельское хозяйство Республики Беларусь / Нац. стат. ком. Респ. Беларусь.; редкол.: И. В. Медведева [и др.]. – Минск: Гос. ком. по имуществу Респ. Беларусь, 2017. – 233 с.
7. Золотов, С. Современные стратегии повышения эффективности систем водоснабжения и водоотведения населенных мест, сельскохозяйственного и промышленного производства [Электронный ресурс] / С. Золотов // Строительство и недвижимость. – Режим доступа: <http://www.nestor.minsk.by/sn/2005/34/sn53408.html>. – Дата доступа: 20.03.2016.
8. Ерошевич, Е. Вода: да, не та? / Е. Ерошевич // Наука и инновации. – 2009. – № 4. – С. 6–9.
9. Гуринович, А. Д. Технические, организационные и экономические проблемы систем сельскохозяйственного водоснабжения / А. Д. Гуринович, А. П. Далимаев, Е. В. Хмель // Вода: экология и технология: собр. материалов Междунар. выставки и конгресса Экватэк 2008. – Минск, 2008. – 1 электрон. диск (CD-ROM).
10. Гуринович, А. Д. Анализ проблем и особенностей водоснабжения предприятий агропромышленного комплекса / А. Д. Гуринович, Е. В. Хмель // Системный анализ и прогнозирование экономики: сб. науч. стат. 5-й Междунар. науч. конф., Минск, 21–23 мая 2009 г.; под общ. ред. И. И. Ленькова. – Минск: БГАТУ, 2009. – С. 178–183.
11. Алексеев, В. С. Учебная книга мастера по ремонту скважин на воду / В. С. Алексеев, Г. А. Волоховский, В. Т. Гребенников. – М.: Колос, 1983. – 255 с.
12. Хмель, Е. В. Анализ регламента эксплуатации водозаборных скважин / Е. В. Хмель // Наука – образованию, производству, экономике: материалы 8-й Междунар. науч.-техн. конф., Минск, 2010 г.: в 4 т. / Белорус. нац. техн. ун-т; редкол.: Б. М. Хрусталева, Ф. А. Романюк, А. С. Калиниченко. – Минск: БНТУ, 2010. – Т. 2. – С. 299.
13. Хмель, Е. В. Этапы технической эксплуатации систем водоснабжения / Е. В. Хмель // Наука – образованию, производству, экономике: материалы 10-й Междунар. науч.-техн. конф., Минск, 2012 г.: в 4 т. / Белорус. нац. техн. ун-т; редкол.: Б. М. Хрусталева, Ф. А. Романюк, А. С. Калиниченко. – Минск: БНТУ, 2012. – Т. 2. – С. 279.
14. Хмель, Е. В. Организационные модели эксплуатации систем водоснабжения АПК / Е. В. Хмель // Вестн. ценообразования и сметного нормирования. – 2011. – № 7. – С. 29–38.
15. Гуринович, А. Д. Выбор оптимальной модели технической эксплуатации систем водоснабжения в АПК / А. Д. Гуринович, Е. В. Хмель // Научный потенциал молодежи – будущему Беларуси: материалы 4-й Междунар. молодежной науч.-практ. конф., Пинск, 9 апр. 2010 г.: в 2 т. – Пинск: ПолесГУ, 2010. – Т. 1. – С. 168–170.

References

1. Republic of Belarus state water cadastre. Aggregated data «Water resources, their using and water quality for the period 2000–2015». Available at: <http://www.cricuwr.by/gvk/> (accessed 25 September 2016) (in Russian).
2. Gurinovich A. D. On the problems of water management in Belarus, their solutions. *Aktual'nye voprosy ekonomiki stroitel'stva i gorodskogo khozyaistva: materialy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., Minsk, 26–27 apr. 2012 g.* [Topical issues of the construction economy and urban economy: materials of the international scientific-practical conference, Minsk, 26–27 April 2012]. Minsk, BNTU, 2013, pp. 19–29 (in Russian).

3. *The technical operation of water supply systems and sewerage*. Approved by the Ministry of Housing and Communal Services of the Republic of Belarus April 6, 1994; as of July 31, 2002. Minsk, Smaltoc Publ., 2002. 180 p. (in Russian).
4. Ravovoi P. U., Ivanova T. P. *Operating systems engineering: agricultural water supply and sewerage*. Gorki, Belarussische Staatliche Akademie für Landwirtschaft, 2000. 72 p. (in Russian).
5. Khmel K. V. Organizational and economic optimisation of operation of agricultural systems of water supply in Republic of Belarus. *Economics and Management*, 2014, no. 4, pp. 271–281 (in Russian).
6. Agriculture of the Republic of Belarus. *The National Statistical Committee of the Republic of Belarus*. Available at: http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_compilation/index_686/ (accessed 25 September 2016) (in Russian).
7. Zolotov S. Modern strategies for improving the efficiency of water supply systems and sewerage populated areas, agricultural and industrial production. *Construction & Real Estate*. Available at: <http://www.nestor.minsk.by/sn/2005/34/sn53408.html> (accessed 20 March 2016) (in Russian).
8. Eroshevich E. Water: yes, not that? *Nauka i innovatsii = Science and Innovations*, 2009, no. 4, pp. 6–9 (in Russian).
9. Gurinovich A. D., Dalimaev A. D., Khmel E. V. Technical, organizational and economic problems of agricultural water supply. Voda: ekologiya i tekhnologiya: sobr. materialov Mezhdunar. vystavki i kongressa Ekvatek 2008 [collected materials of the International Exhibition and Congress Equatek 2008]. Moscow, 2008. CD-ROM. (in Russian).
10. Gurinovich A. D., Khmel E. V. Analysis of the problems and features of water supply facilities of agroindustrial complex. *System analysis and forecasting of the economy: Sat. scientific stat. 5th Intern. scientific Conf., Minsk, May 21–23, 2009* [System analysis and forecasting of the economy. 5-th International Scientific Conference, Minsk, 21–23 may 2009]. Minsk, Belarusian State Agrarian Technical University, 2009, pp. 178–183 (in Russian).
11. Alekseev V. S., Grebennikov V. T. *Educational book repairman water wells*. Moscow, Kolos Publ., 1983. 255 p. (in Russian).
12. Khmel E. V. Analysis of the operating regulations of water wells. *Nauka – obrazovaniyu, proizvodstvu, ekonomike: materialy 8-i Mezhdunar. nauch.-tekhn. konf. T. 2* [Science – education, manufacturing, economy. 8-th International Scientific Conference. Vol. 2]. Minsk, BNTU, 2010, pp. 299 (in Russian).
13. Khmel E. V. Stages of the technical operation of water supply systems. *Nauka – obrazovaniyu, proizvodstvu, ekonomike: materialy 10-i Mezhdunar. nauch.-tekhn. konf. T. 2* [Science – education, manufacturing, economy. 10-th International Scientific Conference. Vol. 2]. Minsk, BNTU, 2012, pp. 279 (in Russian).
14. Khmel E. V. The organizational model of operation of water supply systems AIC. *Vestnik tsenoobrazovaniya i smetnogo normirovaniya* [Bulletin pricing and the estimated valuation], 2011, no.7, pp. 29–38 (in Russian).
15. Gurinovich A. D., Khmel E. V. Selection of an optimal model of the technical operation of water supply systems in the agro-industrial complex. *Nauchnyi potentsial molodezhi – budushchemu Belarusi: materialy 4-i Mezhdunar. molodezhnoi nauch.-prakt. konf., Pinsk, 9 apr. 2010 g. T. 1* [Scientific potential of youth – the future of Belarus. 4-th International youth scientific-practical conference, Pinsk, 9 apr. 2010. Vol. 1]. Pinsk, Polesky State University, 2010, pp. 168–170 (in Russian).

Информация об авторе

Хмель Екатерина Викторовна – старший преподаватель. Белорусский национальный технический университет (пр-т Независимости, 65, 220013, Минск, Республика Беларусь). E-mail: kati2730565@mail.ru

Information about the author

Katsiaryna V. Khmel – Senior lecturer. Belarusian National Technical University (65 Nezavisimosty Ave., Minsk 220013, Belarus). E-mail: kati2730565@mail.ru

ВУЧОНЫЯ БЕЛАРУСІ
BELARUSIAN SCIENTISTS

ВЛАДИМИР АНДРЕЕВИЧ БОБКОВ
(К 80-летию со дня рождения)

Владимир Андреевич из поколения тех ученых, детство которых проходило в голодные, холодные, суровые годы Великой Отечественной войны.

В. А. Бобков родился 22 февраля 1939 года (ст. Салтановка Жлобинского р-на). В семь лет потерял мать. Отец не вернулся с фронта. Воспитывала бабушка. Белорус, кандидат исторических наук (1969 г.), доктор исторических наук (1977 г.), профессор (1983 г.), член-корреспондент НАН Беларуси (1989 г.), заслуженный деятель науки Республики Беларусь (1999 г.). В 1963 году окончил Белорусский государственный университет им. В. И. Ленина. Научную деятельность начал в 1966 году. С этого года учился в аспирантуре Белорусского государственного института народного хозяйства им. Куйбышева на кафедре истории КПСС и до окончания аспирантуры в 1969 году защитил кандидатскую диссертацию.

Научная деятельность В. А. Бобкова охватывает большой исторический период – с 1966 года по настоящее время, т. е. более 60 лет. В нем можно выделить три важных этапа, характеризующих научные поиски и достижения ученого.

Первый этап – с начала научной деятельности до 1991 года. Из печати выходят более десяти индивидуальных монографий В. А. Бобкова, крупные коллективные труды, выполненные под его руководством и с авторским участием по истории государственного и партийного строительства в СССР и БССР. Среди индивидуальных монографий можно назвать: «Рэформа дыктуе стыль» (Мн.: Беларусь, 1969); «Укрепление рядов сельских коммунистов» (Мн.: Беларусь, 1972); «Партия Ленина – сила народная» (Мн.: Беларусь, 1982); «Научный подход в партийной работе» (М.: Политиздат, 1985); «Возрождение духа ленинизма» (М.: Политиздат, 1989). В числе коллективных трудов – «Возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве (на материалах Компартии Белоруссии 1959–1973 гг.)» (Мн.: Беларусь, 1974); «Повышение роли первичных организаций партии» (Мн.: Беларусь, 1981); «Коммунистическая партия Белоруссии в цифрах» (Мн.: Беларусь, 1988); «Очерки истории Брестской областной парторганизации» (Мн.: Беларусь, 1989) и другие, которые получают известность и высокую оценку не только в Белоруссии, но и на территории Советского Союза, в странах социалистического содружества.

Молодой ученый особенно привлек внимание общественности Советского Союза весьма смелой постановкой и решением крупных и актуальнейших в то время теоретических проблем. В докторской диссертации на тему «Деятельность Компартии Белоруссии по улучшению состава партийных рядов и совершенствованию структуры партийных организаций в развитом социалистическом обществе» (1977 г.) и ряде публикаций он научно обосновывает несостоятельность официально принятых в советском обществе ряда положений о КПСС. Позже сама жизнь доказала правоту ученого. Научные достижения В. А. Бобкова являлись важным аргументом в пользу его избрания в 1989 году, в 40 лет, членом-корреспондентом АН Беларуси по специальности «История КПСС и КПБ». Обо всем этом вспоминал член-корреспондент НАН Беларуси Виктор Ивано-

вич Семенков в журнале «Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі» в № 1 за 2009 год. Понимая, что лучше мы не скажем, приводим объемную, но весьма интересную цитату из его статьи: «Памятаю, у 1977 годзе ў навуковых колах Мінска шмат дыскусій і размоў выклікала абарона У. А. Бабковым доктарскай дысертацыі па гісторыі КПСС. Ён паставіў пад сумненне такія фундаментальныя тэарэтычныя палажэнні, як «узрастанне кіруючай ролі партыі», «партыя рабочага класа – партыя ўсяго савецкага народа», а таксама практыку рэгулявання прыёму ў КПСС.

Як усё гэта ўспрымалася ў той час? З аднаго боку, па свайму статусу партыйнага работніка я не быў падрыхтаваны да ўспрымання ідэі адмаўлення кіруючай ролі КПСС, а тым больш увядзення шматпартыйнасці. У партыйным апарате любога ўзроўню такая ідэя, шчыра кажучы, не ўсхвалялася. З другога боку, як чалавек і навуковец я ў значнай меры пагаджаўся з аргументамі дысертанта, бо, як і многія іншыя камуністы, бачыў, што жыццё, партыйная і савецкая практыка не заўсёды адпавядалі рэальнай рэчаіснасці. У мяне паступова выпявалі сімпатыі да маладога вучонага, які добра аргументаваў сваю смелую пазіцыю. Тым не менш, я і мае калегі з трывогай чакалі абароны яго доктарскай дысертацыі. Але ж абарона адбылася і працягвалася значна доўга. І хаця не ўсе тады зразумелі новыя, смелыя падыходы даследчыка, але дысертацыя была зацверджана Вучоным саветам, а пасля і ВАК СССР. А было тады навукоўцу У. А. Бабкову 35 гадоў, па мерках таго часу – малады вучоны. Расказваю пра гэта так падрабязна таму, што, на мой погляд, той эпізод добра высвечвае і сітуацыю, якая тады панавала ў гісторыка-партыйнай навуцы, і самога У. А. Бабкова як вучонага і чалавека дапытлівага, прынцыповага ў меркаваннях».

Ко второму этапу деятельности ученого можно отнести его работу в Минском НИИ социально-экономических и политических проблем, который он же при поддержке Мингорисполкома и создал в 1993 году, работал здесь до 2007 года. Усилиями В. А. Бобкова формируются кадры ученых и закладываются научные основы в развитие белорусской столицы. Под его руководством и с авторским участием разрабатываются «История Минска» (Мн.: Беларуская энцыклапедыя, 2006, 70,5 п. л.); коллективные труды «Минчане в начале XXI века: социальный портрет» (Мн.: МНИИСЭПП, 2006); учебник «Политология» (Мн.: Экоперспектива, 2003); концепция управления Минским мегаполисом; Стратегический план устойчивого развития г. Минска до 2020 года. В «Истории Минска» по-новому освещается деятельность Минского городского подполья в годы Великой Отечественной войны, аргументированно отвергается фальсифицированная фашистами версия о предательстве руководителя горкома партии, что позволило возродить светлые имена многих мужественных людей, боровшихся в подполье против фашистов.

Институт обосновывает необходимость создания герба, гимна, флага города, опираясь в работе на кадры академических ученых, работающих в институтах истории, экономики, философии, социологии, государства и права, в том числе и авторов данной статьи. Минским НИИ ежегодно проводились научно-практические конференции, в которых участвовали мэры Минска М. Я. Павлов, ученые, руководители мегаполисов с разных стран мира, что помогало вести городское хозяйство на научной основе и в то же время поднимало белорусскую столицу на пьедестал известного в свете бренда – центра городской науки.

Под непосредственным руководством В. А. Бобкова и с его авторским участием впервые в отечественной науке разработана инновационная структура развития г. Минска до 2020 года, которая состоит из 5 стратегий:

- Минск – город здоровья и высоких социальных стандартов;
- Минск – город знаний и наукоемких технологий;
- Минск – центр международных коммуникаций;
- Минск – город, привлекательный для предпринимательства и инвестиций;
- Минск – город, развивающий демократию с широким участием населения.

Научная новизна данных стратегий и их структуры в 2005 году отмечена ООН как авторское открытие в теории и истории развития крупных мегаполисов. На их основе сформирован стратегический план развития Минска до 2020 года.

К третьему этапу научной деятельности В. А. Бобкова можно отнести период, когда он работал в Институте экономики НАН Беларуси, а затем в БНТУ, где обосновал возможные сценарии развития белорусско-российских отношений на ближайшую историческую перспективу, выявил

ряд социально-политических, экономических рисков и проблем в формировании суверенитета Беларуси и ее интеграции с Россией. В коллективной монографии «Беларусь в интеграционных проектах» (Мн.: Беларуская навука, 2011, 17 п.л.), выполненной под руководством и с авторским участием Владимира Андреевича, других публикациях сформулированы конкретные рекомендации органам власти и управления Беларуси, в том числе МИДу. На основе исследования деятельности внешнеэкономических служб нашей страны, их кадрового состава в 2000–2010 годы, Советом Министров Республики Беларусь принято специальное распоряжение, направленное на улучшение работы на этом направлении.

С 2011 года ученый заведует кафедрой «Политология, социология и социальное управление» в БНТУ, руководит подготовкой коллективного научного труда «Социально-политические процессы в Беларуси: основные тенденции и перспективы в условиях глобализации и интеграции»; исследуя европейскую и международную жизнь, публикует ряд глубоких научных статей в белорусских и зарубежных изданиях.

Таким образом, за 60 лет работы в науке В. А. Бобков обогатил ее трудами исторического, первостепенного значения, зарекомендовал себя крупным организатором науки. Опираясь на интегративный характер истории, политологии, социологии, права и экономики, он внес большой вклад в развитие всей гуманитарной отрасли знаний в Республике Беларусь. Им опубликовано свыше 200 научных трудов общим объемом более 700 п. л., он ведет подготовку научной смены – докторов, кандидатов наук, магистрантов, имеет высокий научный авторитет и прочные связи с рядом зарубежных научных центров.

Наряду с научной и педагогической деятельностью, Владимир Андреевич выполняет большую общественную работу. С 1993 года является председателем Белорусской ассоциации политических наук, которая объединяет политологов, историков, социологов, экономистов, философов, юристов, практических политиков.

Как человека В. А. Бобкова отличают скромность, принципиальность, справедливость, приверженность сугубо дискуссионному решению научных вопросов, он уважает иное мнение, самокритичен. Юбилей встречает в расцвете творческих сил.

*П. Г. Никитенко,
М. П. Костюк*